

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

ISSN 2664-4770

Peşə təhsili və insan kapitalı

Elmi-praktiki, metodiki jurnal

Vocational education and human capital

Scientific-practical and methodological journal

297,00 MM

Cild 4, № 2

2021

210,00 MM

Biz maddi dəyərləri insan kapitalına çevirməliyik.
İlham Əliyev

ISSN 2664-4770
E-ISSN 2706-7858

Cild 4, №2, 2021
Vol. 4, №2, 2021
Tom 4, №2, 2021
İldə dörd dəfə nəşr olunur.

TƏSİŞÇİ: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

Peşə təhsili və insan kapitalı

Vocational education and human capital

Профessionalnoe obrazovanie i chelovecheskij kapital

Elmi-praktiki, metodiki jurnal * Scientific-practical and methodological journal *

Научно-практический, методический журнал

Redaksiya heyətinin sədri

İsayev İ.B. (təhsil nazirinin müavini)

Baş redaktör

Balakişiyev Ş.Ş. (f.e.f.d.)

Redaksiya heyətinin üzvləri

Ataşov B.X. (i.e.d., prof., Əməkdar elm xadimi), Əlizadə R.I. (t.e.d., prof.), Ağayev F.H. (t.e.f.d.), İlyasov M.İ. (p.e.d., prof.), Quliyev N.Ə. (p.e.d., prof.), Vəliyev F.H. (t.e.d., prof.), Seyidov A.K. (a.e.e.d., prof.), Əmiraslanov T.İ. (Əməkdar mədəniyyət işçisi), Əsgərov R.B. (Əməkdar müəllim), Zeynalov V.E., Əliyev Z.M., Mehdiyeva N.B., Camalov H.E.

Chairman of the editorial board

İsayev I.B. (deputy minister of education)

Chief editor

Balakishiyev Sh.Sh. (a.s.s.dr.)

Members of the editorial board

Atashov B.Kh. (prof., dr., Honored scientist), Alizadeh R.I. (prof., dr.), Agayev F.H. (a.s.s.dr.), Ilyasov M.I. (prof., dr.), Guliyev N.A. (prof., dr.), Veliyev F.H. (prof., dr.), Seyidov A.K. (prof., a.s.s.dr.), Amiraslanov T.I. (Honored cultural worker), Asgarov R.B. (Honored teacher), Zeynalov V.E., Aliyev Z.M., Mehdiyeva N.B., Jamalov H.E.

Пред. ред. коллегии

Исаев И.Б. (заместитель министра образования)

Главный редактор

Балакишиев Ш.Ш. (к.ф.н.)

Члены редакционной коллегии

Аташов Б.Х. (д.э.н., проф., Заслуженный деятель науки), Ализаде Р.И. (д.т.н., проф.), Агаев Ф.Г. (д.ф.т.н.), Ильясов М.И. (д.ф.н., проф.), Гулиев Н.А. (д.ф.н., проф.), Велиев Ф.Г. (д.т.н., проф.), Сейидов А.К. (д.с.н. проф.), Амиралланов Т.И. (Заслуженный деятель культуры), Аскеров Р.Б. (Заслуженный учитель), Зейналов В.Е., Алиев З.М., Мехтиева Н.Б., Джамалов Х.Е.

"Peşə təhsili və insan kapitalı" jurnalında pedaqogika, texnika, iqtisadiyyat, informatika, ekologiya və digər fundamental elm bölmələri üzrə məqalələr, metodiki yazılar dərc edilir.

The journal "Vocational Education and Human Capital" publishes clauses, and other pieces of information on pedagogy, technology, economics, informatics, ecology and other fundamental sciences, including methodical articles.

В журнале "Профессиональное образование и человеческий капитал" публикуются статьи по педагогике, технике, экономике, информатике, экологии и других фундаментальных науках, а также методологические статьи.

MÜNDƏRİCAT

Pedaqogika

- 5 M.İlyasov. Yuxarı sinif şagirdlərinin peşə özünüütəyininə pedaqoji rəhbərlik
 11 H.Bayramov. Peşə təhsili sistemində baza peşə hazırlığının infokommunikativ kompetensiyaların formallaşmasının prinsipləri, metodik təminatı və texniki-texnoloji məzmunu
 16 Ş.Ağayev. Peşə pedaqogikası və reallıqlar
 25 L.Hacimuradova. Yeniyetmərlərə cinayət əməllərinə qarşı aparılan tədbirlərin aradan qaldırılması yolları
 29 K.Qayıbova. İstedadlı gənclərdə yaradıcı təxəyyülün inkişaf etdirilməsi məsələləri

İqtisadiyyat

- 33 İ.Oliyev, M.Qocayev. “Yaşıl enerji”: reallıqlar və perspektivlər
 40 A.Zeynalova. Azərbaycan xalçaçılıq sənətində impressionizmin əlamətləri
 44 L.Axundova. Enerji resurslarının beynəlxalq enerji təhlükəsizliyi baxımından əhəmiyyəti
 48 M.Həsənov. Fermer və fərdi təsərrüfatlarda hidroponik və digər innovativ texnologiyalardan istifadə olunmaqla quşçuluq məhsullarının artırılması

Texnika

- 52 Ş.Kazimov, S.Novruzova. Günəş şüalarının fiziki-biooji xassələri və tətbiq sahələri
 54 R.Rəhimov, C.Abdullayev. Mikrokontrollerli temperatur tənzimləyicisi işinin analizi

İdarəetmə

- 56 T.Quliyeva. Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində aparılan əsas islahatlar
 60 L.Hüseynov. İşgaldən azad edilmiş ərazilərdə kadrlar ehtiyaclarının ödənilməsində yaşlıların təhsilinin rolü
 66 A.İsgəndərova. Məzunların işlə təmin edilməsinin institutional mexanizmləri: problemlər və təkmilləşdirilmə istiqamətləri

Metodika və innovasiyalar

- 75 R.Əsgərov, M.Qurbanov. Kompetensiyalara əsaslanan modul metodikası əsasında aparılan tədrisin məzmunu və səriştələrin formalşdırılması məsələləri
 79 B.Rzabəyli. Yeni nəsil peşə-ixtisas dörsliklərinin hazırlanması günün tələbidir
 81 M.Hüseynov, H.Quliyeva. Müstəqil peşə seçiminin özüllüyü
 86 İ.Zəkiyev. Pandemiya dövründə istehsalat təliminin və təcrübəsinin təşkili
 89 Q.Qafarov. Səriştəəsaslı modulların integrativ təlim prinsipi əsasında tədrisi
 94 C.Atakışiyeva. Tarix dörslərində bədii ədəbiyyatdan istifadə probleminin kurikulum materialında qoyuluşu
 99 Şərifli alim ömrü
 101 Məqalələrin tərtibatı qaydaları

CONTENTS

Pedagogy

- 5 M.Ilyasov. Pedagogical guidance for professional self-determination of high school students
 11 H.Bayramov. Principles, methodological support and technical-technological content of the formation of info-communicative competencies of basic vocational training in the system of vocational education
 16 Sh.Aghayev. Vocational pedagogy and realities
 25 L.Hajimuradova. Ways to eliminate measures against juvenile delinquency
 29 K.Gayibova. Issues of developing creative imagination in talented youth

Economy

- 33 I.Aliyev, M.Gojayev. “Green energy”: realities and perspectives
 40 A.Zeynalova. Signs of Impressionism in the art of Azerbaijani carpet weaving
 44 L.Akhundova. Importance of energy resources in terms of international energy security
 48 M.Hasanov. Increasing poultry production on farms and individual farms using hydroponic and other innovative technologies

Technology

- 52 Ş.Kazimov, S.Novruzova. Physical and biological properties of sun rays and fields of application
 54 R.Rahimov, J.Abdullayev. Analysis of microcontroller temperature regulator operation

Management

- 56 T.Guliyeva. The main reforms in the education system of the Republic of Azerbaijan
 60 L.Huseynov. The role of adult education in meeting staffing needs in liberated areas
 66 A.Isgandarova. Institutional mechanisms for employment of graduates: problems and directions of improvement

Methodology & Innovations

- 75 R.Asgarov, M.Gurbanov. Content-based teaching and issues of skills development based on competency-based modular methodology
 79 B.Rzabeyli. Preparation of a next-generation vocational textbooks is today's requirement
 81 M.Huseynov, H.Guliyeva. Peculiarities of independent career choice
 86 İ.Zekiyev. Organization of production training and practice during the pandemic
 89 G.Gafarov. Teaching competency-based modules based on the principle of integrative learning
 94 J.Atakishiyeva. The problem of using fiction in history lessons in the curriculum material

- 99 The life of an honorable scientist

- 101 Preparation rules of articles

О ГЛАВЛЕНИЕ

Педагогика

- 5 **М.Ильясов.** Педагогическое руководство профессиональной самоотверженностью старшеклассников
 11 **Г.Байрамов.** Принципы, методологические гарантии и технологическое содержание базового профессионального обучения в системе профессионального образования
 16 **Ш.Агаев.** Профессиональная педагогика и реалии
 25 **Л.Гаджимурадова.** Способы устранения мер против преступности среди подростков
 29 **К.Гаивова.** Задачи развития творческого воображения у талантливой молодежи

Экономика

- 33 **И.Алиев, М.Годжаев.** «Зеленая энергия»: реалии и перспективы
 40 **А.Зейналова.** Признаки импрессионизма в азербайджанском ковроткачестве
 44 **Л.Ахундова.** Важность энергетических ресурсов с точки зрения международной энергетической безопасности
 48 **М.Гасанов.** Увеличение количества продуктов птицеводства с использованием гидропонных и других инновационных технологий на фермах и индивидуальных фермах

Техника

- 52 **Ш.Кязымов, С.Новрузова.** Физико-биологические свойства и области применения солнечных лучей
 54 **Р.Рагимов, Дж.Абдуллаев.** Анализ работы регулятора температуры микроконтроллеров

Управление

- 56 **Т.Гулиева.** Основные реформы системы образования Азербайджанской Республики
 60 **Л.Гусейнов.** Роль образования пожилых людей в удовлетворении кадровых потребностей на оккупированных территориях
 66 **А.Искендарова.** Институциональные механизмы трудоустройства выпускников: проблемы и направления улучшения

Методика и инновации

- 75 **Р.Аскеров, М.Гурбанов.** Задачи обучения и формирование компетенций на основе модульной методологии, основанной на компетенциях
 79 **Б.Рзабейли.** Подготовка профессиональных учебников нового поколения - это требование дня
 81 **М.Гусейнов, Х.Гулиева.** Особенность независимого выбора профессии
 86 **И.Закиев.** Организация производственного обучения и практики во время пандемии
 89 **Г.Гафаров.** Обучение модулям на основе принципа комплексного обучения
 94 **Дж.Атакишиева.** Проблема использования художественной литературы на уроках истории в учебном материале
 99 **Жизнь видного ученого**
 101 **Правила редактирования статей**

YUXARI SİNİF ŞAGİRLƏRİNİN PEŞƏ ÖZÜNÜTƏYİNİNƏ PEDAQOJİ RƏHBƏRLİK

Müseyib İlyasov,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin kafedra müdürü,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
e-mail: museyibilyas@gmail.com

UOT: 37

Xülasə. Peşə-ixtisas seçimi qarşısında qalan təhsilalanların gələcək həyat yollarının düzgün müəyyənləşdirilməsində, onların peşə özünütəyinə səmərəli pedaqoji rəhbərliyin olması olduqca vacibdir. Pedaqoji rəhbərlik bu prosesə mümkün ola biləcək səhvlərin vaxtında qarşısının alınması, çətinlik qarşısında olanlara pedaqoji dəstəyin göstərilməsi və peşəyönümü probleminin elmi şəkildə həlli üçün olduqca səmərəli təsira malikdir.

Peşə özünütəyinə pedaqoji rəhbərlik – müəllimlər, sinif rəhbərləri və məktəb psixoloquunun fəaliyyətində müümət yer tutmalıdır. Bu, həm təhsilalanların öz bacarıq və qabiliyyətlərini düzgün qiymətləndirə bilmələri və onlara münasib seçim etmələri, həm ölkənin kadr potensialından düzgün istifadə edilməsi, həm də rəqabətqabiliyyətli mütəxəssislərin hazırlanması imkanlarının reallaşdırılması ilə bağlıdır.

Açar sözlər: peşəyönümü, qabiliyyət, peşə özünütəyini, rəhbərlik, amil.

Key words: career, skill, professional selfdetermination, guidance, factor.

Ключевые слова: профориентация, умение, профессиональное самоопределение, руководство, фактор.

Rəsəblilikamızda iqtisadiyyatın müx-cariq və qabiliyyətlərinə müvafiq peşə-ixtisas seçmələrinin təmin olunması orta təhsilin əsas tələf sahələrində inovasiyon yeniliklərin olması, müasir elmi, texniki və texnoloji nailiyyətlərin tətbiq edilməsi yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasına tələbati artırır. Bu da öz növbəsində müasir məktəblilərin peşə özünütəyini kimi vacib problemi bir daha aktuallaşdırır.

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda (2009), “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda (2013), “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları”nda və digər bir sıra rəsmi sənədlərdə səriştəli mütəxəssis hazırlığına önəm verilməsi gələcək mütəxəssislərlə peşəyönümü işlərinin daha da dərinləşdirilməsi və onların istəkləri ilə yanaşı, ba-

cəriq və qabiliyyətlərinə müvafiq peşə-ixtisas seçmələrinin təmin olunması orta təhsilin əsas vəzifələrindən biri kimi önə çəkilir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi “Ümumi təhsil müəssisələrində peşəyönümü xidmətinin həyata keçirilməsi Qaydasi” (2020-ci il, 12 may) bu sahədə işlərin daha da əsaslı şəkildə təşkilini və yüksək səviyyədə həll edilməsinə günümüzən vacib problemlərdən birinə çevirir. Sənəddə təhsilalanların peşə özünütəyinin dəstək göstərilməsi, karyeranın planlaşdırılması üzrə məsləhətlərin verilməsi, inkişaf yolunun seçiləməsi və əmək bazarında perspektivlərin müəyyən edilməsində dəstək tədbirlərinin görülməsi sahəsində peşəyönümü xidmətinin təşkili prioritet məsələlərdən biri kimi xüsusi olaraq vurgulanır [6].

Kadr potensialının gücləndirilməsi yalnız onun sayı ilə ölçülmür. Başlıca məsələ kadrların səriştəli kadr kimi hazırlanması, öz peşə və ixtisasını yaxşı bilməsi, onu sevməsi, özünü orada görə bilməsi və ona ürəkdən bağlanmasıdır. Buna nail olunması üçün ümumi təhsil müəssisələrinin yuxarı sinif şagirdləri ilə peşəyönümü işlərinin səmərəli qurulması, təhsilalanların peşə özünüütəyinini düzgün edə bilməsi və bu işlərə elmi-pedaqoji rəhbərliyin optimal metodlarla aparılmasından həllədici dərəcədə aslidir.

Peşə özünüütəyini nə birdən-birə formalanşan, nə də asan həll olunan proses deyildir. Elə bunun nəticəsi kimi çox vaxt yeniyetmə və gənclər öz imkanlarını, potensial qabiliyyətlərini düzgün müəyyənləşdirə bilmir və peşə seçimində təsadüfliyə yol verir, ya da yalnız istəklərinə əsaslanaraq seçim edirlər. Bu da sonradan bir çox problemlərin (ixtisasdəyişmə, bir iş yerindən digərinə keçmə, işindən zövq ala bilməmək, öz üzərində işləməmək, işsizlik və s.) yaranmasına götərib çıxarır. Bu baxımdan da yuxarı sinif şagirdləri ilə peşə özünüütəyini işlərinin aparılmasının idarə edilməsi, ona pedaqoji rəhbərlik göstərilməsi orta məktəb müəllimlərinin, məktəb psixoloğunun, valideynlərin diqqət yetirməli olduqları və həlli vacib olan əsas problemlərdən biri kimi məktəblərimizin qarşısında durur.

Təhsilalanlarla peşəyönümü işlərinin aparılması, onların şüurlu surətdə peşə seçiməye hazırlanması təhsil siyasətində əsas yerlərdən birini tutur. Ümumi təhsil müəssisələri təhsilalanları yalnız ali təhsil almaq üçün hazırlamır. *Məktəb şəxsiyyət formalasdırı, vətəndaş tərbiyə edir, gənc nəslİ böyük həyata hazırlayır, onlarda yüksək mənəviyyat, ləyaqət, vətəndaşlıq, vətənpərvərlik hisləri formalasdırı, xalqını, vətənini sevən yurdalar, onu hər yerdə təmsil edə biləcək vətəndaşlar yetişdirir.* Onların peşə özünüütəyinə istiqamət verilməsi, onun düzgün idarə edilməsi də bu fəaliyyətin mühüm tərkib hissəsindən biridir. Lakin təəssüf hissə ilə demək lazırm gəlir ki, bu sahədə bəzi təhsil müəssisələrinin apardıqları işlərin səviyyəsi heç də yüksək deyildir. Nəinki onların peşə özünüütəyinin rəhbərlik, hətta peşə diaqnostikası, peşələrlə tanış edilməsi, peşə məsləhətlərinin aparılması işləri də yetərli səviyyədə deyildir. Bütün bunlar bir növ təhsilalanların arzu və

istəklərinin ixtiyarına verilmiş, sanki bu sahə üzrə məktəbdə elə bir iş qalmamışdır. Yuxarı sinif şagirdləri hər hansı bir qrup üzrə imtahanlara hazırlaşırlarsa, burada təqdim olunan ixtisaslardan yoxın ki, birini seçəcəklərini düşünnür, peşəyönümü işlərinin əsaslı şəkildə aparılmasına ehtiyac görmürlər. Təhsilalan isə qrupda təqdim olunan ixtisaslardan hansına uyğun bal toplayırsa, həmin yerə getmək məcburiyyətində qalır. Düzdür, burada özlərinin istədikləri ixtisasları düşünənlər üstünlük təşkil edirlər, lakin ballara görə təsadüfi “seçimlər” də az deyildir. Əslində isə bunlar seçim deyildir. Bütün bunlar yuxarı sinif şagirdlərinin peşə seçimi işlərinin səviyyəsinin aşağı olmasını göstərən hallardır.

Aparğıımız tədqiqatlar göstərir ki, yuxarı sinif şagirdlərinin hər iki nəfərindən biri öz real seçimlərini əsaslandırmaqda çətinlik çəkir, təxminən 50%-i peşə seçimini valideynlərin və yaxınlarının arzusu ilə seçirlər. 60%-dən çoxu isə seçimləri ixtisasın mahiyyətini, gələcək imkanlarını və bu sahədə öz hədəflərini təsəvvür edə bilmirlər. Yuxarı siniflərdə olmalarına baxma-yaraq, 52%-i öz seçimlərini tam reallaşdırıb bilmirlər. Seçim edənlərin böyük əksəriyyəti, təxminən 73%-i həmin peşə və ixtisası sevdikləri üçün deyil, həmin ixtisasın aid olduğu qruplardakı fənləri yaxşı bildiklərinə görə bu sahəni seçirlər. Bütün bunlar da ümumi təhsil müəssisələrində təhsilalanlarla aparılan peşəyönümü işlərinin yetərincə olmadığını göstərir.

Faktlar göstərir ki, hazırda təhsil müəssisələrində təhsilalanların yalnız $\frac{1}{4}$ -i burada aparılan peşəyönümü işləri ilə əhatə oluna bilirlər ki, bu da görülən işlərin ya köhnə metodlarla aparılması, ya da məktəb psixoloqlarının təhsilalanlarla sadəcə olaraq anket sorğuları keçirmələri ilə müşayiət olunur. Bütün dediklərimiz təhsilalanlarla peşə özünüütəyini üzrə işlərin daha intensiv şəkildə və əlverişli metodlarla aparılmasını gündəmə götürir.

Peşə özünüütəyini nədir və onun məzmununa nələr daxildir? Qeyd edək ki, bu istiqamətdə heç də az tədqiqat aparılmamışdır. Yaxın və uzaq xarici ölkələrdə, həmçinin respublikamızda da bir çox psixoloq və pedaqoqlar (L.İ.Bojović, İ.S.Kon, E.A.Klimov, A.V.Mudrik, V.F.Saxarov, V.D.Şadrikov, P.A.Şavir, S.N.Çistyakova, Ə.Ə.Əlizadə, R.İ.Əliyev və b.) təhsilalanların

peşə özünüütəyinin məqsədi, mahiyyəti və məzmunu haqqında tədqiqatlar aparmış, bir çox dəyərli fikirlər irəli sürmüslər. Lakin müxtəlif tədqiqatlarda bu problemdə müxtəlif yanaşmaların olduğu da özünü göstərir. Məsələn, təhsilalanların peşəyönümü üzrə bir çox tədqiqatların müəllifi E.A.Klimov bunu “Gənclərlə aparılacaq peşə məsləhətlərinin nəzəri və metodoloji cəhətdən əsaslandırılması, peşə xəritəsi bankının yaradılması” kimi, V.F.Saxarov və N.K.Stepanenkov “Məktəblilərin peşəyönüümə sistemli yanaşmanın işlənməsi” kimi, E.M.Pavlyutenkov “Peşə seçiməye təsir göstərən idraki və sosial əhəmiyyətli motivlərin öyrənilməsi” kimi, Q.P.Şevçenko “Şagirdlərin uğurlu peşə seçiməye hazırlanması prosesində mənəvi mədəniyyət elementlərinin formalasdırılması” kimi izah edirlər. E.İ.Qolovaxa isə özünün namizədlək dissertasiyasında peşə özünüütəyinin peşə və digər fəaliyyət sahələrində dəyər istiqamətləri, həyat məqsədləri və planlarının qarşılıqlı əlaqəsində formalanşan insanın həyat perspektivi kimi xarakterizə edir [7]. T.Q.Roqaçeva da namizədlək dissertasiyasında göstərir ki, peşə özünüütəyini bir şəxsin müstəqil peşə fəaliyyətinə hazırlıq əldə etdiyi və onun subyektinə çevrildiyi “istəyirəm – edə bilərəm, bacarıram – tələb olunur” prinsipi şüuru və korrelyasiya əsasında sosiallaşma mərhələsidir. Bu proses insanların özü haqqında, peşə maraqları və peşə baxımından əhəmiyyətli keyfiyyətləri haqqında fikirlərinə əsaslanan daxili determinizmə malikdir [9].

Deyilənləri nəzərə alsaq qeyd etmək olar ki, peşə özünüütəyini – *peşə seçimən yeniyetmə və gəncin peşə və ixtisas yolunun mahiyyətini düzgün dərk etməklə, seçimini özünün peşə marağı, qabiliyyət və bacarığını nəzərə almaqla, bunların sintezinə nail olmaqla dəqiq təyin edə bilməsidir.* Bu prosesin nəticəsi şəxsiyyətin peşə və həyat yolu seçiminə əqli və mənəvi hazırlığını təmin edən biliklərin, bacarıqların, motivlərin, dəyərlərin, peşə borcu və məsuliyyəti haqqında təsəvvürlərin hənsi səviyyədə formalasmasında öz ifadəsini tapır. Peşə özünüütəyinin formalasması şəxsiyyətin inkişafının elə bir mərhələsidir ki, o şəxsiyyəti daha da kamilləşdirir və özünün bir sıra keyfiyyətlərini – “Mən”ini dərk etməsinə səbəb olur.

Öz “Mən”ini dərk edən hər bir gənc, ye-

nietmə özünün mənəvi və fiziki gücünü, bacarığını, bilik səviyyəsini düzgün dərk etməklə özünü göləcəyə hazırlayır. O, təkcə “Kim olmalı?” – sualına deyil, həm də “Necə olmalı?” – sualına da cavab verməyə çalışır. Özünün psixi, fizioloji imkanlarına nəzər yetirir, seçimə istədiyi peşənin tələbləri ilə özünün imkanlarını müqayisə edir və ona necə yiylənmək haqqında düşünür. Belə “özünənəzər” və “özünütəhlil” şəxsiyyətin seçəcəyi peşəyə, ixtisasa münasibətinin bir sıra tərəflərini üzə çıxarır və peşə özünüütəyini şagird şəxsiyyətinin inkişaf səviyyəsinin, peşəyönüümənin və peşə özünüdərkinin ayrılmaz bir hissəsi kimi çıxış edir. Ona görə də təhsilalanların peşə özünüütəyini düzgün həll edə bilməsi, özünün imkanlarını bu peşənin tələblərinə uyğunlaşdırmağa səbəb olacaq və bu sahədə uğur əldə edə biləcəyinə inamı artacaqdır. Bu inam isə onda maraqlı göstərdiyi peşənin tələblərinə nə dərəcədə cavab verə biləcəyini aydın dərk etməsinə səbəb olacaq, özünü sediyi peşəyə hazırlaya biləcəkdir. Amerika psixoloqu A.Maslounun qeyd etdiyi, “öz potensialını artırmaq tələbatları kimi təzahür edən özünü aktuallaşdırma tələbatları meydana çıxacaq ki, bu da yuxarı sinif şagirdinin özünü ifadə etməsinə gətirib çıxaracaqdır” [8].

Təhsilalanlar xüsusən yeniyetməlik dövründə özünüfadəyə daha çox meyillər və xüsusilə daha çox dəbdə olan, yaxud da gələcək karyera imkanları geniş olan peşə və ixtisaslara maraqlı göstərilərlər. Yuxarı siniflərə keçidkə onlar öz qüvvə və bacarıqlarını daha dəqiq qiymətləndirməyə çalışır və qarşılara qoyduqları məqsədə uyğun özlərini ifadə etmək üçün imkanlarını genişləndirməyə daha çox səy göstərilərlər. Onlarda formalasmış özünüdərk bacarıqları özünüfadə imkanlarının genişləndirilməsinə təsir göstərir ki, bu da peşəyönüümə işinin düşünləşmiş şəkildə həll edilməsinə əsaslı zəmin yaradır. Lakin çox zaman özünüütəyin prosesi heç də səmərəli şəkildə getmir, almanın nəticə ya bacarıq və qabiliyyətlərlə uzlaşır, ya da seçim təsadüfi xaraktera malik olur. Ona görə də bu prosesin daha elmi, daha obyektiv getməsi, ona düzgün istiqamət verilməsi, pedaqoji rəhbərliyin səmərəli olması ilə sıx surətdə bağlıdır.

Təcrübə göstərir ki, yuxarı sinif şagirdlərinin peşə özünüütəyini onların maraqlarının həm öz

bacarıq və qabiliyyətləri ilə uzlaşmasını nəzərə almaqla, yəni “*istəyirəm – edə bilərəm, bacarıram – lazımdır*” prinsipini gözləməklə, həm də bunlarsız sadəcə olaraq marağa görə və ya bir neçə fənni yaxşı bidiklərinə görə reallaşa bılır. Ona görə də təhsilalanların peşə özünüütəyinə pedaqoji rəhbərlik zamanı bunların nəzərə alınması, xüsusən ikincilərlə daha ciddi işlərin aparılmasına düzgün yanaşmaq lazım gəlir. Burada müasir cəmiyyətin obyektiv ehtiyacları, regionun peşə-ixtisas tələbatı, peşə və ixtisasın gələcək perspektiv inkişaf istiqamətləri də nəzərdən qəçirilməlidir. “Gənclərdə müxtəlif peşə seçimini ilə bağlı real baxışların formalaması üçün onlar əmək bazarı barədə məlumatlı olmalıdır. Bunu təmin etmək məqsədi ilə onlar müəyyən vaxtı iş yerlərində keçirməlidirlər. Hərçənd ki, bir çox hallarda iş-əsası təhsil gənclər və onların valideynləri tərəfində lazımı səviyyədə qiymətləndirilmir və onlar ali təhsilə üstünlük verirlər. Bu da öz növbəsində, təhsil müəssisələrində aparılan peşəyönümü işində əmək bazarının tələbləri haqqında dəqiq məlumatın verilməsində çətinliklər yaradır. Bundan başqa, xarici amillər (məsələn, ailə və sosial mənşə) və daxili faktorlar (dərkətmə bacarığı, meyillər, özünüqiymətləndirmə) gənclərin peşə seçimini prosesinə təsir göstərir. Bunların hamisi şəxsin meyil və bacarıqlarını nəzərə almaqla, peşəyönümü üzrə mütəxəssislərə təhsilalanlar üçün bərabər imkanların yaradılmasında, əmək bazarının tələblərinə uyğun peşə seçimində məktəblilərə dəstək göstərilməsində çətinliklər yaradır” [4, s. 31-32].

Peşə özünüütəyini şəxsiyyətin özündərk bacarıqları ilə sıx bağlıdır. Bu, özündə olan müsbət və mənfi cəhətləri aydın görə bilmək, özünün nəyə qabil olduğunu, bacarıq və qabiliyyətinin, biliyinin səviyyəsini düzgün qiymətləndirə bilmək və seçmək, istədiyi peşə və ixtisas üzrə özünü təkmilləşdirmək istiqamətində fəaliyyət göstərməkdir.

Peşə özünüütəyini insanın sosial inkişafının əhəmiyyətli komponentlərindən biridir. Bunun formalaması peşə seçiminin mahiyyətinin dərki, bu istiqamətdə bilik, bacarıq və vərdişlərin qazanılması yönündə fəaliyyət, seçilmiş peşədə özünü görə bilmək səviyyəsi, özünün və seçdiyi peşənin sosial statusu və potensialının proq-

nozlaşdırılması kimi məsələlərlə xarakterizə olunur ki, bu da şəxsiyyətin sosial inkişafının təzahürü kimi özünü göstərir.

Yuxarı sinif şagirdlərinin peşə özünüütəyinində bir sıra meyillər özünü göstorir. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Orta məktəb məzunlarının əksəriyyətinin ali təhsil almaq arzusu. Müşahidə və tədqiqatlar göstərir ki, hazırda orta məktəbi bitirən məzunların demək olar ki, 90%-i ali təhsil almaq arzusundadırlar. Bunlar da bir neçə amilla xarakterizə olunur:

- ali təhsilin nüfuzunun yüksək olması və cəmiyyətimizdə ali təhsilə mühüm dəyər kimi yanaşılması;

- gələcəkdə işlə təmin olunmaqdə ali təhsilin daha etibarlı olması;

- gənclərin karyera hədəflərinin reallaşdırma bilmələri üçün ali təhsilin imkanlarının geniş olmasası;

- milli xüsusiyətlər, bəzi peşə və ixtisaslar üzrə stereotiplərin mövcudluğu (məsələn, qadın üçün ən yaxşı peşənin müəllim və həkim peşəsi olması, mühəndis, kənd təsərrüfatı sahələri üzrə ixtisasların kişi işi olması və s.);

- daha çox qazanc əldə etmək üçün ali təhsilin daha perspektivli olması (burada özünü güclü şəkildə göstərən belə bir hal var: elə ali məktəb və ixtisas seçimək lazımdır ki, buradakı ixtisaslar daha çox gəlir gətirə bilsin);

- ailə ənənələrinə sadıqlıq, nəslin peşə ənənələrinin davam etdirilməsi meyli və s.

2. Yuxarı sinif şagirdlərinin peşə planlarında tez-tez dəyişikliklərin olması. Bu da xüsusən əmək bazarının dəyişən tələbatı ilə xarakterizə olunur. Yeni əmək və peşə sahələri yanadıqca bəzi təhsilalanlar onlara meyillənir və peşə planlarında dəyişkənlilik etmək arzusunda olurlar.

3. Məzun olduqdan sonra daha tez iş tapmaq arzusu. Müşahidələrimiz göstərir ki, yuxarı sinif şagirdlərinin bir qismi, məhz bu amillə əsaslanaraq elə peşə və ixtisasları seçiməyi planlaşdırmağa çalışırlar ki, məzun olduqdan sonra onlar üçün iş tapmaq və işləmək daha asan olsun.

Peşəyönümü işinin uğurla nəticələnməsində təhsilalanları peşə özünüütəyinin pedaqoji rəhbərliyin düzgün təşkili və aparılması az rol oynamır.

Bu zaman müəllimlərin, məktəb psixoloqunun yardımı və dəstəyi təhsilalanların öz qüvvə və bacarıqlarını real qiymətləndirməyə səbəb olur ki, bu da seçimin etibarlılığını bir növ təmin etmiş olur. Lakin bu zaman bir sıra çətinliklərin olduğu da nəzərdən qəçirilməlidir. Bunlar əsasən aşağıdakı amillərlə xarakterizə olunur:

- hələ seçimlərini etməmiş təhsilalanların bir neçə seçim qarşısında qalması və gələcək peşə planını dəqiq müəyyənləşdirə bilməməsi;

- uşaqlarla valideynlərinin arzu və istəklərinin üst-üstə düşməməsi və bəzən də valideynlərin övladlarını hansısa bir peşədə görmək istədiklərin dən övladlarının istəklərinə qarşı getməsi;

- təhsilalanların peşə planlarının qurulmasında öz qüvvə və bacarıqlarını düzgün qiymətləndirə bilməməsi;

- təhsilalanların peşələr alımı haqqında məlumatlarının yetərsiz olması ilə müstəqil bir peşənin seçilməsi arasında tərəddüdlərin olması;

- regionun peşə və ixtisas tələbatının dəyişkən olması;

- müəyyən peşə və ixtisaslar üzrə karyera imkanları haqqında məlumatların azlığı;

- məktəbdə təhsilalanların peşəyönümüna rəhbərliyin zəif olması və bu sahədə işlərin apirləməsi və s.

Bütün bunlar yuxarı sinif şagirdlərinin peşə özünüütəyinin düzgün, elmi əsaslarla həll edilməsini, gələcək peşə-ixtisas seçimimin onların arzu və meylinə, bacarıq və qabiliyyətlərinə, həmçinin əmək bazarının artan tələbatına uyğun reallaşdırılmasını çətinləşdirir və peşə-ixtisas seçimini məhdud çərçivəyə salır. Bu da sonradan bir sıra problemlərin (ixtisas dəyişmək, ixtisası üzrə işləməmək, seçdiyi peşəyə ürəkdən bağlama bilməmək, özünü qınamaq, müvəffəqiyətsizlik və s.) yaranmasına gətirib çıxarır. Nəticədə bunların baş verməməsi üçün məktəbdə aparılan peşəyönümü işlərində bu amilləri nəzərə almaq və təhsilalanların peşə özünüütəyinin pedaqoji rəhbərlik zamanı, ilk növbədə, onların aradan qaldırılmasına nail olmaq vacibdir. Bu zaman aşağıdakı şərtlərin nəzərə alınmasını zəruri hesab edirik:

1. Təhsilalan öz qüvvə və bacarıqlarını düzgün qiymətləndirə bilməri, onun maraqları və qabiliyyətləri nəyədir və nəyi bacara bilir?

2. Gələcək peşə və ixtisası ilə bağlı seçimini

nəyə əsaslanaraq etmişdir?

3. Təhsilalanın seçimini ilə valideynlərin seçimini arasında oxşarlıq və ya fərq varmı?

4. Təhsilalan özüնə kənardan baxaraq qüvvə və bacarığını, istəyi ilə bacarıq qabiliyyətinin uyğun olub-olmamasının fərqində olurmu?

5. Təhsilalanın istədiyi peşəni seçməyə, mane olan çətinlikləri görməyə və aradan qaldırmaga münasibəti necədir?

6. Təhsilalanın seçcəyi və ya seçdiyi peşə və əmək sahəsi haqqında məlumatlarının genişlik, dərinlik, düzgünlük səviyyəsi qaneedidir mi?

7. Peşənin tələb etdiyi psixoloji, fizioloji və mənəvi tələblərin nələrdən ibarət olduğunu təhsilalan nə səviyyədə bilir?

8. İstədiyi sahəyə yiyələnə bilmədiyi təqdirdə təhsilalanın alternativ variantı varmı və varsa bu nədən ibarətdir? və s.

Tədqiqatlarımız göstərir ki, bu məsələlərin müsbət cavablandırılması istiqamətində aparılan işlər təhsilalanların peşə-ixtisas seçiminin səbəblərini daha da çoxaldır və onlar məhz nə üçün başqasını deyil, bu peşəni seçdiklərini geniş təfərrüati ilə əsaslandırma bilirlər. Bu da onların seçimini konkretləşdirir, gələcək həyat yollarını düzgün müəyyənləşdirməyə və seçimin düşülmüş olmasına bilavasitə səbəb olur.

Təhsilalanın peşə özünüütəyinin pedaqoji rəhbərlikdə diqqət yetirilməsi vacib olan bu kimi məsələlər onların iddia səviyyələrini aydınlaşdırmaq baxımından olduqca faydalıdır. Bu istiqamətlər üzrə əldə edilən məlumat və materiallar təhsilalanın peşə özünüütəyinin daha elmi, daha məzmunlu şəkildə rəhbərlik etmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllim, məktəb psixoloqu, sinif rəhbəri təhsilalanın iddia səviyyələrinin düzgülüünü, onların bu istiqamətdə nə dərəcədə inamlı olduğunu yəqin etdikdən sonra onların tərbiyə və inkişaf etdirilməsinə xüsusi qayğı ilə yanaşmalıdır.

Pedaqoji rəhbərliyin düzgün təşkili üçün, həmçinin xarici təcrübədən istifadə etməklə təhsilalanlarla xüsusi işlər aparmaq tələb olunur. Məsələn, ABŞ məktəblərində bu sahədə xüsusi “qaydens” xidməti yaradılmışdır [2, s. 45-53]. Almaniyada “ümumtəhsil məktəblərinin səkkizinci tədris ilindən başlayaraq, uzunmüddətli, sistematiq cəhətdən peşəyönümü məsləhəti sahəsi ilə bağlı qismən icbari, qismən də sərbəst

seçim əsasında icra olunan tədbir və fəaliyyətin məcmusu” olan sistem hazırlanmışdır [4, s. 37-38]. Yaponiyada isə təhsilalanın seçdiyi ixtisas üçün lazım olan mənəvi keyfiyyətlərin formalasdırılması prosesini də özündə birləşdirən metodika (Fukuyama tərəfindən yaradılan metodika) geniş yayılmışdır.

Nəticə. Beləliklə, yuxarı sinif şagirdlərinin peşə özünüütəyininin müvəffəqiyyətlə həll edilməsi təkcə gəncin həyatda öz yerini düzgün tapması ilə deyil, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsiri ilə də xarakterizə olunur. Eyni zamanda peşə seçimi onun həyatın axarına buraxılması deyil, məqsədönlü şəkildə aparılan işlərin idarə olunması və bu işlərə pedaqoji rəhbərliyin düzgün təşkilinin ifadəsi kimi özünü göstərir. Nəticədə gənclərin seçdiyi peşə və ixtisas onların marağını, bacarıq və qabiliyyətlərini ifadə etməklə onlarda fərəh, sevinc, işindən zövq alma, daha yaxşı işləməyə, özünü inkişaf etdirməyə, karyera və uğurlar əldə etməyə, üzərlərində çalışmağa daha çox maraq göstərirler.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, Ozan, 1998.
2. İlyasov M. Şagirdlərin peşə seçiməyə hazırlanması. Monoqrafiya. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2009.
3. İlyasov M. Peşə, ixtisas seçimi (yeniyetmə və gənclər üçün elmi-metodik vəsait). Bakı, ADPU, 2015.
4. Peşəyönümü məsləhətləri üzrə təlim. Nəzəri əsaslar və təlim materialları (Müəlliflər: Thomas Werner Schröder, Sven Schulte). Bakı, 2018.
5. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, "Hüquq" nəşriyyatı, 2010.
6. "Ümumi təhsil müəssisələrində peşə yönümü xidmətinin həyata keçirilməsi Qaydasi". Bakı, 2020.
7. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи: автореф. д-ра философ., наук. Киев, 1989-34 с.
8. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. пер. с анг. М., Смысл, 1999.
9. Рогачева Т.В. Профессиональное самоопределение личности как социальная проблема: автореф. дис. канд. философ., наук. Свердловск, 1991, 23 с.

M.Ilyasov
Pedagogical guidance for professional self-determination of high school students

Abstract

It is very important to have effective pedagogical guidance for the professional self-determination of senior students who are faced with the choice of profession, specialty in order to correctly determine their future careers. In this process, pedagogical management has a very effective impact on the timely prevention of possible mistakes, the provision of pedagogical support to those in need and the scientific solution to the problems in vocational guidance.

Pedagogical guidance for professional self-determination should play an important role in the activities of teachers, class teachers, school psychologists. This is due to the fact that students can properly assess their skills and abilities and make appropriate choices, as well as the country's human resources are properly exploited and it realizes opportunities to train competitive professionals.

М.Ильясов
Педагогическое руководство по профессиональному самоопределению старшеклассников

Аннотация

Очень важно иметь эффективное педагогическое руководство для профессионального самоопределения старшеклассников, которые сталкиваются с выбором профессии, специальности, чтобы правильно определить свою дальнейшую карьеру. При этом педагогическая ориентация очень эффективно влияет на своевременное предупреждение возможных ошибок, оказание педагогической поддержки нуждающимся и научное решение проблемы профориентации.

Педагогические ориентиры для профессионального самоопределения должны играть важную роль в деятельности учителей, классных руководителей, школьных психологов. Это связано с тем, что школьники могут правильно оценить свои навыки и способности и сделать соответствующий выбор, а также правильно использовать человеческие ресурсы страны, а также реализовать возможности для подготовки конкурентоспособных профессионалов.

PEŞƏ TƏHSİLİ SİSTEMİNDE BAZA PEŞƏ HAZIRLIĞININ İNFOKOMMUNİKATİV KOMPETENSIYALARIN FORMALAŞDIRILMASININ PRİNSİPLƏRİ, METODİK TƏMİNATI VƏ TEXNİKİ-TEXNOLOJİ MƏZMUNU

Həsən Bayramov,

Bakı Dövlət Universitetinin Pedaqogika kafedrasının professoru,
pedaqoji elmlər doktoru
e-mail: bayramov.hasan@mail.ru

UOT: 37

Xülasə. Məqalədə peşə təhsili sistemində peşə hazırlığının təkmilləşdirilməsində innovativ yönimdə kompetentliyin səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə kompetent yanaşma metodunun tətbiqinin əsas istiqamətləri, həmçinin infokommunikativ kompetensiyaların formalaşdırılmasında həyata keçirilən baza peşə hazırlığının təşkili prinsipləri, texniki-texnoloji məzmunu nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: kompetensiyalığın formalaşdırılması, kvalimetrik yanaşma, kompetent-kontekst metod.

Key words: formation of competence, qualimetric approach, competent-context method.

Ключевые слова: формирование компетенции, квалиметрический подход, компонентно-контекстный метод.

Peşə təhsili sistemində təhsilin keyfiyyətinin idarə olunmasına innovativ yanaşmanın mühüm istiqaməti peşə kompetentliyinin səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlıdır. Öz növbəsində peşə kompetentliyinin səviyyəsinin yüksəldilməsində innovativ yanaşmalar aşağıdakı istiqamətlər üzrə realizə olunur:

- yeni təhsil standartlarının hazırlanması və tətbiqi;
- tədris prosesində informasiyanın hazırlanması və tətbiqi;
- informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi;
- ixtisaslaşmanın təkmilləşdirilməsi.

Peşə təhsili sistemində peşə kompetentliyinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində və kompetent yanaşmanın tətbiqində aşağıdakı vasitələrdən istifadə olunur:

- peşə təhsili sistemində metodiki işlərin layihələndirilməsində kompetent yanaşmanın tətbiqi;
- peşə təhsili sistemində metodiki işlərin natiçələrinin qiymətləndirilməsində kompetent yanaşmanın tətbiqi;
- peşə təhsili sistemində peşə kvalifikasiyasının yüksəldilməsində bu sahədə çalışan pedaqoqların fasiləsiz peşə hazırlığının təmin edilməsi;
- peşə təhsili sistemində çalışan pedaqoqların peşə kvalifikasiyasının yüksəldilməsində elmi-metodiki işlərin həyata keçirilməsi;
- peşə təhsili sistemində çalışan pedaqoqların peşə kvalifikasiyasının səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edən müvafiq metodik-təşkilati işin təşkili;
- peşə təhsili sistemində çalışan pedaqoqların peşə kvalifikasiyasının fasiləsiz inkişafını təmin

edən motivasiyaların formallaşdırılması.

Burada, peşə təhsili sistemində problem qrupların yaradılması, elmi-metodiki seminarların təşkili, müxtəlif təyinatlı portfolioların işlənilməsi və tətbiqi, bütövlükdə isə peşə təhsili sahəsində çalışan pedaqoqların elmi-tədqiqat işlərinə cəlb olunması nəzərdə tutulur. Həmçinin bu sahədə çalışan pedaqoqların peşə kvalifikasiyasının səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə müvafiq motivasiyaların formallaşmasında başlıca məqam, innovativ pedaqoji fəaliyyətin individual imkanlara uyğun olması şərti ilə əlaqədardır. Məşhur psixoloq B.P.Mandel bu barədə yazır: “Təlimdə şəxsiyyətönümlü yanaşmanın əsasında hər bir tələbənin fərdiyyiyi, özünü dəyərləndirilməsi durmaqdadır, onun inkişafı kollektiv subyektiv olmaqla deyil, təkrarolunmaz subyektiv təcrübəyə malik olmalıdır” [8, 149].

Özü-özlüyündə peşə təhsili sahəsində çalışan pedaqoqların peşə kvalifikasiyasının yüksəldilməsində kompetent yanaşmanın metodiki təminatı ənənəvi pedaqoji paradiqmadan fərqli innovativ pedaqoji paradiqmanın realizasiyasında istifadə olunan pedaqoji-psixoloji metod və üsulların tətbiqini nəzərdə tutur. Hazırda peşə təhsili sahəsində çalışan pedaqoqların peşə hazırlığında ənənəvi biliklər yiyələnmə metodikasından kompetensiyanın aşilanması metodikasına keçidin müqayisəli təhlili həyata keçirilir. Deyilənləri ümmüniləşdirib göstərmək olar ki, bütövlükdə peşə təhsili sistemində çalışan pedaqoqların peşə kvalifikasiyasının səviyyəsinin yüksəldilməsində kompetent yanaşmanın tətbiqinin metodiki təminatı aşağıdakı səviyyələrdə reallaşdırılır:

vasitələri özündə ehtiva edir.

Kadr səviyyəsi. Baxılan səviyyə peşə təhsili sahəsində çalışan pedaqoqların kvalifikasiya səviyyəsinin yüksəldilməsində kompetent yanaşma metodunun tətbiqində iştirak edən mütəxəssislərin kompetentliyinin təminatını nəzərdə tutur.

Peşə təhsili sistemində çalışan pedaqoqların peşə hazırlığında kompetentliyin inkişafında kompetent yanaşmanın tətbiqinin metodiki təminatı aşağıdakı prinsiplərə istinad edir:

- təşkilati formaların dəyişkənliliyi (*variativlik*);
- kompetentliyin pedaqoji-psixoloji əsaslanılması;
- kompetentliyin əsaslandırılmasının infokommunikativ təminatı;
- peşə hazırlığının vasitəsizliyi;
- kompetentliyin pedaqoji-psixoloji əsaslanırmasında elmi-nəzəri və təcrubi yanaşmanın sintetik tətbiqi;

– peşə təhsili sahəsində çalışan pedaqoqların kompetentlik səviyyəsinin yüksəldilməsində kollegial idarəetmənin tətbiqi [9, 2-6].

Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda peşə təhsili sistemində kompetent yanaşmanın tətbiqində, pedaqoqların baxılan prinsiplər əsasında kompetentlik səviyyəsinin yüksəldilməsində baza kompetensiyanın tərkibi aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirilir:

- sosial-psixoloji kompetensiyanlar;
- kommunikativlik kompetensiyanları;
- psixo-pedaqoji kompetensiyanlar;
- metodoloji kompetensiyanlar;
- ixtisayıbümlü kompetensiyanlar;
- peşə vərdişlərinin realizasiyası imkanları;
- pedaqoji-innovativ kompetensiyanlar.

Peşə təhsili sistemində çalışan pedaqoqların peşə kvalifikasiyasının inkişafında tətbiq olunan baza kompetensiyanın məzmununu və metodiki təyinatını ayrı-ayrılıqla nəzərdən keçirək.

1. Kommunikativ baza kompetensiyanın məzmunu aşağıdakı tərkib hissələrini özündə ehtiva edir:

- pedaqoji prosesin təşkili səviyyəsi;
- pedaqoji prosesdə pedaqoji ünsiyyətin səviyyəsi;
- pedaqoji prosesdə kommunikativ mədəniyyətin səviyyəsi;
- pedaqoji prosesdə nitq mədəniyyətinin səviyyəsi.

Təşkilati səviyyə. Bu səviyyə, peşə təhsili sahəsində çalışan pedaqoqların peşə kvalifikasiyasının yüksəldilməsində müvafiq bölmələrin yaradılmasını, normativ sənədlərin hazırlanmasını və tətbiqini özündə ehtiva edir.

Əməli səviyyə. Bu halda peşə təhsili sahəsində çalışan pedaqoqların peşə kvalifikasiyasının yüksəldilməsində komponent yanaşma üzrə əməli fəaliyyətin konkret istiqamətlərinin realizasiyası nəzərdə tutulur.

Texnoloji səviyyə. Burada, peşə təhsili sahəsində çalışan pedaqoqların kvalifikasiya səviyyəsinin yüksəldilməsində kompetent yanaşma metodunun tətbiqində istifadə olunan texnoloji

Müvafiq olaraq peşə təhsili sistemində kommunikativ baza kompetensiyanın formallaşdırılmasında aparılan metodiki iş aşağıdakı istiqamətlər üzrə reallaşdırılır:

– peşə təhsili sistemində çalışan pedaqoğun pedaqoji əslubunun formallaşması;

- peşə təhsili sistemində çalışan pedaqoğun yaradıcı pedaqoji qrupların işində aktiv iştirakı;
- peşə təhsili sistemində çalışan pedaqoğun pedaqoji ictimaiyyətin kütləvi tədbirlərində aktiv iştirakı;

– peşə təhsili sistemində çalışan pedaqoğun infokommunikativ vasitələrdən (fərdi kompüter, internet, multimedia qurğuları, elektron ləvhələr və s.) istifadəsi üzrə bacarıq və vərdişlərinin təkmilləşməsi;

– peşə təhsili sistemində çalışan pedaqoğun xarici dillər üzrə hazırlığının təkmilləşməsi;

– peşə təhsili sistemində çalışan pedaqoğun təlim-tərbiyə prosesində fəaliyyətdə tolerantlığın təkmilləşməsi.

2. Psixoloji-pedaqoji baza kompetensiyanın məzmunu aşağıdakı tərkib hissələrini özündə ehtiva edir:

– psixoloji-pedaqoji fəaliyyətin obyekti haqqında bilik və təsəvvürlərə malik olmaq;

– psixoloji-pedaqoji fəaliyyətin obyekti haqqında əldə edilən bilik və təsəvvürlərin pedaqoji praktikada tətbiqi.

Müvafiq olaraq peşə təhsili sistemində psixoloji-pedaqoji baza kompetensiyanın formallaşdırılmasında aparılan metodiki iş aşağıdakı istiqamətlər üzrə reallaşdırılır:

– psixoloji seminarlarda iştirakı zamanı psixoloq ilə intensiv fikir və təcrübə mübadiləsinin və pedaqoji-psixoloji diaqnostikanın aparılması;

– psixoloji ədəbiyyatların mütləqisində xüsusi fikir verməklə psixologiya üzrə əlavə hazırlıq kurslarının təşkili zamanı pedaqoji fəaliyyətdə psixoloji metodların tətbiqi.

3. Metodiki baza kompetensiyanın məzmunu aşağıdakı tərkib hissələrini özündə ehtiva edir:

– innovativ pedaqoji texnologiyalara, onların tətbiqi bacarıqlarına, eləcə də didaktikanın princip və qanunlarına yiyələnmək nəzərdə tutulur;

– bu zaman tədris prosesinin məqsədyönlülüyünün müəyyən edilməsi və tədris prosesinin təşkili bacarıqlarına yiyələnmək təmin edilir.

Müvafiq olaraq peşə təhsili sistemində metodiki baza kompetensiyanın formallaşdırılmasında aparılan metodiki iş aşağıdakı istiqamətlər üzrə reallaşdırılır:

– tədris-metodiki plan və programların hazırlanması və tətbiqi;

- metodiki tövsiyələrin hazırlanması və tətbiqi;
- didaktiv materiallارın hazırlanması və tətbiqi;
- ölçülü-nəzarət materiallارının hazırlanması və tətbiqi;

– açıq dərslərin hazırlanması və keçirilməsində kompetensiyanın inkişafı üzrə pedaqoji texnologiyaların tətbiqi;

– tərbiyəvi söhbətlərin keçirilməsində kompetensiyanın inkişafı üzrə pedaqoji texnologiyaların tətbiqi;

– metodiki ədəbiyyatın öyrənilməsi;

– qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi;

– məxsusi pedaqoji təcrübənin təhlili və müvafiq didaktik nəticələrinin əldə edilməsi;

– pedaqoji şurada məxsusi pedaqoji təcrübənin nəticələrinə dair çıxış;

– kafedra iclaslarında xüsusi pedaqoji təcrübənin nəticələrinə dair çıxış;

– dəyirmi masa müzakirələrində xüsusi pedaqoji fəaliyyətin nəticələrinə dair çıxış;

– dövlət tədbirlərində xüsusi pedaqoji təcrübənin nəticələrinə dair çıxış.

4. Fənyönümlü baza peşə kompetensiyanın məzmununun formallaşdırılması aşağıdakı istiqamətləri özündə ehtiva edir:

– təhsilin məzmununun əzx edilməsi;

– təhsilin məzmununun aktuallaşdırılması;

– təhsilin məzmununun elmi-nəzəri təhlili.

Müvafiq olaraq fənyönümlü baza peşə kompetensiyanın formallaşdırılması üzrə metodiki iş aşağıdakı istiqamətlər üzrə reallaşdırılır.

– fənn üzrə elmi-nəzəri ədəbiyyatın öyrənilməsi;

– fənn üzrə peşə kvalifikasiyasının artırılması və kurslarında iştirakı;

– kafedra iclasında fənn üzrə çıxış;

– fənn üzrə təşkil olunmuş metodik qurumların işində iştirakı.

5. Elmi-tədqiqat yönümlü baza kompetensiyanın məzmunu aşağıdakı tərkib hissələrini özündə ehtiva edir:

– tədqiqat fəaliyyəti bacarığı;

– pedaqoji eksperimentin təşkili bacarığı;

– pedaqoji ölçülərin keçirilməsi bacarığı;

– pedaqoji fəaliyyətin elmi-metodiki təhlilinin aparılması bacarığı.

Müvafiq olaraq elmi-tədqiqat yönümlü kompetensiyaların formalasdırılması üzrə aparılan metodiki iş aşağıdakı istiqamətlər üzrə reallaşdırılır:

– pedaqojiyönümlü təcrübə-eksperiment işlərdə iştirakı;

– tədris prosesində analitik-diaqnostik fəaliyyətin həyata keçirilməsi;

– pedaqoji fəaliyyətə dair elmi məqalələrin hazırlanması;

– pedaqoji fəaliyyətə dair elmi-metodik konfranslarda iştirakı;

– pedaqoji fəaliyyətə dair hazırlanın disertasiya işlərinə rəhbərlik edilməsi.

“Metodiki iş çərçivəsində realiz olunan innovativ yanaşma, ilk növbədə, yeni təşkilati formaların kompetentönümlü metodiki işin axtarışında və tətbiqində öz əksini tapmışdır ki, bu da pedaqoji yaradıcılığın əhəmiyyətli dərəcədə inkişafına, müəllimlərin innovativ aktivliyinə, bütövlükdə isə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə götrib çıxarı” [11, 54].

Yuxarıda verilmiş şərhə əsaslanaraq, peşə təhsili sistemində çalışan pedaqoqların baxılan prinsiplər əsasında kompetentlik səviyyəsinin yüksəldilməsinə dair peşə təhsili sistemində infokommunikativ kompetensiyaların formalasdırılmasında həyata keçirilən baza peşə hazırlığının təşkili prinsipləri, texniki-texnoloji məzmununu nəzərdən keçirək.

Qeyd etmək lazımdır ki, özü-özlüyündə peşə hazırlığı sisteminde infokommunikativ kompetensiyaların formalasdırılması aşağıdakı səviyyəyələr üzrə həyata keçirilir:

– peşə təhsili müəssisələrində öyrəncilərin infokommunikativ kompetensiyaların formalasdırılması üzrə həyata keçirilən baza peşə hazırlığı;

– peşə təhsili müəssisələrində çalışan pedaqoqların infokommunikativ kompetensiyaların formalasdırılması üzrə həyata keçirilən ali peşə hazırlığı;

– peşə təhsili müəssisələrində çalışan pedaqoqların infokommunikativ kompetensiyaların formalasdırılması üzrə həyata keçirilən ixtisasartırma hazırlığı.

Öncə peşə təhsili müəssisələrində öyrəncilərin infokommunikativ kompetensiyaların formalasdırılması üzrə aparılan baza peşə hazırlığının

təşkili qaydaları, məzmunu və prinsiplərini nəzərdən keçirək.

Peşə təhsili müəssisələrində həyata keçirilən baza peşə hazırlığının tədris-təlim normaları təsdiq olunmuş normativ sənədlərlə müəyyənləşdirilir. Baxılan istiqamətlərdə tədrisin ixtisas-yönünmə, formalarına, tədris proqramlarının məzmununa və tədris olunma müddətinə, yekun attestasiya aktlarının keçirilməsinə dair normativ sənədlər hazırlanmaqla, peşə təhsili müəssisələri tərəfindən təsdiq olunur. Peşə təhsili müəssisələrində aparılan baza peşə hazırlığı aşağıdakı ixtisas-yönümləri üzrə həyata keçirilir:

– hesablama texnikası, şəbəkə və sistemlərin texniki və program təminatı;

– avtomatlaşdırılmış informasiya emali və sahələri üzrə idarəetmə sistemləri;

– informasiya texnologiyalarının mühafizəsi; – kompüter-riyaziyyatı.

Peşə təhsili müəssisələrində aparılan baza peşə hazırlığı, yuxarıda göstərilən ixtisas-yönümləri üzrə modul-tədris proqramları ilə yanaşı, dil və əlaqədar tətbiq sahələri üzrə modul tədris proqramları əsasında həyata keçirilir.

Nəticə. Deyilənləri yekunlaşdırıb göstərmək olar ki, peşə təhsili müəssisələrində İKT-nin mənimsənilməsi və tətbiqi üzrə həyata keçirilən baza peşə hazırlığı, texniki və proqram vəsítələri haqqında ümumi biliklərə yiyələnilməsini və bu vəsítələrin müvafiq tətbiqi qaydalarının öyrənilməsini nəzərdə tutur. A.R.Buniyatov müasir təhsil sisteminde peşə kvalifikasiyalarının inkişafında İKT-nin rolunu xarakterizə edərək göstərirdi ki, özü-özlüyündə “Təhsilin informatlaşması bütövlükdə cəmiyyət üzvlərinin global informasiya çalışmaları üçün müvafiq peşə kvalifikasiyası əldə etməsinə imkan verir [1, 14].

Peşə təhsili müəssisələrində aparılan baza peşə hazırlığının ixtisas-yönünmə aşağıdakı istiqamətlər üzrə müəyyənləşdirilir:

– informatikanın əsasları və programlaşdırma;

– İKT-ləri üzrə tətbiqi program paketlərinin öyrənilməsi;

– İKT-ləri üzrə tətbiqi programlar paketinin tətbiq sahələri ilə əlaqədar baza biliklərinin öyrənilməsi.

Peşə təhsili müəssisələrində həyata keçirilən baza peşə hazırlığı aşağıdakı tədris proqram mo-

dulları üzrə aparılır:

– informatikanın əsasları və programlaşdırma üzrə baza tədris program modulu;

– İKT-nin tətbiqi programlar paketi üzrə baza tədris program modulu;

– İKT-nin tətbiqi programlar paketinin tətbiqi üzrə tədris program modulları;

– İKT-nin tətbiqi sahələri üzrə köməkçi tədris program modulları.

Peşə təhsili müəssisələrində baza peşə hazırlığı bütöv tədris programı ümumi tədris planından, ayrı-ayrı modul-tədris proqramları üzrə tədris planlarından, ayrı-ayrı fənlər üzrə proqramlardan ibarətdir və onun tərkib hissələri müvafiq qaydada verifikasiya olunur. Peşə təhsili müəssisələrində İKT-nin sahəsində aparılan baza peşə hazırlığı, müvafiq baza peşə kvalifikasiyası xarakteristikaları əsasında həyata keçirilir. Peşə təhsili müəssisələrində baza peşə dərəcəsi üzrə aparılan mütəxəssis hazırlığının peşə kvalifikasiya təcrübəsi aşağıdakı cəhətləri özündə ehtiva edir:

– peşə dərəcəsinə dair tələblər;

– ixtisasın peşə təyinatı və mütəxəssisin peşə fəaliyyətinin şərtləri;

– peşə hazırlığının məzmunu və peşə hazırlığına olan tələblər.

ƏDƏBİYYAT

1. Buniyatov A.R Virtual təlim sistemləri (rus dilində). Bakı, 2012, 249 səh.

2. Bordovskiy G.A., Nesterov A.A., Trapicyn C.YU. Управление качеством образования в профессионального процесса: монография. СПб., Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2001, 305 с.

3. Bulynskiy H.H. Теория и практика управления качеством образования в профессиональных училищах: дис. д-ра пед. наук. Челябинск: Челяб. Гос. Ун-т. 1997, 169 с.

4. Jirov A.I., Mosin B.C., Solomin V.P. Создание, формирование и функционирование образовательных систем: монография. СПб., 1999, 341 с.

5. Kuzmina N.B. Профессионализм деятельности преподавателя и мастера производственного обучения. М., Высшая школа, 1990.

6. L'vov L.V. Kompetentnostno-kontekstnaya sistema podgotovki spetsialistov s operativnym xarakterom professional'noj deyatel'nosti: monografija. M., Izd-vo SGU,

2009, 361 c.

7. L'vov L.V. Технология формирования учебно-профессиональной компетентности (концепт): монография. Челябинск: ЧГАУ; ЮУНОЦ РАО, 2007, 296 с.

8. Mandel' B.R. Педагогика и психология. M., 2014, 185 c.

9. Nemova N.B. Управление методической работой в школе. M., 1999, 349 c.

10. Subetto A.I. Квалитология образования. СПб., M., Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. 2000.

11. Stepanov C.V. Журнал «Инновации в образовании». «Инновации в моделирований методической службы школы на основе компетентностного подхода». 2010, №5, 257 с.

H.Bayramov

Principles, methodological support and technical-technological content of the formation of info-communicative competencies of basic vocational training in the system of vocational education

Abstract

The article considers the main directions of the application of the competent approach to enhance the level of competence in the innovative direction in improving vocational training in the vocational education system, as well as the principles of organization of basic vocational training in the formation of info-communicative competencies, technical and technological content.

Г.Байрамов

Принципы, методологические гарантии и технологическое содержание базового профессионального обучения в системе профессионального образования

Annotation

In article are considered the main directions of the application of the competent approach to enhance the level of competence in the innovative direction in improving vocational training in the vocational education system, as well as the principles of organization of basic vocational training in the formation of info-communicative competencies, technical and technological content.

PEŞƏ PEDAQOGİKASI VƏ REALLIQLAR

Şahrza Ağayev,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, qabaqcıl təhsil işçisi

e-mail: shahrza-a@mail.ru

UOT: 37

Xülasə. Məqalədə müasir pedaqogikada tərbiyəyə şəxsiyyətin ahəngdar formalamaşması və inkişafı prosesi kimi baxılması, tərbiyəçi və tərbiyə olunan ümumi məqsəddə birgə qüvvə ilə çalışın fəal tərəflərin olması, peşənin insanın fiziki və mənəvi qüvvəsinin tətbiqi sahəsində və iş təcrübəsi nəticəsində nəzəri biliklərə və təcərubi vərdişlərə yiyələnmiş əmək fəaliyyətində peşə hazırlığını təmin edən pedaqoji əsasların təhsildə prosesin mərhələləri üzrə təlim işinin təşkilindən bəhs edilmişdir. Eyni zamanda müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq peşə hazırlığının beynəlxalq səviyyədə keyfiyyət daşıyaraq insan kapitalını özündə təcəssüm etdirməsi, peşə hazırlığının əməyin ilk bölgüsü olan müəyyən insan qruplarının və ya fərdin heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olması ilə başlaması, bütün peşələr (ixtisaslar) üçün zəruri olan yaradıcılıq qabiliyyətinin vacibliyi, peşə pedaqogikası ixtisası seçən şəxslərdən konkretlik, dəqiqlik, icra intizamı, səliqəlik tələbləri qoyması və dərsin yenilənməsi, yeni texnologiyaların prosesə tətbiqindən əsaslı surətdə asılılığı, tədris prosesində texniki vasitələrdən istifadə zəminində öncə təlimin texnologiyası anlayışının yaranması və tərbiyə sahəsinə nüfuz etməsi, pedaqogikaya pedaqoji texnologiya kimi daxil olması və peşə hazırlığında mahiyyət etibarı ilə təlim-tərbiyə prosesinin layihələndirilməsinin sistemli metodu kimi səciyyələndirilən məsələlərin elmi, nəzəri və praktik şərhi verilmişdir.

Açar sözlər: pedaqogika, peşə pedaqogikası, tərbiyəyə baxışlar, şəxsiyyətin ahəngdarlığı, müəllimin səriştəliliyi, pedaqoji fəaliyyət prosesi, yeniliklərə tələbat, innovasiya, cəmiyyətin inkişaf sürəti, məktəb, yeni biliklər, peşəyönümlü sistemi.

Key words: pedagogy, vocational pedagogy, views on education, harmony of personality, teacher competence, the process of pedagogical activity, the need for innovation, innovation, the pace society development, school, new knowledge, career-oriented system.

Ключевые слова: педагогика, профессиональная педагогика, взгляды на образование, гармония личности, компетентность учителя, процесс педагогической деятельности, спрос на инновации, инновации, скорость развития общества, школа, новые знания, система профессиональной ориентации.

Pedaqogika – tərbiyənin konkret tarixi qanunlarını, cəmiyyətin bu qanunlarla bağlılığını, onun mövcud təlim-tədris qaydalarını öyrənən elmdir. Təhsil, təlim və tərbiyəni öyrənən nəzəri və tətbiqi elmlərin toplusu ali təhsil müəssisələrində tədris edilən fənn kimi bütün dövrlərdə aktual olmuşdur. Pedaqoji elmlərin tarixi inkişafı gedişində onun

müxtəlif sahələri formalamaşmışdır.

Ümumi pedaqogika – pedaqoji prosesin ümumi qanuna uyğunluqlarını öyrənir, pedaqogikanın digər sahələri üçün nəzəri-metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Pedaqogikanın tərbiyə haqqında elm olmasının tarixi kökü vardır. Tərbiyə prosesini elmi əsasda qurmaq üçün onun mahiyyətini düzgün başa düşmək lazımdır. Pedaqogika tarixi

xində tərbiyəyə müxtəlif baxışlar olmuşdur. Orta əsrlərdə tərbiyəyə insani idarə etmək vasitəsi kimi baxılırdı. Uşaq qoyulmuş qaydalara, böyüklerin tələblərinə təbe olmalı idi. Belə tərbiyə **avtoritar tərbiya** adlanırdı. Onun əsas vasitələri nəzarət, cəza, tələb, əmr, qadağan idi. Pedaqogikanın məqsəd və vəzifələrini aydınlaşdırmaqla onun reallıqlarının elmi şərhini pedaqoqların dili ilə şərh etmək yerinə düşər.

XX əsrin əvvəllərində tərbiyə insana birtərəfli təsir vasitəsi kimi izah edilməyə başlandı. Uşaqa tərbiyənin sadəcə obyekti kimi baxılırdı, onun şəxsi fəallığı qiymətləndirilmirdi (P.Błonski, A.Pinkeviç və b.). Sonrakı dövrədə tərbiyəyə birtərəfli baxış təqnid edilməyə başlandı. Tərbiyə insannın daim yeniləşməsi, mənəvi cəhətdən zənginləşməsi prosesi kimi subyekt və obyektin qarşılıqlı təsiri, bir-birini qarşılıqlı zənginləşdirməsi prosesi kimi xarakterizə edildi (V.A.Suxomlinski).

Tərbiyəyə müasir baxış həm avtoritar, həm də azad tərbiyəni inkar edir. Birinci halda tərbiyə insan şəxsiyyətini boğur, fəallığını məhdudlaşdırırsa, ikinci halda kortəbiliyi, ifrat sərbəstliyi gətirib çıxarıır. Tərbiyə insana müəyyən sərbəstlik verməklə yanaşı, ağıllı pedaqoji rəhbərliyi uzlaşdırmağa əsaslanmalıdır.

Müasir pedaqogika – tərbiyəyə şəxsiyyətin ahəngdar formalamaşması və inkişafı prosesi kimi baxır. Tərbiyəçi və tərbiyə olunan ümumi məqsəd üçün birgə qüvvə ilə çalışın fəal tərəflər kimi qəbul olunur. Tərbiyə uşaqa birtərəfli təsir kimi yox, pedaqoji əməkdaşlıq kimi başa düşülür. Bu mənada humanitar istiqamətli pedaqoji proses yalnız o zaman tərbiyəçi və tərbiyə alanlar arasında əməkdaşlıq ola bilər ki, burada hər iki iştirakçı öz bilik və bacarıqları çərçivəsində bərabər həquqlu kimi çıxış etmiş olsun.

Peşə – insanın fiziki və mənəvi qüvvəsinin tətbiq sahəsidir. O, xüsusi hazırlanıq və iş təcrübəsi nəticəsində nəzəri biliklərə və təcərubi vərdişlərə yiyələnmiş əmək fəaliyyətidir. Məqsədyönlü əmək fəaliyyəti üçün peşə hazırlığını təmin edən pedaqoji əsaslara uyğun təhsildə pedaqoji prosesin mərhələləri üzrə təlim işinin təşkili həmişə aktuallıq kəsb etmişdir. Müasir dövrün tələblərinə uyğun pedaqoji əsaslara istinad olunaraq, peşə hazırlığı beynəlxalq səviyyədə keyfiyyət daşıyaraq insan kapitalını özündə təcəssüm etdirməlidir. Qədim dövrlərdə peşə hazırlığına əməyin ilk bölgüsü zamanı müəyyən insan qrup-

larının və ya fərdin heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olması ilə başlanılmışdır. Müxtəlif məhəsulların mübadiləsi tədricən mürəkkəb xarakter alıqca, yeni peşələrə ehtiyac yaranmışdır. Cəmiyyətin sonraki inkişafı nəticəsində müxtəlif sənətlər və sənətkarlar – ovçular, dəmirçilər, daş-yonanlar, xarratlar, dərzilər və müasir texnoloji sahələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Hər hansı bir peşə (ixtisas) və müəyyən qabiliyyət tələb edir. Müəyyən peşəni və ya ixtisası öyrənmək və bu sahədə uğurla çalışmaq üçün insan onun qarşıya qoyduğu tələblərə uyğun hazırlıqlı olmalıdır.

Peşə – xalq təsərrüfatının bu və ya digər konkret bir sahəsinə aid olub, bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmək və həmin sahədə fəaliyyətə qoşula bilmək üçün yiyələnmiş zəruri əmək, bacarıq qabiliyyətləridir. Peşə – insanın fiziki və mənəvi qüvvəsinin tətbiq sahəsi olub, xüsusi hazırlanıq və iş təcrübəsi nəticəsində nəzəri biliklərə və təcərubi vərdişlərə yiyələnmiş insanın əmək fəaliyyətidir.

Peşə pedaqogikası – istehsalçı kollektivlərin və onların təlim-tərbiyəsinin məzmununu, məhiyyətini və qanuna uyğunluqlarını tədqiq edir. Peşə pedaqogikası emalçıların təlim-tərbiyəsinin prinsip, forma, metod və vasitələrini əsaslı şəkildə araşdırır. Bundan başqa, peşə pedaqogikası həmdə sənətkarlıda mənəvi-istehsal keyfiyyətlərinin formalasdırılması məqsədi ilə onların şüur və davranışına səmərəli təsirlərin yolları haqqında dəyərli biliklər metodologiyasıdır. Peşə pedaqogikasının məzmunu tədris zamanı dərsin mərhələlərinə yeni texnologiyaların tətbiqindən əsaslı surətdə asılıdır.

Pedaqoji texnologiya – peşə hazırlığında məhiyyət etibarı ilə təlim-tərbiyə prosesinin layihələndirilməsinin sistemli metodu kimi səciyyələndirilir. V.T.Lixaçova görə pedaqoji texnologiya təlim-tərbiyə vasitələrinin pedaqoji-psixoloji quruluşunun forma, metod, üsul və yollarının məcmusu olub, pedaqoji prosesin təşkilati metodik alətidir. V.P.Bespalko pedaqoji texnologiyani tədris prosesinin reallaşdırılmasının texniki məzmunu hesab edir. İ.P.Volxov pedaqoji texnologiyaya təlim-tərbiyə vasitələrinin pedaqoji-psixoloji planlaşdırma prosesinin təsviri kimi baxır. V.M.Monaxov isə pedaqoji texnologiyaya təlim prosesinin layihələndirilməsi, təşkili və həyata keçirilməsində birgə pedaqoji fəaliyyətin bütün

detalları ilə hazırlanmış modeli kimi yanaşır. O, öyrədən və öyrənənlər üçün komfort şəraitin yaradılmasının zəruri olduğunu qeyd edir.

Pedaqoji təcrübədə və metodik ədəbiyyatda bəzən pedaqoji texnologiya sistem anlayışının sinonimi kimi işlədir. Sistem anlayışı texnologiya anlayışına nisbətən daha geniş məna daşıyır. Pedaqoji sistem öz daxilində xeyli sayda texnologiyaları birləşdirir. İstənilən texnologiyaya sistem kimi baxıla bilər, lakin pedaqoji sistemə ayrıca texnologiya kimi baxmaq olmaz. Sistem anlayışı çox vaxt baxılan prosesin statistik, struktur xarakteristikası kimi istifadə olunur. Texnologiya həmin prosesdə subyekt və obyekti fəaliyyətində zaman və məkan daxilində gedən dəyişikliklərin, onların funksiyalarının müəyyən edilməsi və qabaqcadan planlaşdırılmış məqsədlərin yerinə yetirilməsinin təmin olunması üçün istifadə olunur. Xüsusən də texnika ilə işləyən şəxslər üçün həyatı əhəmiyyətə malikdir. Bu sahədə yaradıcılıq, ixtiraçılıq, texniki fantaziya, yeni əmək məhsulları və iş üsulları formalasdırmaq, peşə təhsilində pedaqoji prosesin mərhələlərinin reallaşdırılması ilə həllini tapmış olur.

Peşə pedaqogikası müasir həyatın tələbi olmaqla, öyrənilən fənlər arasında mütəxəssis hazırlığına verilən diqqət kimi öz yerini tutmalıdır. Peşə pedaqogikasının vəzifəsi təhsilalanlarda seçidləri peşə və pedaqogika sahəsində lazımi bilikləri formalasdırmaqdan ibarətdir. Məktəblərdə çalışan müəllimlər, peşəni anlama, hiss-etmə, duyma qabiliyyətlərini, pedaqoji priyomları bilməsələr, zəruri bilik və bacarıqlar aşılıamaqda çətinliklərlə üzləşəcəklər. Peşə pedaqogikası həmdə müəllimin peşəkarlıq və səriştəlilik səviyyəsinin artması, onun pedaqoji fəaliyyəti ilə birbaşa bağlı olan bir prosesdir. Bu hər seydən əvvəl pedaqoji fəaliyyətin özüntün daim yeniliklərə tələbatının olması ilə bağlıdır. Pedaqoji fəaliyyət yenilik, innovasiya tələb edən bir işdir. Onun olmaması pedaqoji fəaliyyəti yeknəsək edir, onun cəlbədiciliyini, rəngarəngliyini azaldır və təhsilalanların inkişafını ləngidir, müəllim fəaliyyətinin səmərəsini aşağı salır. Bütün bu deyilənlərlə yanaşı, peşə pedaqogikası cəmiyyətin sürətli inkişafı, təhsilalanların daha çox yeniliklərə meyil etməsi, məktəbdə aparılan təlim-tərbiyə işlərinin cəmiyyətin artan tələbləri ilə uzlaşdırılmasını tələb edir. Məktəb, dərs, müəllim təhsilalanları daim özünə cəlb etməlidir. Təhsilalanlar hər gün

peşə fəaliyyətində bir yeniliklərlə qarşılaşacaqlarını, yeni biliklər əldə edəcəklərini sebirsizliklə gözləməli, məktəbə getməyə, müəllimlərlə ünsiyyətdə olmağa maraqlı olmalıdır. Bunu yaradan isə müəllimlərdir. O müəllimlər ki, onlar pedaqoji prosesin bütün incəliklərinə bələddirlər. Təhsilalanlarla işləməkdən nəinki yorulmurlar, həm də bu işdən zövq alırlar, məktəbə, dərslə, öyrətməklə yaşayırlar. Yüksək peşəkarlığa və səriştəliliyə malik olan belə müəllimlərin işi də, dərslərə də maraqlıdır, məzmunludur. Təhsilalanlar onları sevir, hörmətlə yanaşır və dərslərinə həvəs göstərilər. Bütün bunlar müəllimdən daim öz üzərində işləməyi, peşəkarlığını təkmilləşdirməyi tələb etməklə yanaşı, yaradıcılıq imkanlarını genişləndirməyi, yeniliklər axtarmağı da tələb edir [1. s. 15].

Pedaqoji elmlər sisteminin geniş tərkibə malik olması günümüzün reallıqlarıdır. Ümumi pedaqogika bu elmə daxil olan təlim-tərbiyə məqsədlərinin həlli ilə məşğuldur. Bu tərkibə daxildir: *çağalıq və körpəlik pedaqogikası; məktəbəqədər pedaqogika; məktəb pedaqogikası; peşə pedaqogikası; orta-ixtisas məktəbi pedaqogikası; ali məktəb pedaqogikası; milli pedaqogikası; əlahiddə pedaqogika; əmək-islah pedaqogikası; istehsalat pedaqogikası; mədəni-maərif işi pedaqogikası; fənlərin tədrisi metodikası; pedaqogika tarixi; müqayisəli pedaqogika; ailə tərbiyəsi pedaqogikası; Azərbaycan xalq pedaqogikası; pedaqoji psixologiya; tibbi-pedaqogika; sosial-pedaqogika; idman-pedaqogikası; müsiki pedaqogikası.*

Peşə pedaqogikası insanın əmək fəaliyyətinin tərbiyə olunması ilə məşğul olan elm sahəsi olub, peşəyönümündə gedən proseslərin müvafiq prinsiplərə uyğunluğuna aydınlıq gətirir. Mərhum professor Z.Qaralov "Məktəbdə peşəyönümü işinin təşkilinin elmi-pedaqoji prinsipləri" adlı məqaləsində həmin prinsipləri aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirir:

- peşəyönümü işinin dövlət səviyyəsində mü hüüm yer tutması;
- ailə, məktəb və konkret islahat idarəsinin eyni dərəcədə məsuliyyət daşımı;
- məktəbdə peşəyönümü işinin ailənin genetik humanizmi, əməksevərliyi, xeyirxahlığı əsasında qurulması;
- məktəblilərlə peşəyönümü işinin fasilsizliyinin təmin edilməsi;
- ailə emalatxanasının yaradılmasının zəru-

riliyi;

- məktəbdə universal peşələr və əmək bacarıqlarının verilməsi;
- natamam orta məktəbi bitirənlərin gələcək həyat yollarını özləri və valideynlərinin həll etməsi;
- məktəbdə peşəyönümü işinin əlaqələndiricisinin olması və bu işə ixtisaslı istiqamət verilməsi;
- fənn müəlliminin iş metodikasını müəyyənləşdirməsində müstəqilliyi;
- peşəyönümü işinin məzmununun ölkənin sosial-iqtisadi, siyasi-ideoloji, maddi-mənəvi, psixoloji və kadr problemləri əsasında müəyyənləşdirilməsi;
- peşəyönümü işinin nəticəsinin məzunların imkan və arzuları əsasında ictimai istehsalata qoşulmaları;
- əmək ehtiyatları, sosial məsələlərlə, səhiyyə və maarif problemləri ilə istehsalın təşkili;
- bütün müəssisə və təşkilatların peşəyönümü işinin təşkilinə tam məsuliyyət daşımı;
- peşəyönümü işinin nəzəri problemərinin elmi-tədqiqat müəssisələrinə həvalə edilməsi;
- peşəyönümü işini yeni qaydada təşkil etmək üçün kadr korpusu hazırlanlığında köklü yeniləşmənin aparılması;
- Pedaqoji institutlarda peşəyönümü problemiin bütün tədbirlərdə öyrədilməsi;
- müəllimlərin və məktəb rəhbərlərinin yeni dən hazırlanması kurslarının programlarına xüsusi mövzuların daxil edilməsi və seminarların təşkili;
- valideynlərin peşəyönümü sahəsində hazırlığının təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi və s.

Sadalanan tələblərin qoyuluşundan müəyyən vaxt keçməsinə baxmayaraq, bu gün də aktuallığını saxlayır [2. s. 488].

Qazanılan biliklər mərhələli olub, təhsil programında standarta uyğun məqsədə əsaslanır və praktik səciyyə daşıyır. "Texnologiya" fənninin nümunəsində məsələyə aydınlıq gətirək.

Deklarativ bilik – hər hansı bir anlayışın dərk edilməsi kimi qəbul edilir. Bu bilik növü texnologiya fənnində onunla bağlı mühüm informasiyalar kimi dəyərləndirilir. Deklarativ bilik bilmə və anlama ilə əlaqələndirilir, yaddaşa əsaslanır. Bunlar texnologiya fənninə aid mühüm terminlər, ifadələr, təriflərdir. Təhsilalanların

onları bilməsi təlimin sonrakı mərhələsinin təşkili üçün çox vacibdir. Məsələn, müvafiq emal texnologiyalarını (ölçmə, kəsmə, yapma, birləşdirmə, qatlama, tikmə) sadalayır.

Prosedural bilik – texnologiya fənni üzrə mühüm vərdiş və prosesləri əhatə edir. İxtiyarı problemin həlli zamanı prosedural biliklərdən istifadə edilir. Prosedural biliyiin deklarativ bilikdə fərqi ondan ibarətdir ki, bu biliklər tapşırıqların yerinə yetirilmə prosesində tətbiq edilir. Məsələn, məməlatın hazırlanması ardıcılığını müəyyənləşdirir, səhər süfrəsini tərtib edir.

Kontekstual bilik – hər hansı prosesdə əldə edilən informasiyaya tətbiq edildikdə yeni məna alan proseslər kimi dəyərləndirilir. Kontekstual nəzəriyyəyə əsasən, təlim o zaman baş verir ki, təhsilalan öz bilik dairəsi çərçivəsində yeni informasiyalar və biliklər emal etsin. İnfomasiyaların emalı məzmunda yeni məna axtarmaqla və həmin mənaları inandırıcı şəkildə əlaqələndirməklə həyata keçirilir. Məsələn, hazırlanacaq məməlatın materialına uyğun emal texnologiyası seçilir. Texnoloji prosesdə məməlatın hazırlanması zamanı insan təfəkkürünün sonrakı fəaliyyətini təmin edən, məməlatın indiyə qədər ona məlum olmayan yeni-yeni şərtləri və tələbləri müəyyən edilir. Təfəkkür fəaliyyətini şərtləndirən səbəb məməlatın hazırlanması zamanı tədricən əmələ gəlir, formalasır və inkişaf edir. Bu, fikrin ilkin şərtlərdən əvvəlcədən proqramlaşdırılmışdır. Peşə pedaqogikası ənənəvilikdən fərqli olaraq müasir təlim texnologiyalarının tələblərinə istinad edir.

Peşə pedaqogikası həmişə xalq pedaqogikasından faydalananmışdır.

Böyükən nəslin sənətə yiylənməsinin zəruriyi hələ yazılı ədəbiyyatımız meydana gəlməmişdən xeyli əvvəl ağıllı, müdrik adamlar tərəfində yüksək qiymətləndirilmiş və xalq yaradıcılıq nümunələrində öz əksini tapmışdır. Nağıllarımızda, bayatılarımızda, atalar sözlərimizdə, dastanlarımızda və digər bir sıra şifahi xalq ədəbiyyatı janlarında sənət və peşəsəcmə işinin vacibliyini əks etdirən çoxlu sayıda nümunələr vardır. Xalqımız hər hansı bir peşə və sənət öyrənməyi bir çox mal-sərvət toplamaqdan üstün tutmuş, bu iş xüsusi diqqət yetirmişdir. Şərqiin böyük ədəbi abidələrindən olan "Qabusnamə"da deyilir: Sənəti olmayan adamlar gövdəsi olub, kölgəsi olmayan Muğilana ağacı kimi faydasız olurlar, nə özlərinə xeyir verirlər nə başqlarına.

"Elm və sənət öyrənmək, istər böyük olsun, istərsə kiçik, hamiya vacibdir, çünki insan öz taytuşları arasında üstünlüyü yalnız elm və sənətə görə oldə edə bilər".

Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi peşə və sənət seçməyin faydasını yüksək dəyərləndirmişdir:

*Onunçun öyrətdim ki, əlimi bu sənətə,
Bir gün sənət əl açıb düşməyim xəcalatə.*

Nizami insanın bir sənət, peşə sahibi olmasına yüksək qiymətləndirir və keyfiyyətli əməyə yüksək dəyər verirdi.

Böyükən nəslin dərin bilik və dunyagörüşünə, yüksək milli və bəşəri dəyərlərə, mənəvi keyfiyyətlərə malik olmaqla bərabər, özünün arzusuna, qabiliyyət və bacarığına, həmçinin cəmiyyətin kadrlara olan cari və perspektiv tələbatlarına müvafiq olaraq peşə və ixtisas seçməyə həzirlanmalıdır. Bunun üçün ümumtəhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə işi elə səviyyədə aparılmalıdır ki, təhsilalanlar əsas təhsili bitirdikləri vaxt hansı peşə və ixtisas aradınca gedəcəklərini dəqiq bilsinlər. Yeniyetmə və gənclərin peşə marağının öyrənilməsi, qabiliyyətlərin müəyyənləşdirilməsi, peşələrə aid məlumat, peşəyə aid bilik, bacarıq və vərdişlər, seçilmiş peşə üzrə işə düzəlmə, peşəyə uyğunlaşma, yenidən oriyentasiya məktəbdə peşəyönüümünən məzmununu təşkil edir.

Peşə pedaqogikasında hazırlı şəraitdə əmək və iqtisadi tərbiyə əsas komponent kimi tədqiq olunmalıdır.

Əmək tərbiyənin qüvvətli amilidir. O, insan şəxsiyyətinə güclü təsir göstərir. Əmək şəxsiyyətin ideya-mənəvi, zehni, estetik, fiziki inkişafında böyük rol oynayır, onu peşəyə istiqamətləndirir. Şəxsiyyət tərbiyəsini əmək tərbiyəsi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. K.D.Uşinskiinin sözləri ilə desək, tərbiyə insani xoşbəxt etmək istəyirsə, onu əməyə hazırlamalıdır.

Peşə pedaqogikasında əmək tərbiyəsi qarşısında bir sıra vəzifələr durur:

- gənc nəslə şüurlu surətdə peşə seçməkdə kömək göstərmək;
- əməksevərlik, əmək adamlarına və əmək məhsuluna hörmət, əməyə məsuliyyətli münasibət formalaşdırmaq;
- əmək bacarıq və vərdişləri, əmək mədəniyyəti formalaşdırmaq;

– gənc nəslə şüurlu surətdə peşə seçməkdə kömək göstərmək.

Qeyd edək ki, əmək tərbiyəsi qarşısında duran bu vəzifələr kompleks halda və müəyyən sistemdə həyata keçirilməlidir. Əmək tərbiyəsinin sistemində peşə motivasiyası yaranan əmək növləri daxildir: **özünəxidmət əməyi, əmək təlimi dərs-ləri (I-IV siniflər); tədris-təcrübə sahəsində və emalatxanada əmək işləri (V-IX siniflər); istehsalat əməyi, ictimai-faydalı əmək, məhsuldar əmək.** Müasir təhsil programında bu anlayışlar standartlaşdırılmışdır. Əmək tərbiyəsinin yüksək səmərə verməsi üçün bir sıra pedaqoqii tələblər təşkil edilməlidir. Bu tələblər aşağıdakılardan ibarət olub, üsul və vasitələrə görə texnoloji səciyyə daşımmalıdır:

- təhsilalanın əməyi təlim-tərbiyə məqsədlərinə xidmət etməli, ideya-siyasi və əxlaq tərbiyəsi ilə six bağlanmalıdır;
- əmək tərbiyəsi müntəzəm, sistemli şəkildə aparılmalıdır;
- əmək rəngarəng olmalı və kollektiv əməyə üstünlük verilməlidir;
- əmək uşaqların yaşına, gücünə və psixofizioloji xüsusiyətlərinə uyğun olmalıdır;
- əmək prosesində müstəqilliyyət, təşəbbüsət, şəxsi yaradıcılığın geniş yer verilməlidir;
- əmək prosesində təhlükəsizlik texnikası tələblərinə, sanitər-gigiyenik norma və qaydalara ciddi əmək edilməlidir.

Məhsuldar əmək təhsilalanların bilavasitə müəyyən məhsul istehsalında iştirakını nəzərdə tutur. Bəzi məktəblərdə müxtəlif emalatxanalar (dülögərlik, cilingərlik, tikiş) yaratmaqla təhsilalanlar məktəb və müəssisələr üçün faydalı məhsul hazırlığında iştirak edirlər. Kənd yerlərində heyvandarlıq, quşculuq fermaları, bağçılıq, bostançılıq, isti şitillik sahələri yaradılır. Məktəblilər növbə ilə istehsal proseslərinə cəlb edilirlər.

Peşəyönüümündə tərbiyə işi – gənc nəslə şüurlu surətdə peşə seçməyə hazırlamaq məqsədi ilə həyata keçirilən iş sistemidir. Məktəb yeniyetmə və gənclərə öz həyat yolunu tapmaqdə, maraqla və qabiliyyətinə uyğun peşə seçməkdə kömək etməlidir. Peşəyönüümü sisteminin tərkib ünsürlərinə daxildir: **peşə maarifi; peşə məsləhətləri; peşə təməyülli – peşəyə dair ilkin bacarıqların formalaşdırılması; peşə adaptasiyası – peşəyə uyğunlaşma, fəaliyyət prosesində peşənin tələbləri, xüsusiyətləri, tətbiq olunan texnika və tex-**

nologiya, kollektivdəki ənənələrlə tanışlıq, bilavasitə konkret fəaliyyət sahəsində çalışmaq.

Iqtisadi tərbiyə peşə pedaqogikasının məzmununu zənginləşdirir.

Iqtisadi tərbiyə dedikdə, böyükən nəslə təsərrüfatçılıq, sahibkarlıq, qənaətçilik ruhunda formalaşdırmaq, onları iqtisadi fəaliyyətə hazırlamaq məqsədi ilə aparılan kompleks təsirlər sistemi başa düşülür. Hazırda bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar adamların iqtisadi fəallığı xeyli artıb. Belə bir şəraitdə gənc nəslə iqtisadi fəaliyyətə hazırlamaq, onların iqtisadi təhsili və tərbiyəsinə gücləndirmək vacib məsələ kimi qarşıda durur.

Iqtisadi tərbiyə qarşısında aşağıdakı vəzifələr təxmin edilir:

- gənc nəsildə iqtisadiyyat, onun cəmiyyətdə rolü, təsərrüfatçılıq, sahibkarlıq haqqında təsəvvürlər, iqtisadi təzəkkür formalasdırmaq;
- gənc nəslə psixoloji və əməli cəhətdən iqtisadi fəaliyyətə hazırlamaq;
- uşaq və gənclərdə qənaətçilik, ictimai mülkiyyətə, xalq əmlakına, məktəb avadanlığına, suya, enerjiyə, çörəyə qayğılı münasibət tərbiyə etmək;
- israfçılığa, təsərrüfsüzliyə, əməyə və əmək məhsuluna laqeydiliyə, məsuliyyətsizliyə qarşı barışmazlıq tərbiyə etmək.

Peşə pedaqogikasına iqtisadi bacarıq və vərdişlərə təlim işinin planlaşdırılması (əmək əməliyyatlarının sistemi, işin icra mərhələləri, icra metodları, işin təhlili və qiymətləndirilməsi); təşkilati bacarıqlar (iş yerinin təşkili, işin səmərəli metod və priyomlarının tətbiqi, öz əməyinə nəzarətin həyata keçirilməsi), habelə iqtisadi təkmilləşdirmə bacarıqları (materiallara qənaət, alət və cihazlardan səmərəli istifadə, əməyin texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, səmərələşdirici təkliflərin irəli sürülməsi və s.) daxildir. Bundan əlavə, təhsilalanlar ölçmə, hesablama, qrafik bacarıqlara da yiyələnməlidirlər.

Iqtisadi təhlil və tərbiyə işində məktəb, ailə və ictimaiyyətin birgə fəaliyyətinin təşkili də vacib şərtidir.

Peşə hazırlığı – iş axtaran və işsiz şəxslərin əmək bazarının tələbatına uyğun olaraq təhsil müəssisələrində ixtisası yiyələnmək üçün yenidən hazırlanıq, ixtisasartırma istiqamətlərində təhsil alması deməkdir.

Peşə pedaqogikası iki istiqamətdə tələbləri

reallaşdırın qanuna uyğunluqları öyrənir. Bunun üçün aşağıdakı müvafiq prinsiplər ehtiva olunur:

– Peşəyönüümün dövlət əhəmiyyətliliyi prinsipi

Dövlətimiz yeni nəslin yüksək səviyyədə hazırlanmasına böyük əhəmiyyət verir və bunu cəmiyyətin gələcəyinin təmin edilməsinin əsas amillərindən biri sayır. "Təhsil sahəsində islahat Proqramı"nda deyilir: "Cəmiyyət öz gələcəyini təmin etmək məqsədi ilə yeni nəslin yüksək səviyyədə hazırlığına nail olmalı və ona görə də təhsil üstün sahəyə çevriləlidir".

– Peşəyönüümü işində elmlilik prinsipi

Bu prinsip təlim prinsiplərindən olsa da, müasir peşəyönüümü işində daha yeni məzmun kəsb edir və hər şeydən əvvəl peşəyönüümü işinə elmi şəkildə yanaşmayı tələb edir. Bunun əsasında təhsilalanların maraqlı göstərdikləri peşələrin məzmunu, peşələr sisteminde yeri, gələcək perspektivləri haqqında onlara əsaslı biliklər verməkdir. Təhsilalanların maraqlı ilə real seçimə imkanları arasında nisbətin nəzərə alınması və digər bir sira məsələlər durur.

– Peşəyönüümü işində əxlaqi keyfiyyətlərin, mənəvi tələblərin nəzərə alınması prinsipi

Peşə seçimində şəxs seçcəyi peşəyə əxlaqi, mənəvi yönən yanaşmalıdır. O, peşə seçimində gələcəkdə bu peşədən müxtəlif qanunsuz yollarla qazanc, gəlir əldə etmək düşüncəsi ilə peşə seçməməlidir.

– Peşəyönüümü işində şüurluluq prinsipi

Peşəyönüümü işində məktəblilərin şüurluluğu təmin olunmadan müvəffəqiyyətli nəticəyə nail olmaq mümkün deyil. Təhsilalanın maraqlı göstəriyi peşənin mahiyyətini, çətinliklərini, tələblərini, ona yiyələnməyin mümkünlüyünü, gələcək perspektivlərini şüurlu olaraq dərk etməsidir.

– Peşəyönüümündə məktəblilərin yaşı xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipi

Təlim-tərbiyə üçün xarakterik olan bu prinsipin peşəyönüümü işində nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər yaş dövrü insan şəxsiyyətində özünəməxsus xüsusiyyətlər müşayiət olunduğundan peşəyönüümü işində bunları nəzərə almadan heç bir müvəffəqiyyətə nail olmaq olmaz. Psixologiya və fiziologiya elmləri sübut edir ki, məktəbli şəxsiyyətində hər bir yaş dövrü müxtəlif üzvlərin və onların funksiyalarının yetkinləşməsi ilə xarakterik olur. Kiçik yaşlı məktəblilərin peşəyə maraqlı və müna-sibətləri

keçici və dəyişkən olur. Yeniyetmələr isə peşələrin romantikasına daha çox maraq göstərir, onlarda müəyyən sahələr üzrə bacarıq və qabiliyyətlər tam formalışmamış qalır. Gənclərin peşə seçməyə daha realist, bacarıq və qabiliyyətləri qabarlıq şəkildə üzə çıxır.

– Peşəyönümü işində təhsilalanların fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipi

Peşəyönümü işində bu prinsip hər bir təhsilalanın fərdi xüsusiyyətlərini – maraqlarını, temperamentini, bacarığını, qabiliyyətlərini və digər bir sira psixoloji halını nəzərə almağı tələb edir. Burada öncə hər bir təhsilalanın psixoloji, intellektual, fiziki və mənəvi inkişaf səviyyəsi, maraqların qabiliyyətlərə müvafiqlik səviyyəsi və şəxsiyyətin digər xarakterik cizgiləri nəzərə alınmalıdır. Hər bir təhsilalanın öz səviyyəsinə, gücünə, qabiliyyətinə müvafiq peşə seçməsi üçün bu prinsipə ciddi riayət olunmalıdır.

– Peşəyönümü işinin diferensiallaşdırılması prinsipi

Müasir dövrdə təhsilalanların peşə seçməyə hazırlanması işində diferensiallaşdırma prinsipini əldə rəhbər tutmaq və belə iş üsullarından hərtərəfli şəkildə istifadə etmək peşəyönümü probleminin həllində olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də bir prinsipin irəli sürülməsi peşəyönümü işinin elmi şəkildə həll edilməsində əsaslı yer tutur. Bu da səbəbsiz deyildir. Hər bir məktəblinin özünəməxsus fərdi psixoloji xüsusiyyətləri, inkişaf səviyyələri vardır. Ona görə onların həyat planları, peşə, sənət, ixtisas yönümlərində də müxtəliflik vardır. Bu işin hər bir təhsilalanın psixofizioloji xüsusiyyətlərinə müvafiq diferensial şəkildə aparılmasına ehtiyac yaranır.

– Peşəyönümündə sistemlilik və ardıcılıq prinsipi

Peşəyönümü işində sistemlilik və ardıcılığın gözlənilməsi onun səmərəliliyinin təmin olunmasının əsas şərtlərindən biridir. Bu prinsipin gözlənilməsi istər nəzəri şəkildə aparılan işlərdə, istərsə də praktik formada həyata keçirilən tədbirlərdə təhsilalanların alıqları bilik, bacarıq və vərdişlərin formalışmasına götrib cixarır. Digər tərəfdən isə, aparılan peşəyönümü işlərində hansı tədbirin nə vaxt, harada, kimlərlə keçiriləcəyi, hansı məqsədə nail olunacağı və s. haqqında mənafeyi nəzərə alınmalıdır. Bu prosesdə həmin məsələlər yüksək vətəndaşlıq hissi əsasında həyata keçirilməlidir.

– Peşəyönümündə varislik prinsipi

Peşəyönümü işlərində sistemliliyin və ardıcılığın gözlənilməsi bu prosesdə varislik kimi mühüm bir prinsipin də gözlənilməsinə və həyata keçirilməsinə götrib cixarır. Ona görə də sistemli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilən tədbirlər elə təşkil edilməlidir ki, əvvəlki tədbirlər sonrakıların aparılmasına zəmin yaratsın və müəyyən işlər əvvəlki tədbirlərin məntiqli davamı olsun.

– Şəxsiyyətin imkan və qabiliyyətlərinin, bilik və bacarıqlarının seçilmiş peşənin tələblərinə uyğunluğu prinsipi

Peşəyönümü prosesində nəzərə alınması vacib olan prinsiplərdən biridir. Hər bir peşənin tələb etdiyi müəyyən amillər, göstəricilər vardır ki, onları nəzərə almadan peşəyönümü işini müvəffəqiyətlə aparmaq mümkün deyildir. Peşə seçimində proses birtərəfli olmadıqdan bu prosesdə hər iki tərəfin göstəriciləri bir-birinə uyğun gəlməlidir.

– Peşəyönümü işində müstəqillik və sərbəstlik prinsipi

Peşəyönümü elə bir problemdir ki, burada təhsilalanların müstəqilliyinə və seçim qarşısında sərbəstliyinə əsaslanmaq lazımdır. Əks halda, seçilən peşə nə onun sahibinə, nə də cəmiyyətə elə bir fayda gatırırmaz.

– Peşəyönümündə kadrلara olan tələbatın nəzərə alınması prinsipi

Bu prinsipin əsas mahiyyəti respublikamızın iqtisadiyyatının başlıca inkişaf istiqamətlərini nəzərə almaqla əmək bazarına tələbatların formalasdırılmasıdır. Bu problemin həlli üçün iqtisadi inkişafın kadr təminatı tələb və təklif prinsipinə uyğun proqnozlaşdırma, cari və perspektiv planlar əsasında qurulmalı, pedaqoqi kadr potensialının formalasdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bu zaman respublika iqtisadiyyatının üstün inkişaf etdirilməli sahələrinin müasir tələblərə cavab verən kadr larla təmin olunması onların hazırlığının aparıcı istiqaməti olmalıdır. Peşə seçiləsində əsas məsələ iqtisadiyyatın peşələrə olan tələbatını nəzərə almaqdır. Peşə istiqamətləndirmədə həm müasir sənayenin inkişafı, onun tələbləri, həm də ölkənin inkişaf perspektivləri, dövlətin və xalqın mənafeyi nəzərə alınmalıdır. Bu prosesdə həmin məsələlər yüksək vətəndaşlıq hissi əsasında həyata keçirilməlidir.

Peşə pedaqogikası ixtisaslı mütəxəssislər

hazırlayan müxtəlif istiqamətli təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə işinin müasir tələblər səviyyəsində işin təşkilini təmin edir. İlk peşə-ixtisas məktəbləri Almaniyada XVIII əsrin əvvəllərində, Fransada XIX əsrə, ABŞ-da XIX əsrin 70-ci illərində yaranıb. Peşə-ixtisas məktəblərinin növləri müxtəlifdir. İxtisas gimnaziyası və liseyi, xüsusi tip hazırlıq məktəbləri vardır.

Peşə təhsili konkret ixtisas və peşə üzrə müəyyən bilik və bacarıqlara yiylənməkdir.

Peşə pedaqogikasında təhsilin məzmununa müvafiq olaraq təlim prinsipi və metodları müəyyənləşir

Son dövrlərdə ölkəmizdə ardıcıl aparılan islahatlar iqtisadiyyatda bir sıra keyfiyyət dəyişikliklərə səbəb olmuş və əmək bazarında işçi qüvvəsinə olan tələblər ciddi dəyişilmişdir. Ölkənin şəhər və rayonlarında yeni texnika və texnologiya ilə fəaliyyət göstərən müəssisələr açılmış, qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin etmək sahəsində kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda regionlarda sənaye məhəllələrinin və yeni istehsal sahələrinin yaradılması, istehsal və emal müəssisələrinin açılması istiqamətdə geniş işlər görülmüşdür. Əhalinin məşğulluğu təmin etmək məqsədi ilə yeni iş yeri, müəssisələr yaradılmışdır. Bu sahədə daha geniş işlərin həyata keçirilməsi planlaşdırılmışdır. Bunuyla əlaqədar ölkədə insan kapitalının inkişafı, müasir bilik və bacarıqlara yiylənmiş fəhlə kadr ehtiyatının yaradılması artıq bir reallığa çevrilmişdir. Respublikamızda ixtisaslı işçilərlə təmin olunma üçün peşə pedaqogikasının tələblərinə müvafiq olaraq təhsil sistemində insan kapitalının inkişafı çağırışları istiqamətdə yeni addimların atılması, kadr hazırlığının Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması reallıqdır. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda da ölkədə qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik təhsil sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamətdə genişmiqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub. Burada kadr hazırlığının yüksəldilməsi üçün təhsilin bütün pillələri peşə-ixtisas, orta ixtisas və ali təhsil olmaqla, müasir tələblərə uyğunlaşdırılması göstərilib. Hazırda aparılan tədqiqat materiallarının təhlili göstərki, peşə təhsili bütövlükdə təhsil sisteminin aparıcı istiqaməti olmaqla, cəmiyyətin sosial mənəvi və iqtisadi inkişafında fəndlərin inkişafını təmin edir,

xüsusi gənclərin yeni biliklərə sahib olmalarına istiqamətləndirir, peşəkar fəaliyyətdə davamlı inkişafa nail olmaqla əsaslı köməklik göstərir. Dünyada baş verən regional və qlobal xarakterli problemlər hər bir inkişaf etmiş ölkədə olduğu kimi respublikamızda da ilk növbədə, təhsil sistemində əsaslı dəyişikliklərin aparılması və liseyi, xüsusi tip hazırlıq məktəbləri vardır. Peşə təhsili konkret ixtisas və peşə üzrə müəyyən bilik və bacarıqlara yiylənməkdir.

Mövzunun elmi yeniliyi

Peşə pedaqogikasının yeni məzmunda ənənə və müasir tələblərlə formalışmasının əsas xüsusiyyətləri araşdırılır. Pedaqogikada təbiyə texnologiyasının inkişaf dinamikasının şəraitə uyğunluğu aşkar edilir. Müasir təhsilin məzmunu standartlarla inklüziv olaraq integrativliyi insan amilinin dəyərləndirilməsinə aydınlıq getirir.

Mövzunun nəzəri əhəmiyyəti

Elmi baxımdan məsələnin nəzəri olaraq öyrənilməsi peşə hazırlığının mahiyyətinə, pedaqoji prosesin qanuna uyğunluqları arasında əlaqəni dərk etməyə kömək edir. Peşə pedaqogikasının müasir əhəmiyyətini başa düşməyə imkan verməklə demokratik cəmiyyətimizin inkişafından yararlanmaq reallaşır.

Nəticə. Azərbaycanda peşə məktəbi və lisey lərində ixtisas hazırlığında dərslik və dərs vəsaitlərindən, pedaqoji əsaslardan istifadə etmək mümkündür. Ümumtəhsil, peşə təhsil müəssisələrində peşə pedaqogikasının tələblərini reallaşdırmaqla faydalanaq olar. Müvafiq sahələrlə bağlı yeni tədqiqat işlərinin aparılmasında da məqalədən yararlanmaq mümkündür. Peşə pedaqogikası ümumi pedaqogikanın tərkib hissəsi kimi, təhsilalanların nəzəri və praktik baxımdan ahəngdar inkişafında müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Peşə pedaqogikası ilə bağlı anlayışların şərhində, izahında qanuna uyğunluqların olması, onların nəzərə alınması ümumi pedaqogika elmının inkişafına öz dinamik təsirini göstərən ən başlıca amillərdəndir. Ona görə də peşə hazırlığında, təlim prosesində elmi-nəzəri və praktiki məsələlərə məqsədə uyğun şəkildə diqqət yetirilməsi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İlyasov M. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliyin müasir problemləri. Monoqrafiya. Bakı, Elm və təhsil, 2018, 208 səh.
2. Sadıqov F. Ümumi pedaqogika. Bakı, Maarif, 2018, 842 səh.
3. Ağayev Ş. və b. Texniki-peşə təhsili müəssisələrində təlimin təşkilinin didaktik məsələləri. Bakı, "Nasir" nəşriyyatı, 2010, 204 səh.

Sh.Aghayev**Vocational pedagogy and realities****Abstract**

The article touches upon upbringing as a process of harmonious formation and development of personality, the presence of the educator and the active parties working together for the common purpose, the organization of training on the stages of the process of education in the field of application of physical and moral strength of the profession and the pedagogical bases that provide professional training in the labor activity, which acquired theoretical knowledge and practical skills as a result of work experience. At the same time, vocational education should embody human capital in itself featuring international quality as per requirements of modern times, starting from animal husbandry and agriculture, which are first division of labor, the importance of creativity, which is necessary for all professions (specialties), specificity, accuracy, discipline of execution, requirements for neatness, updating the lesson plan, dependence of new technologies during the teaching processes, use and application of technological ideas, tech aids in pedagogy, penetration of those into educational process, inclusion into pedagogy as pedagogical technology and scientific, theoretical and practical interpretation of the issues have been characterized as a systematic method of designing the educational process in vocational training.

Ш.Агаев**Профессиональная педагогика и реалии****Аннотация**

В статье рассматривается воспитание в современной педагогике как процесс гармоничного формирования и развития личности, наличие активных сторон, работающих вместе с наставником и общей целью, обсуждалась организация педагогической подготовки на этапах образовательного процесса на педагогической основе, которая обеспечивает профессиональную подготовку в области применения физической и духовной силы человека в профессии, а также в трудовой деятельности, овладевшей теоретическими знаниями и экспериментальными привычками в результате опыта работы. В то же время профессиональная подготовка в соответствии с требованиями современности воплощает человеческий капитал на международном уровне, начало профессионального обучения с вовлечения определенных групп людей или отдельных лиц в животноводство и сельское хозяйство, что является первым разделением труда, все профессии (специальности) важность творческих способностей, необходимых для этого, конкретность от тех, кто выбирает профессию педагогики, точность, дисциплина исполнения, предъявлять требования к аккуратности и обновлять урок, существенная зависимость от применения новых технологий к процессу, появление концепции технологии обучения на основе использования технических средств в учебном процессе и проникновение в сферу образования, включение педагогики в педагогическую технологию и науку о проблемах, характеризующихся как систематический метод проектирования процесса обучения и образования в профессиональной подготовке, дано теоретическое и практическое толкование.

Sh.Aghayev**Vocational pedagogy and realities****Abstract**

The article touches upon upbringing as a process of harmonious formation and development of personality, the presence of the educator and the active parties working together for the common purpose, the organization of training on the stages of the process of education in the field of application of physical and moral strength of the profession and the pedagogical bases that provide professional training in the labor activity, which acquired theoretical knowledge and practical skills as a result of work experience. At the same time, vocational education should embody human capital in itself featuring international quality as per requirements of modern times, starting from animal husbandry and agriculture, which are first division of labor, the importance of creativity, which is necessary for all professions (specialties), specificity, accuracy, discipline of execution, requirements for neatness, updating the lesson plan, dependence of new technologies during the teaching processes, use and application of technological ideas, tech aids in pedagogy, penetration of those into educational process, inclusion into pedagogy as pedagogical technology and scientific, theoretical and practical interpretation of the issues have been characterized as a systematic method of designing the educational process in vocational training.

Ш.Агаев**Профессиональная педагогика и реалии****Аннотация**

В статье рассматривается воспитание в современной педагогике как процесс гармоничного формирования и развития личности, наличие активных сторон, работающих вместе с наставником и общей целью, обсуждалась организация педагогической подготовки на этапах образовательного процесса на педагогической основе, которая обеспечивает профессиональную подготовку в области применения физической и духовной силы человека в профессии, а также в трудовой деятельности, овладевшей теоретическими знаниями и экспериментальными привычками в результате опыта работы. В то же время профессиональная подготовка в соответствии с требованиями современности воплощает человеческий капитал на международном уровне, начало профессионального обучения с вовлечения определенных групп людей или отдельных лиц в животноводство и сельское хозяйство, что является первым разделением труда, все профессии (специальности) важность творческих способностей, необходимых для этого, конкретность от тех, кто выбирает профессию педагогики, точность, дисциплина исполнения, предъявлять требования к аккуратности и обновлять урок, существенная зависимость от применения новых технологий к процессу, появление концепции технологии обучения на основе использования технических средств в учебном процессе и проникновение в сферу образования, включение педагогики в педагогическую технологию и науку о проблемах, характеризующихся как систематический метод проектирования процесса обучения и образования в профессиональной подготовке, дано теоретическое и практическое толкование.

YENİYETMƏLƏRLƏ CİNAYƏT ƏMƏLLƏRİNƏ QARŞI APARILAN TƏDBİRLƏRİN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Lamiə Hacimuradova,*Gəncə Dövlət Universitetinin Ümumi pedaqogika kafedrasının**baş müəllimi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru**e-mail: lamie.7530@gmail.com***UOT: 34; 342.7**

Xülasə. Məqalədə yeniyetməlik dövründə cinayət amillərinin meydana çıxması və bu problemin yaranmasında ailə, məktəb və cəmiyyətin rolundan bəhs olunur. Eyni zamanda cinayət əməlini törədən yeniyetmənin həyata keçirdiyi xoşagelməz hərəkətin başqa yeniyetmələr tərəfindən təkrarlanmaması üçün nəticələri doğuran səbəblər və nəticəyə aparan yol tədqiq olunur. Yeniyetməlik dövrünün böhranları nəzərə alınaraq onlar daim nəzarətdə olmalı, hərəkətlərində baş verən döyişiklik vaxtında və məqamında ortaya çıxarılmalı, qabaqlayıcı tədbirlər görülməlidir. Həmin tədbirlərin nədən ibarət olması məqalədə ardıcılıqla təhlil olunur.

Açar sözlər: yeniyetmə, cinayət, çətin tərbiyə olunan, ailə, məktəb, cəmiyyət.**Key words:** teenager, crime, difficult to brought up, family, school, society.**Ключевые слова:** подросток, преступление, трудно воспитанный, семья, школа, общество.

Həyatın bütün sahələri bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə, görünən və görünməz tellərlə bağlı olduğu üçün zəncirvari sistemin hansısa halqasının qırılması ilə bütövlüyün pozulması nəticənin mənfi olmasına gətirib çıxarırr. Ortada hansısa xoşagelməz, arzuolunmaz, eyni zamanda maddi və ya mənəvi dünyagörüşə xas sistem pozuntusu varsa, bu, ümumi prosesin müsbət nəticə ilə yekunlaşmasına əngəllər törədəcək və fəsadları göstərəcək. Əsas məsələ həmin nəticəni doğuran səbəb və hadisələri izləmək, nəticədən sonra həll edilməsi vacib olan məqamları müəyyənləşdirməkdir. Əgər müasir cəmiyyətdə hər hansi cinayət əməli tərdilirse, xüsusiylə həmin akti həyata keçirən şəxs qismində yeniyetmə bir insan dayanırsa, o zaman cinayət əməlini nəticə olaraq qəbul edib, nəticədən öncə hə-

min yeniyetməni bu işə sövq edən ilkin-bəsit səbəbləri ən mürəkkəb detallara kimi araşdırmaq lazımdır. Təbii ki, cinayətə meyilli, çətin tərbiyə olunan yeniyetmələrin hər an nəzarətdə saxlanılması nəzərdə tutulmur. Hər saniyə nəzarət altında olmanın özü belə sistem pozuntularına və uyğun olaraq mənfi sonluqlara gətirib çıxara bilər.

Nəzarət mexanizmi anlayışı sadəcə olaraq sonrakı məntiqi addımın xüsusiyyətidir. Burada əsas iş, rüseymin formallaşdırıldığı mühiti idarə etməklə başlayır. Bəs belə bir məqamda idarəetmə qurumları, istinad nöqtəsi olan ailə, məktəb və cəmiyyət hansı tədbirləri görməlidir?

Təbii ki, bu üçbucağın bütün tərəfləri eyni dərəcədə məsuliyyətli və planlı iş görməli, qarşılıqlı surətdə əlaqədə olmalıdır. Unutmaq olmaz ki, önmə verilməyən "qiğılcımlar" sənəməyən "yanğınlar" tərədə bilər. Bizim əsas

missiyamız qığılçımı müdaxilə edib, onun yanğına çevrilməsinin qarşısını vaxtında almaqdır. Çünkü bir çox hallarda qığılçımın kiçik olduğunu düşünüb ona müdaxilə etmək istəməyənlər, sonra böyük tonqalın alovları içərisində olan həmin yeniyetmələri xilas etməkdə xeyli çətinlik çəkirərlər.

– Bəs necə olur ki, yeniyetmə cinayətə təşbbüs göstərir, nəticə etibarılı “uğurlu” və ya “uğursuz” olur? Onda cinayətə meyillilik haradan formallaşır, necə güclənir və nəticəyə doğru hansı detallarla irəliləyir?

Məlumdur ki, hadisələrin mənfi sonluqla nəticələnməsi istiqamətində aparılan ilk addim ailədən, ailədaxili münasibətlərdən başlayır. Ailədə uşağın valideynlərindən birini itirməsi ilə tərbiyə bütövlüyünün pozulması reallığı yaranır ki, burada uşağın atasını itirməsi kişiliyin düzgün formalashası yolunda müəyyən boşluqların, anasını itirməsi isə mənəvi bütövlüyün və qayğı düsturunun dağılmışının başlangıcını qoyur. Sözsüz ki, məsələyə bu cür yanaşma da nisbi xarakter daşıyır. Ailədə övlada həddindən artıq sevgi göstərilməsi və ya əksinə, sevgisizlik, eyni zamanda iki övladdan birinə daha çox diqqət ayrılmazı, övladlardan birinin ona daha az qayğı göstərilməsi ilə bağlı şübhə və narahatlığı da yeniyetmələrdə şəxsiyyət pozuntularına, çətin tərbiyə olunan və qəlibinə siğmayan uşaq modelinin yaranmasına səbəb olur. Söylənilən fiziklərə paralel olaraq, ailədə ata və ananın ayrılmazı səbəbindən uşağın mənəvi-psixoloji durumunda zamanla baş qaldıran sarsıntılar və ya valideynlərin iş qrafiki səbəbindən ailədaxili tərbiyəni övladlarına sistemli olaraq ötürə bilməmələri arzuolunmaz nəticələrin yaranmasına çevirilə bilir.

Ailədən başlayan yolu qaranlıq və təhlükəli, yaxud işıqlı və uğurlu olması valideynlərin övladlarına münasibətləri ilə formalashamağa başlayır. Ailə daxilində övlada tərbiyə məhrumiyyəti yaşadan valideyn o zaman fərqli varmasa da, gələcək üçün çox təəssüf ki, kiçik cinayətkarlar yetişdirir desək, nə qədər sərt olsada yerinə düşər. Uşaqa qarşı zor tətbiq etməyin düzgün tərbiyə metodu olmadığını, demək olar ki, hər gün eşidirik. Eşitsək də, həmin qaydanı hansı dərəcədə düzgün anlayıb, düzgün tətbiq etdə bilirikmi? Təbii ki, ətrafımızda maarifləndirmə mənbələrində eşitdiyi, bildiyi, gör-

düklərini yerinə yetirən valideynlər də vardır. Amma bütün bunları yerinə yetirməyənlər sonradan onun xoşagəlməz nəticələrini yaşayırlar. Yeniyetmənin fikrinə önəm verilməməsi, onun hər addımbaşı danlanması, istedad və bacarığının kölgədə buraxılması da gələcək faciələr üçün gizli zəmin hazırlayırlar.

Yeniyetmələrin cinayət təşəbbüsünün həyata keçirməsinin rüşeyimi ailədə formalasdığı üçün ailədən başlayan mənəvi-psixoloji parçalanma, daha sonra təhsil müəssisəsi və mühitdə şaxələnir, bəzi hallarda isə qarışışınmaz forma və məzmun qazanır. Hadisələrin düz və ya yanlış olması ilə bağlı valideyn tərəfindən təlimatlaşdırılmayan yeniyetmə, qapıdan bayira çıxıb ictimai həyata atılan zaman mühit çəkisiz yarpaq kimi onu “o yana, bu yana” çəkib aparmağa başlayır. İradəsi özündə olmayan yeniyetmə yanlış meyillənmələr və yanlış hislərlə hərkət edir. Cinayətə meyilli olan həmin yeniyetmələrin qığılçımını artırıb həmin qığılçımın söndürüləməsi çətin olan tonqal şəklinə salmaq üçün ətrafinda təxminən onunla eyni mənəvi-psixoloji status və çəkidiən olan yeniyetmələr vardır ki, tərəflər bir-birini çox asanlıqla cəzb edə bilirlər. Bu tip yeniyetmələr adətən məhrumiyyətlərlə zəncirlənib nəfəssiz qaldıqları üçün özlərinin yeganə nəfəslisinin hansısa xoşagəlməz işlər olduğu qənaətinə gəlirlər. Onların özləri üçün bəzi həqiqətlər də var. Bu həqiqətlər cəmiyyətin doğru və düzgün olaraq qəbul etdiyi həqiqətlər olmasa da, onlar öz dünyalarında buna inanıb onun uğrunda “mübarizə” aparmağa başlayırlar.

1993-cü ildən 2019-cu ilədək yeniyetmələr tərəfindən tərədilən cinayətlərin sayına fikir versək görərik ki, onlar daha çox **“oğurluq”** hadisəsi tərədilərlər. Əslində yeniyetmə yaşlarında olanlar üçün bu, bəlkə də ən asan və ilkin mərhələ olaraq ən çox müraciət edilən cinayət növüdür [1, s. 88]. Düşünürək ki, onsu da adam öldürmürələr ki, bu adı oğurluqdur. Mağazadan bir ədəd sıqaret, meyvə şirəsi, ərzaq məhsulu, çörək və ya hansısa xırda bir əşya oğurlamaqla na olacaq ki? Ancaq əslində elə hər şey də o kiçik oğurluqdan başlayır. Problemləri həll etmək məqsədi ilə düzgün yolla getməyin onlar üçün çətin və əlçatmaz olduğunu düşünən yeniyetmələr, işlərini öz qaydalarına uyğun həyata keçirməyə başlayırlar.

Statistikaya görə, ikinci sirada **soyğunçuluq**

dayanır. Soyğunçuluq isə bu və ya digər dərəcədə oğurluğun başqa bir forması kimi müraciət edilən cinayət hadisəsidir. Burada kiçik bir haşıyə çıxaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, ailədə verilən mükəmməl tərbiyə belə, bəzən ictimai mühitin təhrikəcisi gücü qarşısında tabğatı bilmir və gözəl ailənin tərbiyəli uşaqları gələcəyin cinayətkarlarına çevrilirlər. Hətta cəmiyyət arasında belə bir ifadə də işlənir: “Bu cür gözəl ailədən belə övladın çıxmazı adamı dəhşətə gətirir”. Deməli, haradəsa cüzi də olsa boşluq yaranıb ki, qaranlıq mühit həmin dəqiqə o boşluğu hədəf seçərək öz xüsusiyyətini ora daxil etməyi bacarıb.

Yeniyetmələrin cəmiyyətdə hansı işi təkbəşinə tərətmələrindən daha çox ətraflarında kimlərinsə olması və qrup şəkilində hərəkət etmələri də dövrün reallıqlarındandır. Bu qəbildən olan yeniyetmələr tək iş görməkdən bir qədər çəkinir, özlərini qrup daxilində daha güvənlə və rahat hiss edirlər. **Kiçik məhəllə xılıqanlılığı** daha sonra bu qəbildən olan və daha “ali” səviyyələrdə özünü göstərən növbəti xılıqanlıqların başlangıcı olur. Bəs onların tərətdikləri əmələ hüquqi qiymət verilərkən yaşlarına uyğun intizam tədbirlərinə cəlb olunması hansı formada həyata keçirilir? Ümumiyyətlə, dünyada yeniyetmələrin yaş hündüdünə müəyyənləşdirilməsində müəyyən fərqlər vardır. Almaniyada qəbul edilmiş 1953-cü il tarixli Qanuna görə, yaşı 14-dən aşağı olan uşaqlar cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmirlər. İngiltərədə 1908-ci ildə Uşaq Qanunu qəbul edilərək, İngiltərə və Uelsdə Uşaq Məhkəmələri qurulub. Bu qanunla 14 yaşından aşağı olan uşaqların azadlıqdan məhrum edilməsi qadağan edilib, 14-16 yaş arasında olan uşaqlara isə bəzi şərtlərlə azadlıqdan məhrum edilmə cəzası verilə bilər. Amerika hüququnda cinayət məsuliyyəti yaşı 7-dir. 8-14 yaş arasındaki uşaqların həsələri qavrama qabiliyyətləri araşdırılır və əgər etdikləri hərkətən nəticələrini anlaya biləcək vəziyyətdə olduqları qənaətinə gəlinərsə, bu zaman onların cinayət məsuliyyətinə cəlb ediləcəkləri qəbul edilir. Fransada cinayət məsuliyyəti 13 yaş müəyyənləşdirilib. Dünya ölkələrinin məsələyə yaş baxımından yanaşma tendensiyasını daha da artırmaq olar. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində isə cinayət məsuliyyəti 16 yaşdan başlayır [2, s. 35].

Yeniyetmələrin tərətdikləri cinayət əməlinin məzmunundan və tərədilmə reallığından asılı olaraq məhkəmələr təhkim edilmələri və müəyyən cəzalara tabe tutulmaları işin asan tərəfidir. İşin ağırlı, problemlı və həll olunmamış, boşluqlarla müşayiət olunan tərəfi odur ki, ölkəmizdə bu proses necə həyata keçirilir? Yeniyetmələr həyatlarının müəyyən mərhələlərində düzgün baş tutmayan tərbiyə prosesinin, yaşanan ailə dramının, maddi-mənəvi məhrumiyyətlərin təsiri nəticəsində hər hansı cinayət əməlini tərədir. Bu, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, məsələnin nəticə hissəsidir. Nəticəyə gətirib çıxaran sosial-psixoloji məqamları və hadisələrdəki detalları aydınlaşdırıldıdan sonra geriye dəha üç situasiya qalır. Onlardan **birincisi**, yeniyetmənin məhkəmə prosesi, **ikincisi**, məhkəmə qərarından sonrakı mərhələdə onun harada isləh olunacağı, **üçüncüüsü** isə cəzası bitdiğən sonra yenidən azadlıqda həyatını necə davam etdirəcəyidir.

Əgər cinayət əməlini tərətmış yeniyetmə hər hansı ağır cinayətlərin məhkəmə prosesini həyata keçirən hakimlər tərəfindən dindirilərsə, məhkəmə iclası həmin hakimlərin sədrliyi ilə aparılırsa, bu zaman uşaq psixologiyasına, digər həssas məqamlara hakim olmayan bəzi hakimlər tərəfindən məsələ düzgün qiymətləndirilməyə bilər. Yetkinlik yaşına çatmayanların mühakiṁəsi zamanı onların yaşı 14-dən aşağı olan uşaqların növbəti xılıqanlıqların başlangıcı olur. Almaniyada qəbul edilmiş 1953-cü il tarixli Qanuna görə, yaşı 14-dən aşağı olan uşaqlar cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmirlər. İngiltərədə 1908-ci ildə Uşaq Qanunu qəbul edilərək, İngiltərə və Uelsdə Uşaq Məhkəmələri qurulub. Bu qanunla 14 yaşından aşağı olan uşaqların azadlıqdan məhrum edilməsi qadağan edilib, 14-16 yaş arasında olan uşaqlara isə bəzi şərtlərlə azadlıqdan məhrum edilmə cəzası verilə bilər. Amerika hüququnda cinayət məsuliyyəti yaşı 7-dir. 8-14 yaş arasındaki uşaqların həsələri qavrama qabiliyyətləri araşdırılır və əgər etdikləri hərkətən nəticələrini anlaya biləcək vəziyyətdə olduqları qənaətinə gəlinərsə, bu zaman onların cinayət məsuliyyətinə cəlb ediləcəkləri qəbul edilir. Fransada cinayət məsuliyyəti 13 yaş müəyyənləşdirilib. Dünya ölkələrinin məsələyə yaş baxımından yanaşma tendensiyasını dəha da artırmaq olar. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində isə cinayət məsuliyyəti 16 yaşdan başlayır [2, s. 35].

İkinci situasiyaya uyğun olaraq əgər yeniyetmə məhkəmə prosesinin nəticəsi olaraq isləh koloniyasına göndərilərsə, deməli, azadlıqda çıxdıqdan sonra onun isləh olunmuş kimi xoş əməllər tərətdiklərinə heç kim zəmanət verə bilməz. Bəlkə də, həmin isləh müəssisələri, təcridxananın daxilindəki yazılmamış qayda-qanunlar mənəvi-psixoloji mühit baxımından gələ-

cəyin daha qatı cinayətkarını yetişdirir. Ona görə də törətdiyi cinayət əməlinin xarakterindən asılı olaraq, yeniyetmələrin tərbiyə müəssisələrinə göndərilməsi onların sonrakı həyatına da müsbət təsir göstərə bilər. Əks halda, cəzaçakma müəssisəsində olan yeniyetmələr azadlıqlarına qovuşduqdan sonra cəmiyyət tərəfindən də birmənalı qarşılanmayacaqlar. Bu, həm onların sosial statusunda bir ləkə olaraq qalacaq, həm də gələcəkdə iş tapmaları məsələsində müəyyən problemlər yaradacaq. İslah olunmadan azadlığa çıxıb, "icəridəydim, belə oldu, elə oldu" düşüncəsi ilə yaşayın gənclər yenidən dörd divar arasına geri qayıtməq üçün özlərinə növbəti zəmin hazırlayaqlar.

Nəticə. Beləliklə, deyilənləri ümmükləşdirib belə qənaətə gəlmək olar ki, ailə, məktəb və mühit üçbucağı o qədər incəliklə hazırlanmalıdır ki, üçbucaqdan çıxan nəticə yeniyetmələrin Bermud üçbucağında yox olmalarına deyil, onların uğurdan-uğura doğru addımlamalarına təkan versin.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanda cinayətkarlıq və hüquqpozmalar. Bakı, 2020.

2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. Bakı, 2010.

3. Uşaqların ədliyyə sistemini çıxışı baxımdan Azərbaycan Qanunvericiliyinin təhlili. Bakı, 2014.

L.Hajimuradova
Ways to eliminate measures against
juvenile delinquency

Abstract

The article discusses the emergence of criminal factors during adolescence, the role of the family, school and society in the emergence of this problem. At the same time, the causes and consequences of the unpleasant act committed by the juvenile offender are investigated so that it is not repeated by other juveniles. It is shown that taking into account the crises of adolescence, they should be constantly monitored, to detect changes in their actions in a timely manner, and preventive measures should be taken. The article analyzes these measures in sequence.

L.Гаджимурадова

Способы устранения мер против
преступности среди подростков

Аннотация

В статье рассматривается возникновение криминальных факторов в подростковом возрасте, роль семьи, школы и общества в этой проблеме. При этом выясняются причины и последствия неприятного поступка, совершенного несовершеннолетним правонарушителем, с тем, чтобы его не повторили другие несовершеннолетние. Заявлено, что с учетом кризисов подросткового возраста за ними следует постоянно наблюдать, своевременно выявлять изменения в их действиях и принимать профилактические меры, а также в статье анализируется последовательность этих мероприятий.

İSTEDADLI GƏNCLƏRDƏ YARADICI TƏXƏYYÜLÜN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Kəmalə Qayıbova,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdindəki

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecin müəllimi

e-mail: tehsil.k@mail.ru

UOT: 159.9; 37

Xülasə. Məqalədə kollec tələbələrini həmyaşılardan fərqləndirən cəhətlərə, onların psixoloji həssaslığı, yaşı xüsusiyyətləri və insan psixikasının daim inkişaf keyfiyyəti olan istedad amilinin roluna diqqət yetirilir. Həmçinin tələbələrin maraq dairələri və onlarda yaradıcı təxəyyülün inkişaf etdirilməsi məsələləri də məqalədə öz əksini tapır.

Açar sözlər: intellektual inkişaf, pedagoji yanaşma, təsəvvür, idrak prosesləri, dərkətmə, bacarıq, vərdiş, qabiliyyət, fərdiləşmə, istedad.

Key words: intellectual development, pedagogical approach, imagination, cognitive processes, understanding, skills, habits, ability, individualization, talent.

Ключевые слова: интеллектуальное развитие, педагогический подход, представления, осознание, способность, индивидуализирование, навык, осознание, одаренность.

XXI əsrin səciyyəvi xüsusiyyəti kompüter və informasiya texnologiyalarının yüksək səviyyədə inkişafı və hər bir kəsin həyatında onların əhəmiyyətli rol oynamasıdır. Elm və texnika sürətlə inkişaf edir və həyatımızın bütün sahələrinə təsir göstərir. Hər bir dövlətin gücü artıq maddi sərvətləri və təbii ehtiyatları ilə deyil, malik olduqları elmi potensial və intellektual tutumlu texnologiyalarla ölçülür. Hər bir inkişafın əsasında yüksək intellektli insan amili durur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təbirincə desək, maddi kapitalımızı insan kapitalına çevirmədən qloballaşan dünyada inkişafa nail olmaq mümkün deyil. Artıq inkişaf etmiş ölkələrin ixracatında üstünlük təşkil edən sahə elm və intellektual tutumlu məhsullardır. Bu kateqoriyadan olan məhsulları

isə yüksək intellekt və istedadlı insan amili olmadan istehsal etmək mümkün deyil. Odur ki, təhsil müəssisələri, o cümlədən peşə və orta ixtisas təhsili müəssisələri qarşısında duran çox vacib məsələlərdən biri də istedadlı gənclərin maraq dairəsini öyrənmək və onu inkişaf etdirməkdir. İntellekt və yaradıcı təxəyyülün elmi əsaslarla öyrənilməsi bu gün olduqca aktualdır.

Professor Ə.Əlizadə “İstedadlı uşaqlar, pedagoji məsələlər: esselər, etüdlər” monoqrafiyasında yazır: “İki əsrin XX və XXI yüzilliyin qoşşağında qabiliyyət və istedad problemi xüsusilə aktuallaşıb. Bu çoxcəhətli problem hələ lazımı səviyyədə öyrənilməsə də, artıq bir həqiqət şəksizdir: qabiliyyət və istedad şəxsi məsələ deyil, milli sərvətdir. Onu göz bəbəyi kimi qorumaq, xalqa qavratmaq valideynin də, tərbi-

yəçinin də, müəllimin də ən şərəfli missiyasıdır” göstərdiyi fəaliyyətin nəticələrində axtarmaq lazımdır.

Zaman dəyişdikcə onun yaradıcı şəxsə qoymuş tələblər də dəyişir. Elmi-texniki tərəqqidəki yeniliklər insanlardan böyük yaddaş qabiliyyəti deyil, intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətləri tələb edir. Kompüterin, internetin və digər elektron informasiya vasitərinin geniş yayılması nəticəsində insanların böyük həcmli informasiyaları yadda saxlamalarına artıq ehtiyac qalmamışdır. İstənilən sahəyə aid məlumatları qısa müddət ərzində elektron vasitələr hesabına əldə etmək mümkündür. Bu səbəbdən də hazırda insanların düzgün təhlil etmək, ümumiləşdirmək, təsnifatlaşdırmaq, nəticə çıxartmaq, proqnozlaşdırmaq, düzgün qərar qəbul etmək kimi qabiliyyətləri və bacarıqları daha çox qiymətləndirilir.

Bütün bunlar təhsil sistemi qarşısında yeni tələblər qoyur. Əvvəller təhsil müəyyən fənlər və ya fəaliyyət sahələri üzrə əldə edilməli, qazanılmalı olan bilik, bacarıq və vərdişlər vasitəsi kimi baxılmalıdır. Hazırda müasir təhsil sistemini insanlarda yeni dünyagörüşü formalaşdırır, qarşıya çıxan informasiyanı tez və yaxşı məniməsəyən, qavrayıb düzgün nəticə çıxaran, lazımlı gəldikdə yada salıb təhlil etmək və düzgün qərar qəbul etmək imkanı verən nizamlı biliklər sistemi və qabiliyyətlər mənşəyi kimi baxılır [4. s. 143]. Başqa sözə, müasir təhsil sisteminin formalaşdırmaçı olduğu insan, qloballaşan dünyanın tələblərinə cavab verən, rəqabətdə davamlı bir şəxsiyyət olmalıdır.

Yaradıcı fəaliyyət növlərində potensial olaraq nümayiş etdirilən qabiliyyətlər real həyatda heç də həmişə özünü doğrultmur. Yüksək nəticələri istedadlı insanların yalnız az bir qismi nümayiş etdirir. İnsanların psixi imkanları olduqca geniş olduğundan, onlar geniş fəaliyyət çeşidində xüsusi nailiyyətlər nümayiş etdirə bilərlər. Məhz bu, istedadın müxtəlif növlərinin formalaşmasına şərait yaradır. Hətta istedad eyni bir fəaliyyət növünün müxtəlif aspektlərində təzahür edə bilər. İstedad bir çox hallarda təbii, özfəaliyyət xarakterli fəaliyyətdə özünü göstərir. İstedadlı insanlar heç də həmişə öz nailiyyətlərini göstərməyə can atmırlar. Deməli, yaradıcı təxəyyülü yalnız məktəb və məktəbdənkənar fəaliyyətin nəticələrində deyil, insanın özünün təşəbbüs

İnsanın illər üzrə fərd və şəxsiyyət kimi inkişaf mərhələlərinin təsnifikasi cədvəlində 10-15 yaş yeniyetməlik yaşı, gənclik 15-17 yaş birinci dövr, 17-21 yaş isə ikinci dövr kimi verilir [1. s. 243]. Kollec tələbələrinin böyük əksəriyyəti 15-21 yaş həddində olduqları üçün onlarda məhz ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri üzrə zəruri qabiliyyətlər aşkarlanmalıdır və inkişaf etdirilməlidir.

Hər bir fəaliyyət müəyyən bir qabiliyyət əsasında baş verir. Psixologiyada “xüsusi qabiliyyət” kimi şərh olunan [1. s. 425] qabiliyyət müəyyən bir işin müvəffəqiyyətlə icrası üçün olduqca əhəmiyyətli faktordur. Ədəbiyyat, təsviri incəsənət, texniki layihələndirmə-konstruksiya etmə, pedaqoji və s. sahələrdə zəruri qabiliyyətlər olmadan yaxşı fəaliyyət göstərmək mümkün deyil.

Çalışığım Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdindəki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollécində “ixtisas rəsmi və bədii qrafika”, “bədii-texniki konstruksiya-modelləşmə”, “geyimlərin konstruksiyası və modelləşmə”, “geyimin stil tarixi” fənlərini tədris edən müəllimlərin qarşısında duran çox vacib məsələlərdən biri də, məhz gənclərdə fərdi qabiliyyətləri və onun əsasında yaradıcı təxəyyülü inkişaf etdirməkdir. İstedadlı gənclər, yaradıcılığa meyli olan tələbələr digərlərindən fərqlənirlər. Məsələn, dərs dediyim qruplarda apardığım müşahidələr əsasında belə nəticəyə gəlmışəm ki, istedadlı gənclərdə güclü ədalət hissi olur. Onlar rəngarəng ol işləri və rəsmlər çəksələr də, emosional balansları heç də qənaətbəxş deyil. Çox həssas və çılğın olurlar. Tələbələrdə hadisələr arasındaki əlaqələri başa düşmək və müvafiq nəticə çıxartmaq qabiliyyəti var, lakin elmi informasiyanın sürətlə artlığı bir şəraitdə zəruri olan bilikləri vermək onların fiziki, fizioloji, psixoloji, vaxt və s. imkanlarının məhdudluğunu səbəbindən heç də asan olmur. Digər tərəfdən, fəaliyyət sahələrinin müxtəlifliyi ilə bağlı biliklərin tərkibinə və həcmində olan tələbat da fərqli olduğundan, tələbələri mümkün qədər daha çox informasiyalarla yükləməkdənə, onlara zəruri informasiyaları müəyyənləşdirməyi, toplamağı, təhlil edib nəticə çıxartmağı, bir sözlə, intellektual fəaliyyətlə səmərəli məşğul

olmağı öyrətmək mənçə daha məqsədə uyğundur.

İstedadlı gənclərdə yaradıcı təxəyyülün inkişaf etdirilməsi məsələlərinə diqqət yetirməzdən əvvəl bu məsələnin bəzi psixoloji məqamlarına nəzar salaq: Bunlardan çox önəmlisi istedad və yaradıcı təxəyyül məsələləridir. İstedad anlayışının şərhində alımlar müxtəlif yanaşmalar nümayiş etdirirlər. Bəzi psixoloqlar istedad problemini qabiliyyətlər psixologiyası aspektində tədqiq edirlər. Məsələn, professor B.M.Teplov göstərir ki, istedadın müəyyənləşdirilməsində qabiliyyət anlayışına istinad etmək daha məqsədə uyğundur [4. s. 161-163]. O, qeyd edir ki, qabiliyyət anlayışı həmişə özündə üç əlaməti ehtiva edir:

– qabiliyyət dedikdə, bir insani digərindən fərqləndirən fərdi psixoloji xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur;

– qabiliyyət dedikdə, insanın istənilən fərdi xüsusiyyətləri deyil, yalnız hər hansı bir məsələnin uğurlu həllini şərtləndirən keyfiyyətləri nəzərdə tutulur;

– qabiliyyət anlayışı yalnız insanın əldə etmiş olduğu bilik, bacarıq və vərdişlərlə məhdudlaşdırır.

Təxəyyül – keçmiş qavrayış materiallarının yenidən işlənilməsi əsasında yeni surətlərin yaradılmasından ibarət psixi prosesdir. Bütün psixi hadisələr kimi təxəyyül də ətraf aləmin inikasıdır. Təxəyyülün özünəməxsus cəhətləri vardır. Qavrayış və hafızə kimi psixi proseslər zamanı cisim və hadisələrdə gerçək mövcud olan xüsusiyyət, münasibət və qanuna uyğunluqları əks etdirir [1. s. 370]. Təxəyyül prosesində insan xarici aləmdə real olaraq mövcud olmayan surətlər yaradır. Lakin insan təxəyyül prosesində nə qədər yeni surətlər yaratса da, onların ayrı-ayrı əlamət və ünsürlərini həyatdan götürür. Hətta ən fantastik surətlər belə insanların ətraf aləm haqqında təsəvvürləri əsasında formalıdır. Təxəyyül əsasında yaradılan surətlərin keyfiyyəti isə insanın təsəvvür ehtiyatının, bilik və təcrübəsinin zəngin və çoxcəhətli olmasından asılıdır. Təxəyyül bədii, texniki və ya elmi fəaliyyətin bir hissəsidir. Yaradıcı təxəyyül fəaliyyətin orijinal və dəyərli məhsullarında reallaşdırılan yeni surətlərin müstəqil yaradılmasını nəzərdə tutur [1. s. 374]. Yaradıcı təxəyyül surətlərində insanın şəxsiyyəti, varlığa münasibəti, həyatı dərkətmə

bacarığı, sənətkarlığı və s. bu kimi məsələlər bütün aydınlığı ilə əks olunur.

Təxəyyül fəaliyyəti həmişə qavrayışın verdiyi məlumatı yenidən işləmək yolu ilə yeni surətlər yaratmaqdır. Eyni zamanda təxəyyül yaradıcılıq prosesində bir qabiliyyət kimi formalıdır. Yaradıcılıqda qavrayış, hafızə, təfəkkür, təxəyyül, nitq, hislər kimi psixi proseslər iştirak edir [5]. Odur ki, orta ixtisas məktəblərində “ixtisas rəsmi və bədii qrafika”, “bədii-texniki konstruksiya-modelləşmə”, “geyimlərin konstruksiyası və modelləşmə”, “geyimin stil tarixi” və s. fənlərin tədrisi zamanı gənclərdə yaradıcı təxəyyülü inkişaf etdirmədən nəzərdə tutulmuş məqsədlərə çatmaq və yaxşı nəticələr əldə etmək mümkün deyil. Bu fənlərin tədrisi zamanı istedadlı tələbələrdə yaradıcı sahələrdə tələb olunan qabiliyyətlər formalıdır. Məsələn, “ixtisas rəsmi və bədii qrafika” fənninin tədrisi zamanı yaradıcı gənclərə olduqca vacib olan təsviri qabiliyyətlər (tam görmə, işiq-kölgə arasındakı nisbət, rəng fərqləndirmə həssaslığı, görmə hafızası, musiqi eşitmə həssaslığı, yaradıcı təxəyyül, obrazlı təfəkkür və s.) formalıdır. Yaxud “bədii-texniki konstruksiya-modelləşmə” fənninin tədrisi zamanı evristik tipli müşahidəcilik, məkan qavrayışı, məkan təsəvvürleri, texniki təfəkkür, fəza təxəyyülü kimi texniki-konstruktiv qabiliyyətlər formalıdır. Bu qabiliyyətlər bütün tələbələrdə eyni dərəcədə formalıdır, çünki insanların anadangəlmə təbii imkanları eyni deyil, lakin müəyyən qıcıqlayıcı obyektlər ilə temasda olarkən az-çox özünü göstərir. Məsələn, musiqi dinleyərkən, yaxud gözəl bir mənzərəyə tamaşa edərkən müvafiq təbii imkanlara malik gənclərə yüksək hissə həssaslıq və həmin fəaliyyətə meyil özünü aydın şəkildə bürüzə verir.

Qabiliyyətlər insanın yalnız müəyyən fəaliyyəti şəraitində inkişaf edir. Məsələn, adı halda hər bir insan qara rəngin yalnız 2-3 çalarını fərqləndirə bilir, lakin “ixtisas rəsmi və bədii qrafika” kursunu mükəmməl öyrənən istedadlı tələbə qara rəngin 10-15 çalarından istifadə edir. İstedadlı gənclər yalnız valideyn və müəllimlərin deyil, bütünlükə cəmiyyətin diqqət mərkəzində olmalı, onlara daha böyük diqqət və qayğı göstəriləlidir. Yaradıcı təxəyyül surətlərində insanın şəxsiyyəti, varlığa münasibəti, həyatı dərkətmə

yıl, məhz təhsil aldığı kollecdə lazımi şərait yaradılmalıdır.

Nəticə. Müstəqil həyata daxil olub, ailə və məişət qayğılarının əhatəsində qalan gəncin istedadı çox zaman kiminsə ümidiñə qalır və əksər hallarda da üzə çıxmadan yox olub gedir. Fərqliñə varmasaq da itirən təkcə istedad sahibi deyil, bütünlükə cəmiyyət olur. İstedadı olub nəyi isə yaratmaq istəyən gəncləri qorumaq lazımdır. Fikrimi professorlar Ə.Bayramov və Ə.Əlizadənin çox gözəl bir deyimi ilə tamamlamaq istərdim: “İstedadlıların taleyini istedadsızların ixtiyarına buraxmaq olmaz!”

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya (ali məktəblər üçün dərslik). Çinar-Çap, Bakı, 2002.
2. Əlizadə Ə.Ə. İstedadlı uşaqlar, pedaqoji məsələlər: esselər, etüdlər. Bakı, ADPU, 2005.
3. Mehrabov A.O., Bəylərov E.B. Şagird intellektinin inkişafı. Bakı, Adiloğlu, 2003.
4. Teplov B.M. Problemy individuálnykh razlichij. M., 1991.
5. Il'jin U.P. Psichologiya tворчества, kreativnosti, odarennosti. Pitier; SPb, 2009.

K.Gayibova
Issues of developing creative imagination
in talented youth

Abstract

The article focuses on the features that distinguish college students from their peers, their psychological sensitivity, age characteristics and the role of the talent factor, which is a constantly evolving quality of the human psyche.

The article also reflects the interests of talented college students and the development of their creative imagination.

К.Гайбова
Задачи развития творческого
воображения у талантливой молодежи

Аннотация

В статье рассматриваются черты отличия студентов от их сверстников, их психологическая чувствительность, возрастные черты и всегда развивающийся фактор человеческой психики, таланта.

В статье также отражены круг интересов талантливых студентов и развитие творческого воображения.

K.Gayibova

Issues of developing creative imagination
in talented youth

Abstract

The article focuses on the features that distinguish college students from their peers, their psychological sensitivity, age characteristics and the role of the talent factor, which is a constantly evolving quality of the human psyche.

The article also reflects the interests of talented college students and the development of their creative imagination.

К.Гайбова

Задачи развития творческого
воображения у талантливой молодежи

Аннотация

В статье рассматриваются черты отличия студентов от их сверстников, их психологическая чувствительность, возрастные черты и всегда развивающийся фактор человеческой психики, таланта.

В статье также отражены круг интересов талантливых студентов и развитие творческого воображения.

“YAŞIL ENERJİ”: REALLIQLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

UOT: 574; 504.75

Xülasə. Bəşəriyyəti daim enerji və ekoloji problemlər düşündürür. Əhalinin sayının artması, elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı, “təbiət qalib gələcəyik” şüarının həyata keçirilməsi nəticəsində tükənən enerji mənbələri (neft, qaz, nüvə enerjisi və s.) hesabına daha çox enerjinin əldə edilməsi insanın biosferə antropogen təsiri ilə nəticələnmiş, ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirmiş və artıq dünya əhalisi ciddi global ekoloji problemlərlə üzləşməkdədir. Ekoloji tarazlığı pozmamaq şərti ilə, alternativ və ya “yaşıl enerji” mənbələrinin müəyyən olunması və istifadəsi bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda dövlət programına daxil edilmiş, XXI əsr bütün dünyada “Ekologiya, sabit inkişaf və sağlamlıq” əsri elan edilmişdir. Özünün daxili və xarici siyasetində olduğu kimi, bu sahədə də Azərbaycan Beynəlxalq qərar və konvensiyalara tərəfdas çoxmaqla yanaşı, dünyaya ölkə rəhbərliyinin qanun, qərar və sərəncamları ilə tənzimlənən “ekoloji siyasetin Azərbaycan modeli”ni nümayiş etdirir.

Məqalədə dünyada, eləcə də Azərbaycanda elektrik enerjisinin yaranması və istehsalı yollarına qısa nəzər salınmış, tükənən enerji mənbələrindən istifadənin ətraf mühitə təsiri faktları və rəqəmlərlə şərh edilmiş, tükənməyən alternativ və ya “yaşıl enerji” mənbələrindən istifadənin üstünlükleri və inkişaf perspektivləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: global ekoloji problemlər, alternativ enerji mənbələri, yaşıl enerji, istilik elektrik stansiyaları, atom elektrik stansiyaları.

Key words: global environmental problems, alternative energy sources, green energy, thermal power plants, nuclear power plants.

Ключевые слова: глобальные экологические проблемы, альтернативные источники энергии, зеленая энергия, тепловые электростанции, атомные электростанции.

Enerji problemi bəşəriyyət yaranandan bugündək bütün dövrlərin ən aktual problemi olmuşdur. Neft, qaz, torf, daş kömür və s. kimi ənənəvi yanacaq mənbələri tədricən öz əhəmiyyətini itirir, getdikən tükənir, onların istehsalı və istehlakı zamanı yaranan əlavə tullantılar ətraf mühitə ziyan vurur. Məhz ona görə də alternativ və ya “yaşıl enerji” mənbələrinə aid edilən günəş şüalanması, külək, çaylardə suyun hərəkəti, biyanacaq, okean dalğaları və s. hesabına enerji istehsal edən qurğuların sayı artır. Son illər əksər ölkələrdə bu istiqamətlərin tətbiqi dövlətin faydalı qazıntı və nüvə enerjisində imtinasını nəzərdə tutan irimiqyaslı inkişaf strategiyası çərçivəsində həyata keçirilir. Enerjinin bu yolla əldə olunması bir çox üstünlük'lərə malikdir.

Ösas üstün cəhət bütün alternativ və ya “yaşıl enerji” mənbələrinin ekolojiliyidir. Başqa sözlə, belə mənbələr hesabına işləyən stansiyaların

fəaliyyəti zamanı ətraf mühitə ziyan vuracaq heç bir tullantı əmələ gəlmir. Hətta qəzalar belə ətraf mühitdə qlobal ekoloji fəlakətə gətirmədən, yalnız maddi itkilərlə yekunlaşır. Əksər tip stansiyaların quraşdırılması ətraf landşaftı pozmadan, hətta təsərrüfat fəaliyyətinin digər növü ilə yanaşı, minimal sahədə həyata keçirilə bilər.

Alternativ və ya “yaşıl enerji”nin daha bir mübaliğsiz üstünlüyü onun tükənməzliyidir. Hər hansı bu cür stansiyaların quraşdırılması bu və ya digər ərazinin qeyri-müəyyən müddətə zəmanətli şəkildə elektrik enerjisi ilə təmin olunması deməkdir. Daha bir üstün cəhət isə kiçik güclü alternativ enerji stansiyalarının quraşdırılmasının mümkünüyüdür. Belə stansiyalar hətta kiçik qəsəbələri və xüsusi təsərrüfatları enerji ilə təmin edə bilər.

İnsanın ətraf mühitlə əlaqəsi ekologiya elmi tərəfindən öyrənilir. “Ekologiya” yunan sözü olub, “oykos” ev, yaşayış yeri, “logos” isə elm,

öyrənmək deməkdir. Yəni “ekologiya” yaşadığımız yeri (dünyanı) elmi öyrənir. Bu termin ilk dəfə 1869-cu ildə alman bioloqu Ernst Hekkel tərəfindən işlədilmişdir [1].

Ötrəf mühit elmləri insanların, bitkilərin və heyvanların “evdə”, yəni təbiətdə necə bir arada yaşadıqlarını, fəaliyyətlərinin ətraf mühitə necə təsir etdiyini və bu təsirin mənfi nəticələrinin azaldılması və tamamilə aradan qaldırılması yolunu araşdırır. Məsələn, elektrik stansiyalarının yaratdığı enerji özlüyündə ətraf mühiti çirkənləndirmir. Ancaq istehsalın əlavə məhsulları təbiət üçün təhlükəli ola bilər. Bu gün dünyada əsas enerji mənbəyi üzvi yanacaqlardır (kömür, neft, qaz, mazut və s.). Bu yanacaqları enerjiya əvvərəmək üçün onlar yandırılmalıdır, yanacaq yandırıldıqda isə zərərlə maddələr alınır.

XXI əsr bütün dünyada **“Ekologiya, sabit inkişaf və sağlamlıq”** əsri elan edilmişdir. Keçən əsrin ikinci yarısından etibarən elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı – “Təbiətə qalib gələcəyik” şüarının tətbiqi nəticəsində ətraf mühitdə təbii tarazlıq pozulmuşdur. İnsanları planetdə baş verən və gələcəkdə də gözlənilən bir çox problemlərlə yanaşı, ekoloji problemlər də narahat edir. Dünyada baş verə biləcək əksər təbii və texnogen fəlakətlərin, o cümlədən bəşəriyyəti məhv edə biləcək nüvə müharibələrinin, kosmik fəlakətlərin – yaşadığımız planet olan Yer kürəsinin kometalar, meteoritlərlə toqquşması, ozon qatının deşilməsi, havada karbon qazının miqdarının çoxalması hesabına planetin temperaturunun artması (“istilik effekti”), su qılıqlığı, ərzaq çatışmazlığı və s. sahələrin qarşısını almağa çalışsalar da, ekoloji fəlakətlərin dünya miqyasında başvermə təhlükəsi getdikcə çoxalır. Bütün bunları əvvəlcədən görən ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: “...Təbiətin ölkəmizə bəxş etdiyi zəngin sərvətlərə xüsusi qayğı ilə yanaşmaq, belə misilsiz xəzinələri bəşəriyyətin gələcəyi naminə qorumaq üzərimizə düşən başlıca vəzifələrdəndir...”.

Planetin sağlam qorunub, canlıların məhvinin qarşısının alınması üçün bu ərazilərdə yaşayan insanlardan da çox şey asılıdır. Ona görə də təlim-tərbiyə prosesində ekologiyani qorumaq yollarını mənimsəmək və mənimsətmək hər kəsin ümdə vəzifəsi olmalıdır. Bir sıqaret kötüyü 500 kub metr suyu, bir kiçik barmaq ölçüdə batareya

20 kvadrat metr torpağı zəhərləyir. Əgər polietilen torbalardan istifadənin qarşısı alınmasa, dünyani antropogen – özümüzün yaratdığı təbii fəlakət gözləyir. Polimer tullantılar yanmir, çürümür, torpağa qarışır, ətrafi zəhərləyir və s. Deməli, ətraf mühit, ekologiya antropogen olaraq insanlar tərəfindən də pozulur.

Yer kürəsini əhatə edən “Atmosfer” isə qalınlığı üç min km olan hava təbəqəsi olub, onunla birlikdə firlanır. Atmosfer 78% azot, 21% isə oksigen qazlarından ibarət olub, qalan bir faizini isə karbon iki oksid, karbon bir oksid, hidrogen və havaya müxtəlif səbəblərdən axıdılan qaz qarışıqları təşkil edir. Oksigen canlıların yaşaması, tənəffüs etməsi üçün əsas vasitə olub, istehsal mənbəyi əsasən dünyadan “ağ ciyəri” hesab olunan meşələrdir.

Atmosfer 5 qatdan ibarət olub, birinci Yer kürəsinə yaxın alt qatı *Troposfer* adlanır. Orta qalınlığı 11 km olub, Yer kürəsinin qütb'lərində, ekvatorunda, müxtəlif enliklərdə onun qalınlığı dəyişir. Troposferin üstündə qalınlığı 55 km-dək olan Stratosfer yerləşir. Stratosferin üstündə qalınlığı 55-80 km qütb parıltısı olan *Mezosfer* qatı yerləşir. Dördüncü qat olan *Termosfer* Mezosferin üzərində 80 km-dən başlayaraq, 800-1000 km qalınlığında yerləşir. Bu qat günəşin həyat üçün təhlükəli olan rentgen şüalarını udaraq, yerə zərərli təsirinin qarşısını alır. Bu qatda rentgen şüalarının udulması nəticəsində çoxlu sayda ionlar əmələ gəldiyindən, həm də *Ionosfer* adlandırılır. Beşinci *Eksosfer* qatı isə ən üst təbəqə olub, Termosferdən sonra 10 000 km-dək qədər qalınlığı əhatə edir [4]. Atmosfer gündüzlər Yer kürəsinin həddindən artıq qızmasının, axşamlar isə həddindən artıq soyumasının qarşısını alır. Əgər Atmosfer olmasayı, yerin orta temperaturu indikindən 38°C aşağı olardı. Bu gün insan həyatını, dünya sivilizasiyasını elektrik enerjisiz, xüsusiş də insan həyatının bütün sahələrinə daxil olmuş elektriksiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Təbii enerji ehtiyatlarının azalması, onların əldə olunması prosesində ətraf mühitə dəyən zərər və s. kimi amillər alternativ enerji mənbələrinin axtarılması zərurətini meydana çıxarıır. Alternativ enerji mənbələrindən istifadə ekoloji cəhətdən daha səmərəli olduğundan onların mənbələrinin araşdırılması, onlardan istifadə edil-

məsi yolları, təbiətin qorunmasına müsbət təsirləri və s. kimi məsələlər hazırkı dövrdə olduqca aktuallaşmışdır [2].

Yer üzərində enerji mənbələrini **iki** böyük qrupa (*bərpa olunan və bərpa olunmayan*) böülürlər. ***Bərpa olunan və alternativ enerji mənbələrinə*** Yerin biosferində fasilsiz fəaliyyət göstərən külək, günəş enerjisi, okeanların enerjisi və çayların hidroenerjisi, biokütlə, bioqaz, hidrogen və s. daxildir. ***Bərpa olunmayan enerji mənbələrinə*** isə qazıntı yanacaq növləri, nüvə və nüvə-istilik enerjisi aid edilir. Bərpa olunmayan mənbələrindən istifadə müasirlikdir, yenilikdir, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyadır. Bu, bizim gələcəyə baxışımızdır.

Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən biri hesab olunan **külək enerjisi**, küləyi meydana gətirən hava axınının sahib olduğu hərəkət (kinetik) enerjisidir. Bu enerjinin bir hissəsi faydalı olan mexaniki və ya elektrik enerjisine çevrilə bilər. 60%-i dağlıq ərazilərdən ibarət olan Azərbaycan üçün külək enerjisi digər alternativ enerji mənbələri olan günəş, hidro-energetika, geotermal və biokütlə enerjisindən özünün maya dəyarına, ekoloji təmizliyinə və tükənməzliyinə görə ən sərfəlisidir. Azərbaycanda əsasən, Bakı, Sumqayıt, Abşeron, Bina ərazilərində külək enerjisindən istifadə etmək daha məqsədə uyğun sayılır. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən Hökməli KES (8 mvt), Yeni Yaşma KES (50 mvt), Şurabad KES (1,7 mvt) və Qobustan KES (2,7 mvt) hesabına enerji istehsalı 80 milyon kilovat-saata çatdırılıb ki, bu da ildə 13-14 milyon kub metr qaza qənaət etməyə bərabərdir.

Alternativ enerji mənbələrinin Azərbaycanda inkişaf perspektivlərini yüksək qiymətləndirən ümummilli lider Heydər Əliyev hələ 1993-cü ildə deyirdi: “... Azərbaycanda günəş, külək və su energetikasının ehtiyatları böyükdür, amma bunların əsl inkişafı 30-40 ildən sonra baş verəcək və həmin dövrdən sonra alternativ energetika Azərbaycanın yanacaq-enerji balansında mühüm rol oynayacaq...”

Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 21 oktyabr tarixli, 462 nömrəli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq edilmiş, Dövlət Proqramından irəli gələn vəzifələrin ardıcıl və səmərəli həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 16 iyul tarixli Fərmani ilə Azərbaycan Respublikası Sənaye və Energetika Nazirliyinin Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi və bu sahədə dövlət siyasetini daha uğurla həyata keçirmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 1 iyun tarixli Fərmani ilə Azərbaycan Respublikasının

Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri (ABOEM) üzrə Dövlət Şirkəti yaradılmış, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 29 dekabr tarixli Sərəncamı ilə Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Şirkətinə “2012-2020-ci illəri əhatə edən ABOEM-dən istifadənin inkişafi üçün Dövlət Strategiyası layihəsi”nin hazırlanması tapşırılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə müasirlikdir, yenilikdir, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyadır. Bu, bizim gələcəyə baxışımızdır”.

Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən biri hesab olunan **külək enerjisi**, küləyi meydana gətirən hava axınının sahib olduğu hərəkət (kinetik) enerjisidir. Bu enerjinin bir hissəsi faydalı olan mexaniki və ya elektrik enerjisine çevrilə bilər. 60%-i dağlıq ərazilərdən ibarət olan Azərbaycan üçün külək enerjisi digər alternativ enerji mənbələri olan günəş, hidro-energetika, geotermal və biokütlə enerjisindən özünün maya dəyarına, ekoloji təmizliyinə və tükənməzliyinə görə ən sərfəlisidir. Azərbaycanda əsasən, Bakı, Sumqayıt, Abşeron, Bina ərazilərində külək enerjisindən istifadə etmək daha məqsədə uyğun sayılır. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən Hökməli KES (8 mvt), Yeni Yaşma KES (50 mvt), Şurabad KES (1,7 mvt) və Qobustan KES (2,7 mvt) hesabına enerji istehsalı 80 milyon kilovat-saata çatdırılıb ki, bu da ildə 13-14 milyon kub metr qaza qənaət etməyə bərabərdir.

Yer üzərində külək enerjisi ehtiyatı son dərəcə böyükdür. Bəzi məlumatlara görə bu rəqəm 500 m hava qatında 80 trilyon kvt saatdan artıqdır. İlk dəfə külək mühərriklərinə qədim Misir və Çin dövlətlərində təsadüf edilir. İlk qədim yer dəyirmanları İranda eramızın VII əsrində quraşdırılmışdır [6].

Bərpa olunan perspektivli enerji mənbəyi küləkdən sonra **günəş işığı** sayılır. Yerdən 150 milyon km məsafədə yerləşən günəşin Yer səthində düşən enerjisinin miqdarı dünyada olan bütün neft, təbii qaz, daş kömür və digər yanacaq ehtiyatlarından qat-qat çoxdur. Bu gün günəş enerjisinin 0,0125%-ni səmərəli istifadə etməklə dünyaya lazım olan enerjinin bütün ehtiyaclarını tam ödəmək mümkündür. Aparılan hesablamlar göstərir ki, il ərzində bütün qazıntı elektrik

daşıyıcılarının ehtiyatından 10 dəfə çox günəşdən yerə enerji düşür [6]. 1952-ci ildə Nyu-Cersi ştatının Princeton şəhərində Bella laboratoriyasının üç alimi günəş işığının tərkibində silsium olan materialın sothina düşdükdə elektrikin ayrılmamasını aşkar etmişlər. Beləliklə, fotoqalvanik və ya günəş elementləri ixtira edilərək, elektrik enerjisi istehsalı üzrə dünyada yeni imkanlar açılmışdır.

Şərti olaraq günəş enerjisini *istilik texniki, fotoelektrik, bioloji və kimyəvi* olmaqla **dörd** istifadə istiqamətinə ayırmak olar. Günəş enerjisi ənənəvi üzvi və nüvə yanacaqları ilə müqayisədə təmiz enerji olub, ətraf mühiti çırkləndirmir və heç bir bioloji təhlükə yaratmır. Günəş enerjisinin istifadəsinin üstünlüyü bir də ondadır ki, günəş qurğuları işləyən zaman “istilik effekti” yaranmır, havanın çırklənməsi baş vermir, istilik aşağı atmosfer qatlarına yayılmır.

Hazırda dünyadan 70-ə yaxın ölkəsində Günəş elektrik stansiyaları (GES) fəaliyyət göstərir və yaxın gələcəkdə onların istehsal gücünün artırılması üçün daha perspektiv layihələr hazırlanır. Bu gün günəşdən ABŞ-da 600 mvt, Fransada 100 mvt, İsraildə 100 mvt, Türkiyədə 50 mvt və s. elektrik enerjisi alınır. Azərbaycanda 20 mvt gücünə malik Naxçıvan GES və 1,2 mvt gücünə malik Suraxanı GES fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın işgaldən azad edilmiş 6 rayonunda günəş və külək elektrik stansiyalarının tikintisi üçün potensial müvafiq olaraq 7214 mvt və 2120 mvt qiymətləndirilən ərazilər müəyyən olunub [3].

Prezident İlham Əliyev 2030-cu ilə qədər elektrik enerjisi istehsalında bərpa olunan enerji mənbələrinin payının 30%-ə çatdırılmasını müümət vəzifə kimi müəyyənləşdirib.

Bu il fevral ayının 26-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev yerli və xarici media nümayəndləri üçün mətbuat konfransında Böyük Britaniyanın “Reuters” İnformasiya Agentliyi müxbirinin verdiyi suala cavab olaraq deymişdir: “...Məhz azad edilmiş ərazilərdə bunun üçün yaxşı imkanlar mövcuddur. Kəlbəcər-Laçın zonasında külək stansiyaları, cənubi orada çox güclü küləklər olur, Zəngilan-Cəbrayıllı zonasında isə günəş stansiyaları, cənubi orada günəş şüalarının ilə ərzində miqdarı da çox böyükdür və əgər

bələ demək olarsa, günəş şüalarının keyfiyyəti də buna imkan verir. ...biz artıq Qarabağı “yaşıl enerji” zonası elan etmişik və bunun üçün, ilk növbədə, investorları gözləyirik [7], ...Bizdə Laçın-Kəlbəcər zonasında hidroenergetika üçün böyük potensial mövcuddur...” [8].

Elektrik enerjisi dünyada ilk dəfə XIX əsrin sonlarında istehsal olunmağa başlanmışdır. Azərbaycanda isə elektrik enerjisinin istehsal olunması neftin çıxarılması ilə əlaqədar olmuşdur. 1898-ci ildə Bakıda çıxan neft dünyada istehsal olunan neftin yarısından çoxunu təşkil edirdi. Neft mədənlərini elektriklə təmin etmək üçün 1897-ci ildə Nobel qardaşları tərəfindən ilk dəfə olaraq 550 kvt-liq elektrik stansiyaları quraşdırılmışdır. Neft sənayesinin intensiv inkişafı elektrik enerjisinin istehsalını zəruri edirdi. Ona görə də Xəzər dənizinin ətrafında Bakının neft çıxarılan ərazilərində kiçik elektrik stansiyalarının tikilməsi davam etdirilirdi. Artıq 1940-ci ildə Azərbaycanın energetika sisteminin gücü 1920-ci ildəkindən 5 dəfə çox idi. Həmin vaxt elektrik stansiyalarının tikintisi ilə yanaşı, elektrik şəbəkələri də inkişaf etdirilərək ölkənin davamlı enerji sistemi yaradılmışdır. Azərbaycanda alternativ enerji mənbələrinin ilk istifadəsi Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasının (SES) tikintisi ilə başlamışdır. Tikintisi Kür çayı üzərində nəzərdə tutulan bu elektrik stansiyaları silsiləsinin aşağı pilləsi olan Mingəçevir SES 1954-cü ildə istifadəyə verilmişdir. Üç il sonra isə həmin su qovşağı qurğuları kompleksinə daxil olan Varvara SES istismara buraxılmışdır. 1970-ci ildə Araz, 1976-ci ildə Tərtər, 1982-ci ildə isə Şəmkir SES tikilərək istifadəyə verilmişdir [3].

Hazırda dünyada hasil edilən elektrik enerjisinin 75%-i istilik elektrik stansiyalarının (IES), 16%-i isə atom elektrik stansiyalarının (AES) payına düşür. Azərbaycanda isə istehsal olunan elektrik enerjisinin 90%-ni IES təmin edir. Respublikamızın elektrik tələbatını əsasən 13 IES və 6 SES ödəyir [5].

Elektrik enerjisi istehsalında IES-lərin böyük yer tutması dünyadan ayrı-ayrı yerlərində yanağın çox olması, yanacağın asanlıqla IES-lərə nəql edilməsi, IES-lərin tələbatçılara yaxın yerdə tikilməsi, tələbatçılardan həm istilik, həm də elektrik enerjisi ilə təmin edilməsi IES-lərdə böyük güclü turbinlərin qoyulması ilə əlaqə-

dardır. Amma onların ekologiyaya əvvəldə göstərilən vurduğu zərərlər insanları düşündürməyə məcbur edir. Ona görə də Prezident İlham Əliyev bütün sahələrdə olduğu kimi, enerji sahəsində də dünyadan “nəbzini” tutaraq, 2019-cu ilin 5 dekabrında “Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə sahəsində pilot layihələrin həyata keçirilməsi tədbirləri haqqında” Sərəncam imzalamışdır.

BMT tərkibində 29 iyul 1957-ci ildə müstəqil bir təşkilat kimi yaradılmış Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentliyinin (AEBA) (ing. International Atomic Energy Agency) (IAEA) 2005-ci ildə hazırladığı hesabata görə dünyadan 31 ölkəsində hazırda 440 Atom Elektrik Stansiyası (AES) fəaliyyət göstərir. İlk AES 1954-cü ildə Rusiyada, Obninskda tikilib və təxminən 50 il ərzində qəzasız işləyib. Dünyada istehsal olunan nüvə enerjisinin 40%-i 9 dövlətin payına düşür: ABŞ-da 104, Fransada 59, Yaponiyada 54, Rusiyada 31, Almaniyada 19, Cənubi Koreyada 16, Kanadada 14, Ukraynada 13, İsviçrə 11, Çində 3 AES fəaliyyət göstərir. Fransa AES-lər vasitəsi ilə enerjiyə olan tələbatının 78-80, Litva 74, Belçika 56,8, Ukrayna 47,3, İngiltərə 21,9, Ermənistan 33, Finlandiya 32,1, Almaniya 30,4, Yaponiya 33,8, Rusiya 14,9, ABŞ 19,8%-i təmin edir. AEBA-nın baş direktorunun müavini Yuri Sokolov 2008-ci ildə Koreyada atom enerjisindən istifadəyə başlanması 30 illiyi münasibəti ilə keçirilən mərasimdəki çıxışında 2030-cu ilədək dünyada AES-lərin sayının 60% artaraq 700-ə çatacağını bildirmişdir. Xatırladaq ki, bütün dünyada AES-lər 375 qvt elektrik enerjisi, külək elektrik stansiyaları ilə 118 min mvt, günəş enerjisi ilə 288 mvt elektrik enerjisi hasil edir.

Koreyanın nüvə icmasının prezidenti Kim Jong-kyung Yaponiyadakı Fukusima fəlakətinə baxmayaraq, AES-ləri yaşıl texnologiya hesab edir: “Atom elektrik stansiyaları bir kilovat-saatda 10 qram hidrogen buraxır. İstixana qazalarının havaya buraxıldığı tullantı bundan 55 dəfə artıqdır. Məhz ona görə nüvə enerjisi yaşıl enerji hesab edilir”. Cənubi Koreyanın elektrik enerjisi tələbatının 3-də 1 hissəsini atom elektrik stansiyaları ödəyir.

Azərbaycan yalnız özü üçün deyil, bəzi qonşu dövlətlər üçün də elektrik enerjisi istehsal edir. Yalnız 2019-cu ilin yanvar və noyabr aylarında

Azərbaycandan 76 milyon dollar dəyərindən artıq 1,743 milyard kilovat-saat elektrik enerjisi ixrac olunmuşdur. Bu müddət ərzində təkcə Gürcüstana 904 milyon kilovat-saat elektrik enerjisi ixrac edilmişdir ki, bu da onun xaricdən aldığı elektrik enerjisinin 64%-ni təşkil edir. Bundan əlavə, Gürcüstana Azərbaycandan Türkiyə elektrik enerjisi tranzitini həyata keçirib. Gələcəkdə Azərbaycan alternativ energetikanın inkişafına diqqəti artırıb, bu sahədə işlərini düzgün qurarsa, qonşu ölkələrə və Avropaya da real elektrik enerjisi ixracatçısı ola bilər. Alternativ energetikanın inkişafının iqlimdən asılı bir məsələ olduğunu nəzərə alsaq, əlverişli təbii-coğrafi mövqeyə, iqlim şəraitinə, zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olan Azərbaycanın nüvə, kömür və yanacaq enerjisindən imtina etməyə hazırlaşan Avrozonanın real elektrik enerjisi ixracatçısı ola bilməsi heç də fantastik görünür.

Yaşıl enerji texnologiyası dünyada çox sürətlə inkişaf edir və əminik ki, gələcəkdə onlar asanlıqla atom elektrik stansiyalarını əvəz edəcəkdir. AES-in zəlzələ nəticəsində qəzalı hala düşməsi və ətraf üçün böyük təhlükəyə əvvilərən isə AES-in xidmətindən istifadə edən ölkələrin hamisində ciddi təşvişlə qarşılanmaqdadır. Xatırladaq ki, 2011-ci ilin martında Yaponiya sahillərində baş verən 9,1 bal gücündə zəlzələ “Fukushima-1” Atom Elektrik Stansiyasının qəzalı vəziyyətə düşməsi gündən ölkəni ikinci Chernobil qəzası ilə üzləşmə təhlükəsi qarşısında qoymuşdur.

AES-lərdən gələn təhlükənin kifayət qədər böyük olmasına baxmayaraq, onların sayı ildən-ilə artmaqdə davam edir. Bunun da səbəbləri aydınlaşdır. Belə ki, məhz AES-lərin işə düşməsindən sonra elmi-texniki tərəqqiyə nail olundu. Xüsusi kosmosun fəthi üçün geniş perspektivlər açıldı. Artıq sivil dünyası AES-siz təsəvvür etmək mümkün deyil. Belə ki, enerji alınmasında istifadə edilən təbii qaynaqlar get-gedə azalmadıqdan sonra bu da özlüyündə enerji qılığına gətirib çıxarıb. Qeyd edək ki, nüvə reaksiyası zamanı ayrılan enerji digərləri ilə müqayisədə milyonlarla çoxdur. Bundan əlavə, AES-lər IES və su-elektrik stansiyaları ilə müqayisədə daha böyük üstünlük'lərə malikdir. AES-in inşası üçün iri su bəndlərinin tikilməsinə, məhsuldar torpaq-

ların su altında saxlanılmasına ehtiyac duyulmur. Analoji fikirləri günəş və külək enerjiləri barədə də demək olar. Amma günəş və külək elektrostansiyalarından alınan elektrik enerjisi AES-lərlə müqayisədə kifayət qədər azdır və onlar əhalinin elektrik enerjisini olan tələbatını qismən ödəməyə qadirdirlər.

AES-lərin inşası ilə bağlı ətraf mühitin radiasiyaya məruz qalması təhlükəsini ekspertlər, adətən, görünməz düşmən adlandırırlar. Ona görə də son 50 ildə radioaktiv şüalanmalar zamanı sağalmaz xəstəliklərə, xüsusən xərcəngə yoluxanların sayı kosmik sürətlə artaraq, bəşəriyyət üçün qarşısalınmaz bələya çevrilib.

1976-cı ildə Ermənistanda tikilən "Metsamor" AES Qafqazda hər an partlaya biləcək nüvə çəlləyidir. Ermənistandan təxminən 40% enerji təminatını həyata keçirən bu stansiya 1988-ci ildə baş vermiş Spitak zəlzələsindən sonra ciddi zədələnib. Divarlarında yaranmış çatların ciddi kataklizmlərə yol açacağından ehtiyatlanaraq, ictimai etirazlardan sonra 1989-cu ildə stansiya bağlanıb. Lakin stansiyanın ikinci reaktoru 6 ildən sonra yenidən istifadəyə verilib. Bu reaktorun istifadə müddəti 2004-cü ildə bitsə də, Ermənistanın ermənisayağı mövqə nümayiş etdirməsi nəticəsində stansiyanın istifadə müddəti süni şəkildə uzadılıb. Bu gün Ermənistandakı "Metsamor" AES dünyadan ən riskli, ən təhlükəli atom-elektrik stansiyası hesab edilir.

Artıq beynəlxalq təşkilatlara da bəllidir ki, bu gün Azərbaycan nüvə terrorizmi və radiasiya riski ilə üz-üzədir. Ermənistanın işgal etdiyi Azərbaycan torpaqlarında nüvə tullantılarını basdırması, istifadə müddəti başa çatmış "Metsamor" AES-in radiasiya tullantılarının Araz çayı vasitəsi ilə Xəzər dənizinə axıdılması faktları da bunu təsdiqləyir.

Mütəxəssislərin fikrincə, "Metsamor" AES-də hər hansı bir partlayış baş verərsə, bütün Cənubi Qafqaz, Türkiyə və İranın şimalı, Rusyanın cənubu istənilən an radioaktiv buludların dövrə vurduğu, nüvə hissəciklərinin yayıldığı və bütün canlıların məhv ola biləcəyi məkana çevrilə bilər. "Metsamor" AES Azərbaycan və Gürcüstan sərhədlərinin 120, İran sərhədinin 60, Türkiyə

sərhədinin isə 16 kilometrliyində yerləşir. Təbii ki, bu stansiyanın acı fəsadları həmin ölkələrdə də özünü göstərəcək.

Bütün bunları nəzərə alaraq, artıq dünya dövlətləri, xüsusilə də, nüvə stansiyalarının daha çox cəmləşdiyi Avropa məkanı ənənəvi enerji istehsalına və karbohidrogen ehtiyatlarının idxali prosesinə üstünlük verməyə başlayıb. Külək, günəş, geotermal, eləcə də, neft-qaz enerjisi istehsalını artırıb dövlətlər nüvə enerjisindən imtina etməyə hazırlanırlar. Lakin elə dövlətlər vardır ki, onlar siyasi maraqları naminə böyük bir regionu təhdid altında saxlamağı israr edirlər.

Nəticə. Bu gün dünyadan ən qabaqcıl texnologiyaları alternativ enerjidən istifadənin stimulasiyasına və ekoloji tarazlığın təmin edilməsinə yönəlib. Bunun üçün Laçın-Kəlbəcər bölgələrində külək enerjisindən, Zəngilan-Cəbrayıl bölgələrində isə günəş enerjisindən istifadə imkanları genişdir. "Yaşıl enerji" zonası kimi bərpa olunması nəzərdə tutulan Qarabağ ərazisi dünyadan ən müasir yaşayış məskənlərindən biri olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev F., Bədəlov A., Hüseynov E., Əliyev F. Ekologiya (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, Elm, 2012, 828 səh.
2. Əliyev R.N. Alternativ enerji və ekologiya (red. Əliyev P.B.). Bakı, Təknur, 2015, 368 səh.
3. Əliyev İ.Ə., Qocayev M.Ş. Ekoloji siyasetin Azərbaycan modeli. Planeti "yaşıl enerji" xidas edə bilər. "Azərbaycan" qəzeti, 2021, 9 aprel, 1-5 səh.
4. Xəlilova A.A., Abutalibova S.M., Abdullayeva N.Z., Hüseynova S.A., Kərimova G.X. Həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi (dərslik). Bakı, 2015, 281 səh.
5. Kəlbəliyev F.İ. İstilik elektrik stansiyaları (ali texniki məktəblər üçün dərslik). Bakı, 2011, 544 səh.
6. Məmmədov Q., Xəlilov M. Ekologiya, ətraf mühit və insan (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, Elm, 2006, 628 səh.
7. [www.https://president.az/articles/49394](https://president.az/articles/49394)
8. [www.https://president.az/articles/50738](https://president.az/articles/50738)

I.Aliyev, M.Gojayev

"Green Energy": realities and perspectives

Abstract

Humanity is always thinking on two main problems: energy and ecology. Population growth, the rapid development of science and technology, the receipt of more energy from depleted energy sources (oil, gas, nuclear energy, etc.), the slogan "We will defeat nature" led to the anthropogenic impact of man on the biosphere. Now the world population are facing with global environmental challenges. The identification and use of alternative or "green" energy sources is included in the state programs of many countries, including Azerbaijan, provided that the ecological balance is maintained. XXI century is declared the century of "Ecology, sustainable development and health" around the world. In this area, as well as in its domestic and foreign policy, Azerbaijan is a partner in international decisions and conventions, as well as demonstrating to the world the "Azerbaijani model of environmental policy" regulated by laws, decisions and orders of the country's leadership.

This article provides a brief overview of the origin and production of electricity in the world and in Azerbaijan, explains the impact of the use of renewable energy sources on the environment showing facts and figures, explores the advantages and prospects of using inexhaustible alternative or "green" energy sources.

И.Алиев, М.Годжаев

«Зеленая энергия»: реалии и перспективы

Аннотация

У человечества всегда были две главные проблемы: энергетика и экология. Рост населения, быстрое развитие науки и технологий, получение большего количества энергии за счет истощенных источников энергии (нефть,

газ, атомная энергия и т.д.), в результате лозунга «мы победим природу» привели к антропогенному воздействию человека на биосферу. Мир сталкивается с глобальными экологическими проблемами. Выявление и использование альтернативных или «зеленых» источников энергии включено в государственные программы многих стран, в том числе Азербайджана, при условии сохранения экологического баланса. XXI век объявлен веком «Экологии, устойчивого развития и здоровья» по всему миру. Как и во всей своей внутренней и внешней политике, в этой области, помимо того, что Азербайджан является партнером в международных решениях и конвенциях, он демонстрирует миру «азербайджанскую модель экологической политики», регулируемую законами, решениями и распоряжениями руководства страны.

В этой статье дается краткий обзор происхождения и производства электроэнергии в мире и в Азербайджане, объясняется влияние использования возобновляемых источников энергии на окружающую среду с помощью фактов и цифр, исследуются преимущества и перспективы использования неисчерпаемых альтернативных или «зеленых» источников энергии.

İsmayıł Əliyev,

Bakı Dövlət Universitetinin
Həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi
kafedrasının müdürü, kimya elmləri doktoru,
professor

e-mail: ialihev@mail.ru

Məcid Qocayev,

Bakı Dövlət Universitetinin Nəzəri fizika
kafedrasının dosenti, fizika üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: m_qocayev@mail.ru

AZƏRBAYCAN XALÇAÇILIQ SƏNƏTİNDƏ İMPRESSIONİZMİN ƏLAMƏTLƏRİ

Arzu Zeynalova,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Təsviri incəsənət və OTT kafedrasının müəllimi, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, xalçaçı rəssam, Rəssamlar İttifaqının üzvü
e-mail: arzu.zeynalova.1987@mail.ru

UOT: 746; 75-051

Xülasə. Məqalədə impressionizm cərəyanının əlamətlərini Azərbaycan xalça sənətində araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoyduq. XVIII əsrənə əvvəlki dövrlərdə toxunmuş xalçalar bugündümüzədək gəlib çatmasa da, 2500 (iki min beş yüz) il əvvələ aid Altay dağlarında tapılmış "Pazırık" xalçası türk xalqlarına aid edilir. Bu xalçada olan ornament və dekorativ insan və maral təsvirləri Azərbaycan xalça elementlərini xatırladır. Bu da şərqdə, xüsusilə Azərbaycanda xalça sənətinin nə qədər qədim tarixa malik olduğunu bir daha sübuta yetirir.

Açar sözlər: impressionizm, Azərbaycan xalça sənəti, Qarabağ Xalça Məktəbi, Ü.Hacibəyli, L.Kərimov, "Koroğlu", "Leyli və Məcnun".

Key words: impressionism, Azerbaijani carpet art, Karabakh Carpet School, U.Hajibeyli, L.Karimov, "Koroglu", "Leyli and Majnun".

Ключевые слова: импрессионизм, Азербайджансское ковровое искусство, Карабахская школа ковроткачества, У.Гаджисебеев, Л.Керимов, «Короглу», «Лейли и Меджнун».

Məlum olduğu kimi, xalçaçılıq sənəti Azərbaycanın ən qədim tarixə malik xalq yaradıcılığı ilə təşəkkül tapan dekorativ-tətbiqi sənət növüdür. Xalçaçılıq böyük mədəniyyətə və qədim tarixi əmənələrə malik xalqlara məxsus sənətdir. Lakin efsuslar olsun ki, zaman keçidkən köhnəlib sıradan çıxaraq XVIII əsrənə əvvələ aid xalça və xalça məməkulatları bu günümüzdək gəlib çatmamışdır. İlk zamanlar insanların məişətdə kütləvi olaraq istifadə etdikləri xalça və xalça məməkulatları hər bir evdə toxunduğu üçün xalça toxumaq demək olar ki, insanların gündəlik həyat tərzinə çevrilmişdir. Azərbaycanda, xüsusən

də Təbrizdə keçəciliklə başlayan xalça sənəti sürətlə inkişaf etmiş və tədricən məişət əşyası olmaqla yanaşı, dekorativ və estetik zövqlə toxunaraq sənət əsəri kimi yaradılmağa başlanmışdır. Xalça gözəl əl işi olmaqla yanaşı, həm də məişətdə istifadə oluna biləcək qiymətli əşyadır. "Palaz" (keçirmə üsulu), "Kilim" (sadəvdolama) "Vərnı", "Şəddə", "Sumax" (mürəkkəb dolama) və "Xovlu xalça" (ilmə-süyün) ardıcılığı ilə dörd dövr keçən xalça sənətinin ən son mərhəlesi, yəni xovlu xalçaların toxunmasında artıq həndəsi naxışlarla yanaşı, nəbatı naxışlar da əks olunurdu.

İpək yolu üzərində yerləşən Azərbaycan tarix boyu demək olar ki, dünya tacirlərinin, səyyah-

ların, sənətkarların, mühüm dövlət nümayəndələrinin, alim və tədqiqatçıların maraq obyektiñə çevrilmişdir. Azərbaycan xalçası hələ tarixən onların diqqətini çəkmiş və bu xalçaları müxtəlif yollarla öz ölkələrinə aparmağı şərəf bilirdilər. Buna sübut olaraq Avropa rəssamlarının əsərlərində Azərbaycan xalçalarının yer almاسını nümunə göstərə bilərik.

Qarabağ Xalçaçılıq Məktəbinə aid xalçanı Hans Memlingin "Still Life With A Lug Flosser" əsərində görürük. Hans Memling Flamand rəssamı olub, 1430-1440-ci illərdə doğulduğu təxmin edilir.

Hans Memling "Still Life With A Lug Flosser"

Qarabağ Xalça Məktəbi

düşündürür ki, bəlkə də Azərbaycan xalçaları Avropada növbəti illərdə yaranacaq cərəyanlara müyyəyen səviyyədə öz təsirini göstərmişdir. Məsələn, Manenin 1862-ci ilə aid olan "Valensiyali Lola" əsərini Qarabağ xalçaları ilə qarşılaşdırısaq, "Baxçadagüllər" kompozisiyasının ara sahəsindəki qızılıgül elementləri və əsasən Qarabağ xalçalarının ana haşiyəsinə bəzəyən elementlərlə eyni olduğunu görərik.

Mane.
"Valensiyali Lola"Qarabağ.
"Baxçadagüllər"

Qara fonda olan böyük, qırmızı və sarı qızılıgül təsvirləri nisbətən reallıqdan dekorativliyə keçərək stilizə edilmiş formada təsvir edilmişdir. Digərində isə qeyd etdiyimiz kimi, Qarabağ xalçalarına xas elementlərdir ki, bu əsərdə həmin təsvirləri qadının geyiminin ətək hissəsində də görürük [2. s. 151].

Növbəti əsər də E.Mane tərəfindən 1883-cü ildə işlənmiş "Payız" adlı tablodur. Burada da qadın portreti şərti-dekorativliklə işlənilib. Fonda isə Şərqi miniatürlərində olduğu kimi, səpələmə üsulu ilə dekorativ şəkildə işlənmiş gül-çiçək və yarpaq elementləri vardır [2. s. 175]. Eyni zamanda 1870-ci ildə O.Renuar tərəfindən işlənmiş "Viktor Şokenin portreti" əsərini də qeyd etmək olar. Burada da fonda reallıqdan tamam kənar şəkildə miniatürdə olduğu kimi, nisbətən stilizə edilmiş yarpaq və çiçək təsvirləri eks edilmişdir. Portret, öz növbəsində, konkret cizgilər olmadan işlənilmişdir [2. s. 195].

Biz impressionizm cərəyanına aid əsərlərdə xalça elementlərinin əlamətləri ilə yanaşı, rəng ahəngi və təzadı ilə də rastlaşıraq. Avropadan fərqli olaraq şərqdə rəng çalarları hər zaman elvan və xoş əhval-ruhiyyədə olmuşdur. Hətta düşünə bilərik ki, fransız rəssamları da bu xalça və miniatürlərdən bəhrələnmiş ola bilərlər.

Postimpressionizm nümayəndəsi Van Goghun həyatını araşdırın tədqiqatçılarının yazdıqlarına görə o, yapon qravürləri ilə yaxından

maraqlanmışdır. Əgər belədirse, ehtimal olunur ki, impressionist və postimpressionist nümayəndələri də Şərq xalçaları ilə, o cümlədən Azərbaycan xalçaları ilə müəyyən qədər tanış olmuşlar və bu da yeni üslubda işlənən əsərlərinə müəyyən qədər təsir etmiş ola bilər.

İmpressionizmin əsas şüarı təəssüratdırısa, belə anlaşıılır ki, impressionist rəssamlar reallıqdan tamam kənar, öz təsəvvürlərində görmək istədikləri və ya obyektin onlara hansı dərəcədə və hansı yönən məna və maraq kəsb etdiyini əsas götürərək əsərlərini rəsm edirdilər. Belə isə xalçalarımıza nəzər saldıqda görürük ki, impressionizm cərəyanında olduğu kimi burada da şərtlik əsasdır və əsrlər əvvəl baba və nənələrimiz təbiətdən doğan təəssüratlarını xalçalara ornament və süjetlərlə toxumuşlar.

Tarixə nəzər salsaq belə qənaətə gəlmək olar ki, impressionizm XIX əsrin 60-70-ci illərində Avropada rəssamlığa, daha sonra musiqiyə, ədəbiyyata və teatra öz təsirini göstərmişdir. Biz isə deyə bilərik ki, hətta Avropada impressionizm cərəyanının yaranmasından əvvəlki dövlərdə bu cərəyanın izləri Şərq və Azərbaycan xalçalarında artıq hiss olunurdu. Azərbaycan xalça sənətində impressionizmin əlamətlərini araşdırmaqla yanaşı, Azərbaycan musiqisi və xalça sənətində müraciət olunan mövzuzu baxımından ortaç cəhətləri də qeyd etmək istərdik.

Azərbaycan musiqi sənətində mühüm və əvəzsiz rolu olan Ü.Hacıbəylinin bu sənətə elmi yanaşması haqqında da mütləq qeyd etmək lazımdır ki, dahi bəstəkar əsrlər boyu xalqın yaddaş süzgəcindən keçib gələn xalq mahnlarını, dastanları və bir çox musiqi, xalq yaradıcılığı nümunələrini notlarla elmi səviyyədə işləyərək tarixin yaddaşına həkk etmişdir. O, Azərbaycan müğamlarını da notlara köçürmiş, beynəlxalq səviyyədə tanınmasına və sevgi ilə qəbul olunmasına nail olmuşdur.

Ü.Hacıbəylinin Azərbaycan musiqisinə verdiyi töhfələri, Azərbaycan xalça sənətinin xalq yaradıcılığından elmi məstəviyə gətirilməsində əvəzsiz rolu olan ustاد sənətkar, xalçaçı rəssam, görkəmli alim L.Kərimovun xidmətlərini də qeyd etmək istərdik. L.Kərimov uzun illər Azərbaycanın ən ucqar rayon və kəndlərini gəzərək xalq yaradıcılığının məhsulu olan xalçaları toplamış, onların üzərində tədqiqat işləri apar-

mış, öyrənmiş və öyrətmişdir. Alimin mühüm fəaliyyəti ilə bağlı olaraq "Azərbaycan xalçaları" adlı üç cildlik kitabları nəşr edilmişdir. Bu kitablarda L.Kərimov xalça sənəti ilə bağlı bütün əsas, elmi nüansları dəqiqliklə və diqqətlə toplayaraq xalça sənətinin öyrənilməsində müüm vəsait halına gətirmişdir.

Azərbaycan musiqisi və xalça sənətində müraciət olunan mövzularда da müəyyən qədər oxşarlıqlar nəzərimizi çəkdiyi üçün onları da qeyd etmək istərdik. Dahi bəstəkar Ü.Hacıbəyli Azərbaycanın xalq dastanı olan "Koroğlu" ilə bağlı təəssüratlarını notların süzgəcindən keçirərək "Koroğlu" operasını yazmışdır. Azərbaycan xalq yaradıcılığının bir qolu olan xalça sənətində də bu obrazlara yer verilmişdir. Toxucular bu dastandan doğan təəssüratlarını şərti-dekorativlik üslubunda stilizə edərək ilmələr vasitəsi ilə xalçalara köçürmüslər. Buna nümunə olaraq Koroğlunun Nigari Çənlibələ gətirməsi səhnəsində üzərində əks olunan xovlu xalçaları ornament və süjetlərlə toxumuşlar.

Tarixə nəzər salsaq belə qənaətə gəlmək olar ki, impressionizm XIX əsrin 60-70-ci illərində Avropada rəssamlığa, daha sonra musiqiyə, ədəbiyyata və teatra öz təsirini göstərmişdir. Biz isə deyə bilərik ki, hətta Avropada impressionizm cərəyanının yaranmasından əvvəlki dövlərdə bu cərəyanın izləri Şərq və Azərbaycan xalçalarında artıq hiss olunurdu. Azərbaycan xalça sənətində impressionizmin əlamətlərini araşdırmaqla yanaşı, Azərbaycan musiqisi və xalça sənətində müraciət olunan mövzuzu baxımından ortaç cəhətləri də qeyd etmək istərdik.

Azərbaycan musiqi sənətində mühüm və əvəzsiz rolu olan Ü.Hacıbəylinin bu sənətə elmi yanaşması haqqında da mütləq qeyd etmək lazımdır ki, dahi bəstəkar əsrlər boyu xalqın yaddaş süzgəcindən keçib gələn xalq mahnlarını, dastanları və bir çox musiqi, xalq yaradıcılığı nümunələrini notlarla elmi səviyyədə işləyərək tarixin yaddaşına həkk etmişdir. O, Azərbaycan müğamlarını da notlara köçürmiş, beynəlxalq səviyyədə tanınmasına və sevgi ilə qəbul olunmasına nail olmuşdur.

Eyni zamanda Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında da musiqi və xalça sənətində "Leyli və Məcnun" obrazlarına müraciət olunmuşdur.

"Leyli və Məcnun"
operasından
fragmet

Qarabağ. Kilim.
"Leyli və Məcnun"
fragmet

Qarabağ. Kilim. "Leyli və Məcnun"

Xalq rəssami E.Mikayılzadə də öz yaradıcılığında Azərbaycan musiqisini ön plana çıxararaq "Muğam üçlüyü" əsərini yaratmışdır ki, bu da xalça üzərində öz əksini tapmışdır. E.Mikayılzadənin bu xalça əsərində demək olar ki, rəng ahəngi, kompozisiya quruluşu, obrazların qismən stilizə edilmiş şərti-dekorativliklə verilmiş təsvirləri əsərə tamaşa edərkən hansısa muğama qu-laq asılmış kimi təəssüratı insanı heyrətə gətirir.

Nəticə. Azərbaycan sənətkarları istər musiqi, istərsə də xalça sənətində yaratdıqları əsərlərə Azərbaycan mədəniyyətinə, incəsənətinə elə bir irs qoymuşlar ki, hər zaman bu sahələrdə çalışan mütəxəssislər bu əsərlərdən yararlanacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Qısa estetika lügəti. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1970, 464 səh.
2. Kalitina H.N. Fransuzskiy portret XIX века. «Искусство» Ленинградское отделение. 1986, 279 c.

A.Zeynalova

Signs of Impressionism in the art of Azerbaijani carpet weaving

Abstract

In the article, we aim to study the signs of Impressionism in Azerbaijani carpet art. As mentioned above, although the carpets woven before the 18th century have not survived to this day, the "Pazirik" carpet found in the Altai Mountains 2,500 (two thousand five hundred) years ago belongs to the Turkic peoples. The ornament and decorative images of man and deer on this carpet are reminiscent of Azerbaijani carpet elements. This proves once again the ancient history of carpet weaving in the East, especially in Azerbaijan.

А.Зейналова

Признаки импрессионизма в азербайджанском ковроткачестве

Аннотация

В статье мы стремимся исследовать признаки импрессионизма в азербайджанском ковровом искусстве. Как упоминалось выше, хотя ковры, сотканные до 18 века, не сохранились до наших дней, ковер «Пазырык», найденный в Горном Алтае 2500 (две тысячи пятьсот) лет назад, принадлежит тюркским народам. Орнамент и декоративные изображения человека и оленя на этом ковре напоминают элементы азербайджанского ковра. Это еще раз доказывает древнюю историю коврового искусства на Востоке, особенно в Азербайджане.

ENERJİ RESURSLARININ BEYNƏLXALQ ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ BAXIMINDAN ƏHƏMİYYƏTİ

Lamiyə Axundova,
*Gəncə Dövlət Universitetinin
Sosial fənlər kafedrasının müəllimi*
e-mail: *lamiyeaxundova01@gmail.com*

UOT: 621.315

Xülasə. Məqalədə respublikamızın enerji resurslarının beynəlxalq enerji təhlükəsizliyi baxımından əhəmiyyətli olması, enerji təminati, enerji istehsalı ilə bağlı araşdırmaçı əks olunub. Ölkəmizin Şimal istiqamətində Rusyanın, cənubunda isə İranın Qərb üçün nə qədər maraqlı tərəfdəş statusuna malik olub-olmadığını analiz etdiyikdə, bu düşüncənin hansı səviyyədə əsaslı və real olması ortaya çıxır. Enerji təminati məsələsi nə qədər iqtisadi göstərici təəssüratı yaratса da, əslində bu anlayışın kifayət qədər siyasi özəyi və geosiyasi qabiq qatı mövcuddur. İqtisadi və enerji əlaqələri belə siyasi proseslərin tərkib hissəsi olaraq ondan ayrı bir anlayış kimi düşünülməz.

Acar sözlər: enerji təhlükəsizliyi, enerji istehsalı, enerji resursları, enerji təminatı, neft kəməri.

Key words: energy security, energy production, energy resources, power supply, oil pipeline

Ключевые слова: энергетическая безопасность, производство энергии, энергетические ресурсы, источник питания, нефтепровод

Qloballaşan dünyada dövlətlərin regional və beynəlxalq miqyasdakı mövqeyini müəyyən edən bir sıra kriteriyalar olsa da, *enerji təhlükəsizliyi* anlayışı ölkələrin güc potensialını müəyyən edən əsas göstərici hesab olunur. Enerjinin istehsalı, onun ölkə daxilində istehlaki, enerji mənbələrinin, eləcə də resurslarının plan-qorunub saxlanması, enerjinin ötürülməsi, id-xal-ixrac parametrlərinin müəyyən olunması çox vacib məsələlərdəndir. Enerji təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olmaqla bərabər, həm də ölkəni dünya üçün maraqlı və strateji tərəfdəş statusuna yüksəldən siyasi nüfuz mövqeyinə də sahibdir.

Bu gün Azərbaycan zəngin enerji resursları ilə beynəlxalq və regional enerji təhlükəsizliyinin təminatçılarından birinə çevrilib. Təbii ki, ölkəmizin dünya arenasında bu cür siyasi və enerji təminatı ilə bağlı yüksəlişi təsadüfən baş verməyib. Azərbaycan sovetlər birliyindən ayrılaraq müstəqilliyini elan etdikdən sonra dünya dövlətləri tərəfindən tanınmayan və heç bir ölkə üçün maraq kəsb etməyən bir dövlət idi. Baxmayaraq ki, ötən əsrin 40-cı illərində dünya dövlətlərinin qarşı-qarşıya dayandığı bir zamanda Adolf Hitler düşünürdü ki, Bakı Alma-

niyanın yanacaq çəni rolunu oynaya biləcə kifayət qədər potensial imkanlara sahibdir. 1993-cü ildə ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıda ulu öndər Heydər Əliyev bir il sonra – 1994-cü ilin 20 sentyabr tarixində ölkəmizin gələcə inkişafının təməlini qoyacaq “Əsrin müqaviləsi” layihəsini reallaşdırmaqla, kommunizm sisteminən yenicə ayrılmış və dünya tərəfində tanınılmayan Qafqaz ölkəsini dünya üçün və keçilməz statusda olacaq bir dövlətə çevirdi. Sovetlər birliyinin iqtisadi potensialına əhəmiyyətli dərəcədə təkan verən Azərbaycanın enerji resursları artıq ölkənin milli maraqlarının xidmət etməklə, Odlar Yurdunun özünə faydalı gətirməyə başladı. “Aşori”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarındaki neftin birgə işlənməsi haqqında dəyəri 7,4 milyard dollar olan “məhsulun pabölgüsü” tipli müqavilə imzalandı ki, “Əsrin müqaviləsi”ndə dünyanın 8 ölkəsi və 13 əməşhur neft şirkəti iştirak edirdi. Artıq o dövrdə məlum idi ki, Azərbaycan dünya dövlətlərinin hesablaşmalı olduqları və Qafqazda həm regional, həm də beynəlxalq əhəmiyyətə malik strateji enerji resurslarına sahib dövlətə çevrilmişdir. Hazırda Qərb dövlətlərinin siyasi şüurunda belə bir fikir formalaşmış ki, Xəzər hövzəsini paylaşan digər dövlətlərlə müqayisədə qərbə ən yüksək əməkdaşlıq əlaqələri yaradan ölkə Azərbaycanıdır. Bu gün Azərbaycan neft və qaz istehsalçısı olan ölkə kimi qərbin maraq dairəsində olmaqla bərabər, eyni zamanda Xəzərin Şəhər hissəsini Avropa ilə əlaqələndirən və körpü funksiyasını yerinə yetirən strateji geosiyasi mövqeyi sahib bir dövlətdir.

Dünyada tanınmış və tanınmamış irili-xırda 200-dən artıq ölkə mövcuddur ki, bu sıradan ölkəmiz müxtəlif iqtisadi göstəricilərdə xeyl üstün keyfiyyətlərə malikdir. Dünya neft ehtiyatlarının 141 milyard ton, təbii qaz ehtiyatlarının 155 trilyon m^3 ehtimal olunduğu məqamda Azərbaycanın müvafiq potensial imkanlarının 6-7 milyard ton karbohidrogen resursuna ekvivalentliyini nəzərə alsaq görərik ki respublikanın payı dünya neft-qaz resurslarında 4-5%-ə bərabərdir [1, s. 159].

Ümumi konteksdən məsələyə yanaşaraq ökəmizə aid olan 4-5%-lik statistikanı göz öünü gətirdiyimiz zaman bunun heç də aşağı rəqəm olmadığını anlamış olarıq. Elə Azərbaycanı

zəngin neft və qaz ehtiyatlarının mövcudluğunu imkan verdi ki, ölkəmiz **Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri** və **Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri** kimi qlobal layihələrə imza atdı. Bu layihələrin işlənilib hazırlanması, reallaşması, Azərbaycanın öz enerji resurslarını Qərb dövlətləri üçün ixrac etməsi əslində dünya siyasi, iqtisadi və enerji tarixinin ürəyinə atılmış əbədi güc imzası idi. Azərbaycan bir tərəfdən özü-nəməxsus olan və onun işıqlı gələcəyinin təminatçısına çevrilən enerji resurslarını Qərb dövlətləri üçün istehsal edib ixracatçıya çevrilən ölkə idisə, digər tərəfdən region dövlətlərindən Gürcüstan və dostluq əlaqələri uzun illərə dayanan Türkiyə Cümhuriyyəti ilə tərəfdən qismində çıxış edib, adları çəkilən dövlətlərin də iqtisadiyyatına fayda verən bir ölkə statusuna yüksələ bildi. Bakıdan başlayan enerji salnaməsi Gürcüstan və Türkiyədən keçməklə, Aralıq dənizini atlayıb Avropaya qədər gedib çıxdı. İqtisadi yüksəlişə təkan verən, ölkə iqtisadiyyatını zənginləşdirən və ona dayanıqlılıq qatan bu layihələr ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulan və Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən siyasetin nəticəsi idi. 2006-cı ildə istismara verilən və ümumilikdə 5 milyard dollara başa gələn, meqalayıhə hesab olunan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və 2006-cı ildə istismara verilən Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Şahdəniz” yatağından çıxarılan qazın Gürcüstan və Türkiyəyə nəqlini nəzərdə tutan **Bakı-Tbilisi-Ərzurum Boru Xəttinin** təhlükəsizliyi kifayət qədər böyük əhəmiyyət kəsb edir. 2020-ci ilin iyul ayında erməni siyasi rəhbərliyinin göstərişi ilə Ermənistən silahlı qüvvələri Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinə nəzarəti ələ keçirmək üçün “iyul təxribatı”nı həyata keçirmək istəsələr də, Azərbaycan ordusu mənfur düşmənin xam xəyalını darmadağın etdi. Hətta Vətən Müharibəsi zamanı düşmən Azərbaycanın əzmini qırmaq və ona iqtisadi baxımdan ziyan vermək üçün bir neçə dəfə ölkəmizin meqalayıhələrini hədəf alacağını söyləmişdir. Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasını müharibə zamanı bir neçə dəfə hədəf seçən erməni silahlı qüvvələri Azərbaycanın Hava Hücumundan Müdafiə Qüvvələrinin peşəkarlığı nəticəsində uğursuzluğa düşər oldu. Ermənistən bu cür təxribat aktlarının həyata

keçirməsinin kökündə ölkəmizin enerji təhlükəsizliyini sindirmaq amili dayanırdı. Lakin Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinə qarşı həyata keçirilən təxribat əslində Avropanın enerji təminatına qarşı yönəldilmiş təhdid olaraq qymətləndirilməli idi. Hərçənd ki, dünya dövlətlərinin susqunluğu mövzunun aktuallığını kölgədə qoydu. Eləcə də 2015-ci il avqust ayının 25-də gecə saatlarında PKK terrorçuları Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin Qars vilayətindən keçən hissəsində partlayış törətməklə, ölkəmizin enerji təhlükəsizliyi yolunda ciddi təhdid formalasdırdılar.

Avropaya qaz tədarükünün təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və artırılması məqsədi ilə ölkəmizin öz imzasını atdığı **Cənub Qaz Dəhlizi** layihəsi də dünyanın anbaan izlədiyi, hətta bəzi dövlətlərin bu

meqalayıhəyə qısqanlıqla yanaşlığı bir işdir. Adı çoxilən layihə də Azərbaycanın enerji resurslarının Avropaya nəqlində və qərbin enerji təhlükəsizliyinin qaranti mövqeyinə yiyələnməsində ölkəmizə nüfuz qazandıran layihələrdəndir. 2016-ci ildən tikintisinə başlanılan və ölkəmizin zəfər sevincini yaşıdığı dönəmdə istismara verilən **Trans Adriatik Boru Xətti** Xəzərin Azərbaycan sektorundan təbii qazı Yunanistandan Albaniya və Adriatik dənizindən keçərək İtaliyaya, daha sonra qərbi Avropaya nəql edəcək boru xətti layihəsidir. Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin bir hissəsi olan TAP kəməri ilə Şahdəniz 2 layihəsi çərçivəsində hasıl olunan qazın ilkin olaraq ildə 10 mlrd. kubmetrinin Avropaya nəqli nəzərdə tutulur ki, bununla da Avropada təxminən 7 milyon ailə enerji ilə təmin ediləcək. Bu boru kəməri Türkiyə-Yunanistan sərhədində TANAP (Trans-Anadolu) boru kəmərinə qoşularaq Yunanistan, Albaniya və Adriatik dənizindən keçməklə İtalyanın cənubuna qədər uzanır [2]. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri, Cənub Qaz Dəhlizi və nəhayət, Azərbaycanın **Nabukko** layihəsində əsas fiqurantlarından biri kimi iştirak etməsi, ölkənin geosiyasi gücünü artıraraq onu dönya enerji bazarının əhəmiyyətli iştirakçısına çevirir. Təbii ki, ölkəmizin artan nüfuzu bəzi dövlətləri narahat etdiyi üçün bu layihələrin gerçəkləşməsinə zaman-zaman sünə əngəllər tərədilmiş, lakin Azərbaycanın özü üçün seçdiyi hədəflərdən heç bir qüvvə onu çəkindirə bilməmişdir.

2019-cu ilin dekabr ayından etibarən öz

mövcudluğu ilə bütün dünyani silkələyən (CO-VİD-19) pandemiyası bir daha önu göstərdi ki, dünyadakı müxtəlif sahələr elə də dözümlü deyilmiş və gözlənilməz bir xaos durumunda hansı təhlükələrlə üz-üzə qala bilərmiş. Bu tendensiyani diqqətdə saxlayıb, enerji mənbələri ilə bağlı görülən tədbirləri daha da artırmalı və alternativlər düşünülməlidir.

Dünyada olduğu kimi, Azərbaycan da öz milli siyasetinin tərkib hissəsi hesab etdiyi enerji təhlükəsizliyi sahəsində kifayət qədər işlər görüb. İqtisadiyyatın neft və qazdan asılılığını azaltmaq, qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək, o cümlədən faydalı qazıntı ehtiyatlarının tükcənməsi şəraitində hansısa alternativ işlər görülə bilər və bu istiqamətdə də lazımı tədbirlər həyata keçirilir.

Sevindirici haldır ki, Azərbaycanda alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafi üçün böyük potensial mövcuddur. Ölkənin mümkün bərpa olunan enerji mənbələrinin potensialı 26.940 mvt, o cümlədən külək enerjisi üzrə 3.000 mvt, günəş enerjisi üzrə 23.040 mvt, bioenerji potensialı 380 mvt, dağ çaylarının potensialı 520 mvt həcmində qymətləndirilir. Hazırda ölkə sözügedən potensialdan az da olsa istifadə edir. Son 7 ildə Azərbaycanda alternativ enerji mənbələrindən alınan enerjinin istehsalı dəfələrlə artıb. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyinin məlumatlarına əsasən, 2013-2019-cu illərdə külək və günəş stansiyaları tərəfindən Azərbaycanda 408 mln. kvt-saat elektrik enerjisi istehsal edilib. Belə ki, 2013-cü ildə bu stansiyalar cəmi 1,6 mln. kvt-saat elektrik enerjisi istehsal etmişdirlər, 2019-cu ildə bu göstərici 149 mln. kvt-saat təşkil edib ki, bu da son 7 ildə 93 dəfə artım deməkdir.

Ölkəmizdə alternativ enerji mənbələrinin sayının çoxaldılması və bu sahəyə yatırılan məntiqi investisiyalar gələcəkdə Azərbaycanın öz daxili tələbatını ödəməklə yanaşı, alternativ enerji mənbələrindən əldə olunan resursun xarici bazaar ixracına da əlverişli şərait yarada bilər. Yəni ölkəmiz hazırda Qərb dövlətləri üçün necə enerji təminatçısı rolunda çıxış edib, enerji təhlükəsizliyinə töhfələr verirsə, gələcəkdə alternativ enerji ehtiyatları ilə regional miqyasda enerji istehsalçısı və ixracatçısı olan ölkə statusuna yüksələ bilər.

Bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşər ki, bəzi ölkələrin enerji resurslarının bolluğu, bəzi ölkələrin həmin dövlətlərə müstəmləkə gözü ilə baxması, digər tərəfdən ehtiyatları olmayan dövlətlərin enerji idxaletmə potensialının olması ilə yanaşı, enerji idxali üçün heç bir potensialı olmayan ölkələrin, ümumiyyətlə, enerjidən kənarda, sivilizasiyadan uzaqda həyatlarına davam etməsi tarazlığa mənfi təsir göstərdiyi kimi, bəzi hallarda toqquşmalarla da nəticələnə bilir. Ona görə də enerji resursları rəqabət və ya toqquşmaya deyil, regional və beynəlxalq əməkdaşlığı xidmət etməlidir. İstehsalçıların, tranzit ölkələrin və istehlakçıların maraqları üst-üstə düşməlidir. Azərbaycan bütün hallarda bu siyasetə söykənir və bu siyasetlə də uğur qazanaraq irəliləyir.

Nəticə. Beləliklə, son olaraq onu deyə bilərik ki, dünyada neftin ilk dəfə sənaye üsulu ilə çıxarıldığı ölkə olan Azərbaycan gələcəkdə də dünya üçün etibarlı strateji müttəfiq və enerji təminatçısı rolunda çıxış edəcək. Azərbaycan həm meqalayıhələrin əsas fiquru olmaqla qərbin enerji təhlükəsizliyinin önəmlini təminatçısı, həm də enerjinin Qərb istiqamətində ötürülməsi üçün mühüm geostrateji mövqedə olan tranzit ölkə kimi çəkisini qoruyub saxlayacaqdır.

Azərbaycanın üstünlüyü, önəmli kriteriyalara sahib olması, ən əsası zəngin enerji ehtiyatı onu siyasi arenada da söz sahibi olan bir dövlətə çevirir və çevirməyə davam edəcək. Bununla yanaşı, dünya dövlətlərinin hesablaşmalı olduğu əsas fiqurlardan biri olaraq ölkəmiz meqalayıhələr sayəsində iqtisadiyyatının gücünə güc qatır və bu müsbət tendensiya gələcəkdə də davam edəcək. Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, TANAP, TAP, ümumilikdə Cənub Qaz Dəhlizi layihələri yalnız regionun deyil, bütün dünyanın maraqlandığı, müzakirə mövzusu olan əsas layihələrdəndir ki, Azərbaycanı Qafqazın parıldayan ulduzuna çevirir. Nə qədər ki, dünya inkişafə doğru gedir və elmi-texniki tərəqqi hər gün daha da uğur qazanır. Deməli, enerjiyə olan tələbat da artacaq ki, bu da enerji istehsalçısı olan dövlətlərin, o cümlədən ölkəmizin potensial imkanlarını daha da artırıb, Azərbaycanın Yer kürəsinin hegemon dövlətləri ilə eyni sırada dayanmasının qarantine çevirəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

- Hacızadə E.M., Abdullayev Z.S. Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2003.
- Trans Adriatik Boru Xətti. https://az.wikipedia.org/wiki/Trans_Adriatik_Boru_X%C9%99tti
- Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2006.

L.Akhundova

Importance of energy resources in terms of international energy security

Abstract

The article reflects our research on the importance of energy resources of the Republic of Azerbaijan in terms of international energy security, energy supply, energy production. Analyzing whether or not Russia has an interesting partner status for the West in the north and Iran in the south shows how reasonable and realistic this idea is. Although the issue of energy security may seem like an economic indicator, in fact, there is a sufficient political core and geopolitical crust of this concept. Even economic and energy relations cannot be considered as a separate concept as part of such political processes.

L.Akhundova

Важность энергетических ресурсов с точки зрения международной энергетической безопасности

Аннотация

В статье отражено наше исследование важности энергетических ресурсов Азербайджанской Республики с точки зрения международной энергетической безопасности, энергоснабжения, производства энергии. Показано, что при анализе статуса России как интересного партнера для России на севере и Ирана на юге становится понятно, насколько разумна и реалистична эта идея. Каким бы экономическим ни казался вопрос энергетической безопасности, на самом деле у этой концепции есть достаточное политическое ядро и geopolитическая корка. Экономические и энергетические отношения нельзя рассматривать как отдельное понятие в рамках таких политических процессов.

FARMER VƏ FƏRDİ TƏSƏRRÜFATLARDA HİDROPONİK VƏ DİGƏR İNNOVATİV TEKNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ QUŞÇULUQ MƏHSULLARININ ARTIRILMASI

Mirzəmməd Həsənov,
ARKTN-nin Baytarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun şöbə müdürü,
aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: mirzehesenov1997@gmail.com

UOT: 63

Xülasə. Məqalədə respublikamızın fermer təsərrüfatlarında "Quşçuluğun davamlı inkişafı və ərzaq məhsullarının istehsalı üzrə dəyər zəncirinin yaradılması" layihəsi çərçivəsində yemləmə strategiyalarının hazırlanmasında innovativ inkişafın dayanıqlı şəkildə təmin edilməsi bir məqsəd olaraq qarşıya qoyulmuşdur. Həmçinin məqalədə quşların rasional düzgün yemləndirilməsi üçün hidropnik yaşıl yem texnologiyasının tətbiqindən bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: hidropnik, rasional yemləmə, texnologiya, xam protein, infeksiyon.

Key words: hidropnik, rational feeding, technology, raw protein, infection.

Ключевые слова: гидропоника, рациональное кормление, технология, сырого протеина, инфекция.

Azərbaycan hökuməti tərəfindən maliyyələşdirilən və FAO-Azərbaycan Tərəfdəşlilik Programı çərçivəsində 2018-ci ilin dekabr ayından icra olunan "Quşçuluğun davamlı inkişafı və ərzaq məhsullarının istehsalı üzrə dəyər zəncirinin yaradılması" layihəsi çərçivəsində çoxaltma və yemləmə strategiyalarının hazırlanması, məhsulun bazar tələbatına uyğun istehsalını təmin etmək üçün quşçuluq üzrə dəyər zəncirinin fəaliyyətini inkişaf etdirmək qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd idi.

Quşçuluq heyvandarlığın tez yetişən, geniş yayılan və gəlirli bir sahəsi olduğundan, bu sahədən səmərəli istifadə edilməsinə dövlətin qayğısı xeyli artmışdır. Belə ki, quşçuluq sahəsində yeni fermer və fərdi təsərrüfatlar yaradılmış, hidropnik və digər innovativ texnolo-

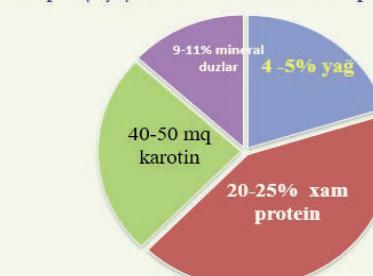
giyalardan istifadə etməklə, quşçuluq məhsullarının artırılması istiqamətində müvafiq işlər görülmüşdür. Quşçuluğun inkişafı ilə bağlı maliyyə dəstəyinin həcminin ildən-ilə artırılması quş ətinin istehsalı və qablaşdırılması ilə məşğul olan istehsal sahələrinin istifadəyə verilməsi və satışının təşkili bu sahənin inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır.

Quşçuluğun inkişafı, eləcə də quşçuluq məhsulları istehsalının artırılması, ilk növbədə, broylar yetişdirmək üçün seçilən cüçələrin sağlam, çevik, yaxşı inkişaflı və eyni kütłeli olmasınaçox asılıdır. Yəni inkubatora qoyulan yumurtaların kütlesi 55-60 qr olduqda, bir günlük cüçələrin kütlesi 35-40 qr olur. Sağlam cüçələr vaxtında və kütłəvi çıxır, tez böyüyür, ölüm azalır. Sağlam cüçələr çıxandan 6-8 saat sonra seçilir, inkişafdan qalanlar isə çıxdaş edilir.

Quşların düzgün yemləndirilməsi üçün hidropnik yaşıl yem texnologiyası cüçələrin intensiv böyüməsini təmin edən əsas amillərdən biridir. Çünkü yem payının tərkibində yüksək kalorili züləl (xam protein), amin turşuları, az miqdarda sellüloza, karotin, kalsium və fosforun olması cüçələrin inkişafına müsbət şərait yaradır.

Hidropnik yaşıl yem texnologiyasının innovasiyası. Fermer quşçuluq təsərrüfatlarında innovasiyaların tətbiqi istehsalın modernləşdirilməsində və intensivləşdirilməsində böyük rol oynayır. Odur ki, fermer quşçuluq təsərrüfatlarında yem təminatının yaxşılaşdırılması üçün innovasiyaların tətbiqi mexanizminə ehtiyac vardır. Bu baxımdan quşçuluq təsərrüfatlarında yem təminatının yaxşılaşdırılması üçün hidropnik yaşıl yem texnologiyasının innovasiyası, nəinki quşçuluqla məşğul olan kiçik fermer təsərrüfatlarının, hətta iri komplekslərin ehtiyacını ödəyə bilər. Bu səbəbdən də hidropnik yaşıl yem texnologiyasının analoqu yoxdur. Bu üsulla kənd təsərrüfatında hava şəraitindən asılı olmayaraq, fasılısız, ilin 365 günü stabil keyfiyyətə mailk yaşıl yem istehsal etmək olar. Dən müsbət 18 dərəcədə cürcədir, mikro-makro vitaminlər su ilə bitkiyə ötürülür. Yaşıl yem yüksək kalorili züləlla (xam protein), həmçinin amin turşuları karotin, kalsium, fosfor və E vitamini ilə zəngin olduğuna görə quşlarda məhsuldarlıq göstəricilərinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bu üsulla alınan yem quşlarda həzmi yaxşılaşdırır, çəki artımını stimullaşdırır.

1 kiloqram yaşıl yemin təkibin də maddələrin miqdarı:

Bu yemi quşlar çox iştahla yeyirlər. Nəzərəalsaq ki, 1 kq yaşıl yemin tərkibində 20-25% xam protein (züləl), 4-5% yağ, 35-50% azotsuz ekstaktiv maddələr, 9-11% mineral duzlar və 10-15% sellüloza vardır. Üstəgəl 1 kq yaşıl yemin tərkibində 40-50 mq karotin vardır ki, bu da quşların məhsuldarlığına birbaşa təsir göstərir.

Hidropnik yaşıl yem texnologiyasının ailə

quşçuluq fermer təsərrüfatında tətbiqi nəticəsində 2019-cu ildə hər toyuqdan alınan ümumi yumurtanın miqdari 11,6%, hər ətlik cücdə (broylerdə) çəki artımı (200 qr) 13,3 % artmış, inkubatordan çıxan cüçələrin sayı 12,2% yüksəlmişdir. Yem payında hidropnik yaşıl yemin tətbiq olunması nəticəsində təsərrüfatın səmərəliliyi yüksəlmiş, hər quşa verilən yem xərci aşağı düşmüşdür. Hidropnik üsulla yaşıl yemin cürcədilməsinin tam təşkili 5-6 gün çəkir. Belə ki, 1 kq bugdadan 5-6 gün ərzində 3-4 kq yaşıl kütłə alınır. Qeyd edək ki, bugda əvvəlcə xüsusi qablarda yuyulur, bununla da dən toksiki göbələk sporlarından və tozdan təmizlənir, sonra isə hər qabda 1-1,2 kq hesabı ilə dən cürcərmə üçün sərliir, ikinci gündən etibarən cücerti alınır, üçüncü gün dənin kök sistemi şaxələnərək vegetativ inkişafa başlayır, dörd-beşinci günlərdə həm köklər, həm də yaşıl kütłə sürətlə inkişaf etməklə yemin tərkibində xam proteinin (züləl), nişastanın (şəkər), mineral duzlarının və s. miqdarı artır. Odur ki, ekoloji baxımdan təmiz yemin tam dəyərli olmasına əməli surətdə nəzərə almaqla, quşların xam proteinə, sulu karbona, kalsiuma, fosfora və karotinə olan tələbatı təmin olunmaqla istifadə olunur. Quşlar yemi toxumları ilə birgə yeyir, əsas qidalıq onun kök hissəsindədir. Davamlı hidropnik yaşıl yemlə qidalanma broylerin sağlamlığını, gündəlik çəki artımını, keyfiyyətli quş əti istehsalının inkişafını təmin edir.

Broylerin innovativ inkişafını təmin etmək üçün cüçələrin yem normasının düzgün tərtib edilməsi broylerin tez böyüməsinə, salamat saxlanma faizinin yüksək olmasına imkan yaradır. Yemə olan tələbat broylerin yaşından və canlı kütłəsindən asılıdır.

Körpə cüçələrə birinci beş günlərdə bişmiş yumurta, buğda umacı, alt südü, təzə hidroponik yaşıl yem, əzilmiş balıq qulağı və s. verilir. Yumurta təmiz suda qaynadılmalı, qabıqla birlikdə əzilib doğrandıqdan sonra yem şəkilində verilməlidir. Yemə əlavə 2-3% xörək mayası qatmaq da məsləhətdir. Bu halda maya hüceyrələrin və bakteriyaların artması ilə yemdə vitaminların miqdarını çoxaldır. Cavan quşlarda maddələr mübadiləsinin normal vəziyyətdə aparılması körpə cüçələrə yaxşı baxılmasından çox asılıdır. Belə ki, isladılmış yem qarışıığı 30 günlük cüçələr gündə 3-4 dəfə (bir norması hidroponik yaşıl yem olmaqla), sonra isə 2-3 dəfə verilir. On günlük cüçələr hər iki saatdan bir, sonra 30 günlüyüdək 3 saatdan bir yemlənir. Broylerin hər başına birinci həftə 12-15 qr, ikinci həftə 21-20 qr, üçüncü həftə 40-45 qr, dördüncü həftə 60-65 qr, beşinci həftə 75-85 qr, altıncı-yedinci həftələr 90-100 qr və səkkizinci həftədən sonra 100-110 qr yem verilir. Bu cür yemlənən broylerin canlı kütləsi yeddi-səkkiz həftəlikdə 1500-1600 qr və daha yüksək olub hər kq canlı kütləyə 2-2,5 kq yem vahidi sərf edir.

Qarışq yemlər uzun müddət verildikdə onun

hər tonuna 10-15 qr antibiotik əlavə edilməlidir. Bu dozada verilən antibiotik broylerin tez böyüməsinə stimullaşdırıcı təsir göstərməklə, bir çox bağırsaq xəstəliklərinin qarşısını alır. Yüksək dozalı antibiotiklərdən uzun müddət istifadə etdikdə isə əksinə, broylerin boy inkışafı ləngiyir, bir sıra vitaminlərin tərkibləri dəyişir və pis nəticələr verir. Bütün antibiotiklər cüçələrin kəsilməsinə 8-10 gün qalmış yem payından çıxarılmalıdır. 49-63 gündən sonra broylerlər kəsim və emal sexinə keçirilir. Kəsimə 6-8 saat qalmış broyleri yemsiz saxlayırlar.

Broylerin döşənək üzərində bəslənilməsi. Döşənək üzərində bəslənilmə zamanı bir bina da ildə 4-5 blok ətlilik cüçə yetişdirmək mümkündür. Hər il blok yetişdirildikdən sonra bina təmizlənir,

zərərsizləşdirilir, yenidən döşənək salınır və növbəti bloku qəbul edir. Qalın döşənək üzərində aşağıdakı texnologiya tətbiq edilir: hər kv metr sahəyə 0,7-1 kq sönmüş əhəng, onun üzərinə 5-7 sm qalınlığında qarğıdalı gövdəsi, torf, ağaç kəpəyi və yaxud xirdalanmış küləş döşənir. Yetişdirmə dövrünün sonuna kimi hər quşa 1,5-2,0 kq döşənək istifadə edilir. Yetişdirmə dövründə hər kv metr sahədə qışda 10-12 baş, yayda isə 9-10 baş cüçə saxlanılır.

Broylerin yetişdirilməsində havalanmanın təsiri. Broylerin inkışafında hava mübadiləsinin əhəmiyyəti böyükdür. Binada oksigen azlıq etdikdə ətlilik cüçələr az yem yeyir, tənəffüs orqanlarında xəstəlik baş verir, gözlənilən çəki artımı alınır. Odur ki, havalanma elə nizamlanmalıdır ki, hər kq canlı kütləyə 1,5 kub metr hava dəyişdirilsin. Həmçinin broyler yetişdirilən bina gün ərzində ilk həftədə 18 saat tədricən azaldılaraq 14 saat işçiləndirdiğdə ətlilik cüçələrin çəki artımında yaxşı nəticə alınır. Cüçələr ilk gündən öz temperaturlarını tənzim edə bilmədikləri üçün bina daxilində temperatur dəyişkənliliyi onlara kəskin şəkildə təsir göstərir. Bina daxilində hava cərəyanının kəskin olması quşlarda diareya, tükənmənin ləngiməsi, yemin həzm olunmasının pisləşməsi kimi anomaliyalara səbəb olur. Havanın soyuq və nəmlı olması böyrəklərin zədələnməsinə, nəm və soyuq döşənək güclü ishala, toz, ammoniyak və karbon qazı isə tənəffüs orqanlarının müxtəlif xəstəliklərinin baş verməsinə səbəb olur. İstilik normal qaydada olduqda cüçələr gümrah, lələkləri hamar olur, yemi həvəslə yeyir, suyu qədərincə içir və çəkinin tez artmasını təmin edir. Quşçuluq təsərrüfatlarında istifadə olunan suyun və yemin keyfiyyətinə nəzarət edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Suların üzvi maddələrlə çirkənlənməsi də təhlükəli nəticələrə səbəb olur. Pis keyfiyyətli su quşçuluqda bəzi vasitələrin korroziysına, aşlanmasına, kiflənməsinə də səbəb olur. Suyun codluğu onda olan kalsiumun miqdarı ilə əlaqədardır. Bir litr suda 4 mq-dan çox kalsiumun olması onun cod olmasını göstərir. Quşları yaxşı keyfiyyətli su ilə təmin etmək üçün suyun tərkibinə quşlara ziyan verməyən oksidləşdirici vasitələr daxil edilməlidir. Bu məqsədlə daha çox limon turşusu və xlordan istifadə edilir. Belə halda suda mikroorganizmlərin ümumi miqdarı azalır, üzvi

maddələrlə çirkənlənmə aşağı düşür, bəzi metalların yiğimi azalır. Suvarıcı qablarda həmişə təmiz su olmalıdır. Cüçələri mədə-bağırsaq xəstəliklərdən mühafizə etmək üçün suya 1:10.000 nisbatində kalium hipermanqanat qatılır.

Nəticə. Beləliklə, deyilənləri ümumiləşdirib belə nəticəyə gəlirik ki, "Quşçuluğun davamlı inkişafı və ərzaq məhsullarının istehsalı üzrə dəyər zəncirinin yaradılması" layihəsi göstərdi ki, fermer və fərdi təsərrüfatlarda hidroponik və digər innovativ texnologiyalardan istifadə etməklə, quşçuluq məhsullarının artırılması istiqamətində müvafiq işlər aparılmalıdır. Eyni zamanda broylerin tam keyfiyyətli və rasional yemlənməsini və zoogigiyenik şəraitə uyğun saxlanılması üçün hidroponik yaşıl yem texnologiyasından istifadə etməklə, quşların intensiv böyüməsini təşkil və broylerin yetişdirilməsində hava mübadiləsinin və döşənək üzərində bəslənmənin zoogigiyenik normalara uyğun tənzimlənməsinə nəzarət olunmalıdır. Quş binaları, inkubator şöbəsi, kəsim sexi və digər binaların giriş yolunda 1,5 m uzunu, 15 sm dərinliyi olan dezbaryerlə təmin edilməli və müntəzəm şəkildə dezinfeksiya məhlulları ilə nəməndəndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mitrəfanov N.C. Təhnologiya produkrov iz мяса птицы. Москва, 2010.
2. Zayac Yu.F. Kachestva мяса и мясо-продуктов. Москва, 2013.
3. Mikailov M.S. «Бактериальная загрязненность объектов инкубаторий и воздуха птицеводческих помещений» "Baytarlıq" jurnalı, 2014, №6, 15 c.
4. Mikayilov M.S., Abbasov S.B., Həsənaliev N.H., Həsənova M.C. Ev və dekorativ quşların şərti patogen mikroblara yoluxması. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Mikrobiologiya İnstitutunun elmi əsərləri. 2017, cild 15,

№1, 122 səh.

5. Şəfiyeva N.V. Quşların qırığı. İcmal informasiya. Bakı, 2005, 11 səh.

M.Hasanov

Increasing poultry production on farms and individual farms using hydroponic and other innovative technologies

Abstract

The article aims to ensure sustainable innovation development in the development of feeding strategies in the framework of the project "Sustainable development of poultry and the creation of a value chain for food production" in the farms of the Republic.

The article also discusses the application of hydroponic green feed technology for the rational feeding of birds.

М.Гасанов

Увеличение количества продуктов птицеводства с использованием гидропонных и других инновационных технологий на фермах и индивидуальных фермах

Аннотация

Статья направлена на обеспечение устойчивого инновационного развития при разработке стратегии кормления в рамках проекта «Устойчивое развитие птицеводства и создание цепочки добавленной стоимости для производства продуктов питания» в хозяйствах республики.

Также для рационального кормления птиц применение технологии гидропонных зеленых кормов создает наличие в рационе питания высококалорийного протеина (сырого протеина), а также аминокислот, небольшого количества целлюлозы, каротина, кальция и фосфора благоприятные условия для развития кур.

GÜNƏŞ ŞÜALARININ FİZİKİ-BİOLOJİ XASSƏLƏRİ VƏ TƏTBİQİ SAHƏLƏRİ

Şəmsəddin Kazimov,
Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elektroenergetika
mühəndisliyi kafedrasının müdürü, dosent
e-mail: s_kazimov@gmail.ru

Sevinc Novruzova,
Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elektroenergetika
mühəndisliyi kafedrasının baş müəllimi
e-mail: sevincrzaeva1969@gmail.com

UOT: 621

Xülasə. Məqalədə günəşdən gələn bütöv spektrin dalğa uzunluğunun prizmanın sindirma əmsalından asılı olaraq yaranan infraqırmızı və ultrabənövşəyi şüaların fiziki-bioloji xassələrinin insan orqanizminə təsir mexanizmindən bəhs olunur. Həmçinin bu şüaların qəbulu, dozasına görə səmərəliliyi və zərərlə təsirlərdən mühafizəsi haqqında danışılır.

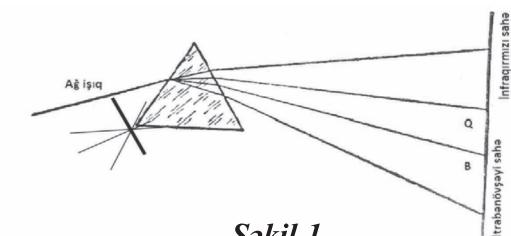
Açar sözlər: bütöv spektr, ultrabənövşəyi, əks olunan işıq, enerji, termocüt, şüa.

Key words: whole spectrum, ultra violet, reflected light, energy, thermocouple, beam.

Ключевые слова: сплошной спектр, ультрафиолетовые, отраженный свет, энергия, термопара, лучей.

Hələ qədim zamanlardan yağışdan sonra göy qurşağının əlvan rənglərə boyanması, günəş şüalarının tərkibinin öyrənilməsi insanların marağına səbəb olmuşdur. Uzunluğu bir neçə kilometrdən bir neçə santimetrə qədər olan elektromaqnit dalğası özünü işıq şəkilində dalğa uzunluğunu xarakterizə etmək üçün bir neçə on mikron dalğa uzunlığında göstərir. Aparılmış tədqiqatlar göstərdi ki, dalğa uzunluğunun müxtəlif qiymətləri işığın yeni xassə və keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olur. Bu məqsədlə də bütöv spektrin öyrənilməsi üçün üçüzlü prizmada şüanın toplanması məqsədi ilə qabarlıq linza, ekran və qalvonometrdən istifadə etməklə enerjinin spektrə görə paylanma sxemi vasitəsi ilə tədqiqat aparılmışdır (*şəkil 1*).

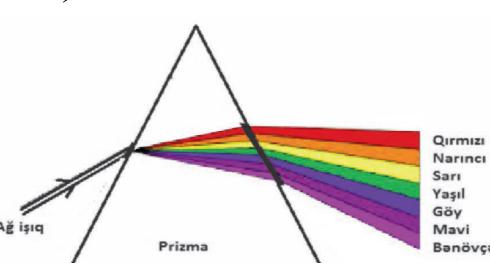
Təcrübə zamanı ekranda alınan spektrin üçüzlü prizmadan keçərək ekran üzərində yeddi rəngin yarandığı müşahidə edilmişdir. Nyuton şərti olaraq bütöv spektri qırmızı, narancı, sarı, yaşıl, mavi, göy və bənövşəyi rənglərə bölmüşdür (*şəkil 2*).

Şəkil 1.

Prizmanın sindirma əmsalının müxtəlif dalğa uzunluğundan asılı olaraq rənglərə ayrılması

Ağ işığın prizmadan keçərkən monoxromatik şüalara ayrılmاسının səbəbi prizmanın sindirma

Şəkil 2.

əmsalının dalğa uzunluğundan asılı olmasıdır. Sindırma əmsalının dalğa uzunluğundan və ya tezlikdən asılılıq funksiyası dispersiya hadisəsinə səbəb olur. Bu asılılığın riyazi ifadəsi fransız riyaziyyatçısı Koşî tərəfindən verilmişdir.

$$n=a + \frac{b}{x_0^2} + \frac{c}{x_0^4} + \dots$$

Burada, a, b və c verilmiş cisimlər üçün sabit kəmiyyətdir. x_0 isə işıq şüalarının dalğa uzunluğuudur. Cüzi kiçik xəta ilə $n=a + \frac{b}{x^2}$ yazmaq olar.

Bu ifadədən görünür ki, sindırma əmsali dalğa uzunluğunun kvadratı ilə tərs mütənasibdir. Böyük uzunluqlu dalğalar üçün sindırma əmsali kiçik, qısa dalğalar üçün isə böyük qiymətə uyğun gəlir. Ona görə də qırmızı şüa prizmadan keçdikcə o nisbətən az, bənövşəyi şüa isə daha çox sindirdiindən onların prizmadakı meyil bucaqlarının qiymətləri müxtəlif olur.

Günəşdən yerə şüalanan enerji xeyli sayda infraqırmızı və bənövşəyi şüanın dalğa uzunluğundan kiçik olan ultrabənövşəyi şüalar üçün üçüzlü prizmada şüanın meyil bucağı dəsturunu bu şüalara tətbiq etsək

$$q_{qr} = A(n_q - l)$$

$$q_{bən} = A(n_b - l) \text{ olar.}$$

Görünməyən ultrabənövşəyi şüalar kimyəvi-bioloji təsirə malik olub, dalğa uzunluğu 0.4-0.005 mkm arasında dəyişir. Yer kürəsininin günəşin enerjisini yerə şüalandırması nəticəsində yaranır. Deməli, ultrabənövşəyi şüaların təbii mənbəyi günəşdir. Yüksek dağlıq hissədə günəşdə ultrabənövşəyi şüaların miqdarı çox olur. Ultrabənövşəyi şüalar dalğa uzunluğuna malik olduğu üçün daha çox sinmə bucağına $\alpha = 41^\circ$ məruz qalır.

Görünməyən infraqırmızı şüalar istilik təsirinə malik olub, dalğa uzunluğu 0.76-350 mkm bərabərdir. Bu şüaların dalğa uzunluğu böyük olduğu üçün sindırma əmsali kiçik olur və bu bucağın qiyməti $\alpha = 43^\circ$ bərabər olur.

Nəticə. Yazdıqlarımızı aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: Ultrabənövşəyi şüalar insan dərisinə təsir edərək onu qızardır (epitem təsir), 48 saatdan sonra isə dərinin piqmentizasiyasına, yəni qızarmasına səbəb olur. Şüanın fotokimyəvi təsirlərindən dəridə D vitamini əmələ gəlir ki, bu isə insan üçün çox da böyük olmayan dozada faydalıdır. Ultrabənövşəyi şüa bakteriyaları

öldürmək və yaxşı dezinfeksiya xassəsinə də malikdir. Bu şüalar böyük dozalarda uzun müddət dəriyə təsir etdikdə isə şiş əmələ gəlir. Beləliklə, ultrabənövşəyi şüalardan istifadə edərək texnikada atom qabığında elektron buludunun xarici quruluşu öyrənilir.

ƏDƏBİYYAT

- Abdullayev H.B., İsgəndərzadə Z.Ə. Yarımkeçirici çeviricilər. Elm, Bakı, 1974.
- Вилли Герлах – «Тиристоры». М., 1985.
- Оверкин Ю.А. Полупроводниковые приборы. М., Высшая школа. 1986.
- Рывкин С.М. Фотоэлектрические явления в полупроводниках: монография. М., Физматиз, 1963, 246 с.
- Мак-Бейг Д. Применение солнечной энергии. Под редакцией Тарниженского Б.В. М., 1981, 466 с.
- Термодинамические солнечные электростанции. Сборник научных трудов. М., 1989, 120 с.

S.Kazimov, S.Novruzova

Physical and biological properties of sun rays and fields of application

Abstract

In summary, the article discusses the mechanism of action of the physical and biological properties of infrared and ultraviolet rays on the human body, depending on the wavelength of the whole spectrum from the sun, the refractive index of the prism. There is also talk about the effectiveness of these rays in terms of reception and dosage, and protection from harmful effects.

III. Kazimov, S. Novruzova

Физико-биологические свойства и области применения солнечных лучей

Annotation

Such a way, in the article is considered the mechanism of action of physical and biological properties of infrared and ultraviolet rays on the human body, depending on the wavelength of the entire spectrum from the sun, the refractive index of the prism. There is also talk about the effectiveness of these rays in terms of reception and dosage, and protection from harmful effects.

MİKROKONTROLLERLİ TEMPERATUR TƏNZİMLƏYİCİNİN İŞİNİN ANALİZİ

Rəhim Rəhimov,
Azərbaycan Texniki Universitetinin
Mühəndis fizikası və elektronika kafedrasının dosenti,
texniki elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: rehim_muallim@mail.ru

Ceyhun Abdullayev,
Azərbaycan Universitetinin magistri
e-mail: ceyhunabdullayev33@gmail.com

UOT: 62

Xülasə. Məqalədə cismin temperaturunun ölçüməsi üçün istifadə edilən müxtəlif termometrlərin xarakterik xüsusiyyətlərindən, onların mikrokontrollerli sxemlər əsasında tənzimlənməsindən bəhs edilir.

Açar sözlər: temperatur vericisi, mikrokontroller, temperaturun ölçüməsi, gərginlik çeviricisi, yeddi segmentli indikator.

Key words: temperature transmitter; microcontroller; temperature measurement; voltage converter; seven-segment indicator.

Ключевые слова: преобразователь температуры, микроконтроллер, измерение температуры, конвертер напряжения, семисегментный индикатор.

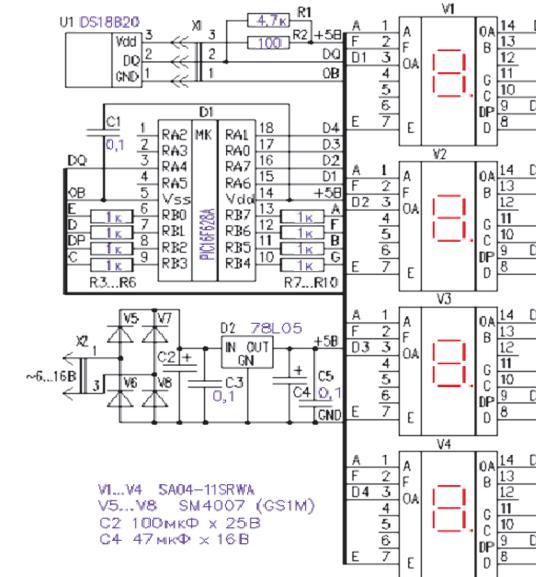
Etraf mühitin və cismin temperaturunun ölçüməsi məsələsi həmçinin aktual məsələlərdən sayılıb. Bütün texnoloji proseslər və maddələrin müxtəlif xassələri temperaturdan asılı olur. Temperatur intensiv kəmiyyətdir, onu yalnız dolayı yolla ölçmək olar. Sənayedə, metallurgiyada, neft emalı proseslərində, müxtəlif texnoloji proseslərdə temperaturun ölçüməsi və tənzimlənməsi mühüm məsələdir. Temperaturu ölçmək üçün müxtəlif termometrlərdən – manometrik, qaz manometrik, maye kondension və termodynamik termometrlərdən istifadə edilir.

Müasir mikrosxemlər və mikrokontrollerlər üzərində temperatur ölçü sxemləri qurulur. Bu sxemlər rəqəmli çıxışa malik olduğu üçün ölçü xətası azaldılmış olur. Burada, diskretlənmə periodunun qiyməti 2 saniyə təşkil edir. Göstərilən qurğular içərisində cəld işləmə qabiliyyəti böyük olan analoq-rəqəm çeviricisini də göstərmək olar ki, bu da EHM-lə birlikdə istifadə edildikdə diskretlənmə müddəti 30 msaniyə təşkil edir. Əgər analoq-rəqəmsal çeviricisi

EHM-lə əlaqədə işlədikdə yaddaşa birbaşa mübadılə rejimindən istifadə edirlərsə, daha böyük cəld işləmə əldə etmək olar.

Qurğu – temperatur vericisindən, R.U müqavimət, gərginlik çeviricisindən, məntiqi, idarəedici, indikator və klaviatura qurğularından ibarətdir. Məntiq qurğusu analoq-rəqəm çevirmə prosesini yerinə yetirir və məntiq əməliyyatı nəticəsində xüsusi alqoritmlə siqnal qurğusunu idarə etmək üçün siqnal formalaşdırır. Temperatur tənzimləyicisinin əsasını PIC mikrokontrolleri təşkil edir. Qurğunun blok sxemi əsasında prinsipial sxemini qurur (şəkil 1).

Mikrokontrollerin tipini PIC 16F628A seçirik. Bu sxemdə rəqəmli verici olan DS 18B20 tipli mikrosxemi temperatur vericilərindən sadəliyi ilə fərqlənir və kalibrəmə tələb etmir, temperaturu -55°C -dən $+25^{\circ}\text{C}$ -yə qədər ölçməyə imkan verir. Eyni zamanda -10°C - $+85^{\circ}\text{C}$ diapazonunda onun ölçü xətası $\pm 0,5^{\circ}\text{C}$ təşkil edir. Temperaturun sərhəd ölçü diapazonunda xəta $\pm 2^{\circ}\text{C}$ ola bilər. Termometrin temperatur induksiyası $\pm 0,5^{\circ}\text{C}$ ilə əks olunur.

Şəkil 1. PIC 16F628A tipli mikrokontrollerli temperatur tənzimləyicisinin sxemi

Termometr mənbədən $6V+16V$, yaxud $8V+20V$ diapazonunda qidalana bilər. Mikrokontrollerlər verici arasında verilənlərin mübadiləsi birnaqillı i-Wire interfeysi vasitəsi ilə yerinə yetirilir. Burada 1 ədəd temperatur vericisi olduğu üçün i-Wire interfeysinin protokolu sadələşir. Vericiyə ünvanlama və onun əvvəlcədən insiallaşması lazımlı. Sxemdə r rezistoru i-Wire interfeysi üçün yüksək rolunu oynayır. DQ vericisinin çıxışı d mikrokontrollerinin 3 girişinə qoşulur (RA3 portuna). Vericinin qidalanması $+5V$ olmaqla R2 rezistoru vasitəsi ilə yerinə yetirilir. Bu rezistor həm də qida mənbəyini qısa qapanmadan qoruyur. Qurğuda dinamiki indikasiya yerinə yetirilir. Hər bir indikatorun yenidən işıqlanması 100fa tezlikdən tez baş vermir ki, bu indikatorların sayışmasını təmin edir. Mikrokontrollerdə RB portu dinamik induksiya ilə işə düşür: RBO+RBI portları çıxış rəqəmlərini yeddi segmentli kod şəkilində formalaşdırır. RAO, RA1, RA6, RA7 portları indikasiya olunan rəqəmləri seçilir. R3+R10 rezistorları işıq diodlarından axan cərəyanları məhdudlaşdırır.

Sxem aşağıdakı kimi işləyir: Sxem qida mənbəyinə qoşulduğundan sonra mikrokontroller insializasiya edilir və rəqəmli temperatur vericisinin iş qabiliyyəti yoxlanılır. Əgər verici DQ qoşulmayıbsa, yaxud işləmirsə, onda onun çıxışında yüksək gərginlik səviyyəsi olur və indikatorda “in” işıqlanır. Əgər DQ xətti OB-yə qapanıbsa, onda bu xətdə vericinin özü, yaxud

sxemdə çatışmazlıq varsa, onda indikatorda “shot” işıqlanır. Əgər vericinin yoxlama testi müvəffəqiyyətlə başa çatıbsa, onda mikrokontroller vericiyə temperaturu ölçmək əmrini verir. Rəqəmli verici tərəfindən temperatur qeyd olunduandan sonra mikrokontroller temperaturun qiymətini hesablayır və nəticəni indikatora ötürür. Temperatur indikatorda əks olunduqda onun birinci indikatorunun sağ küncündə mənfi temperaturu qeyd etmək üçün minus işarə işıqlanmalıdır. Qida mənbəyi qoşulduğundan sonra termometr temperaturun qiymətini 1 saniyədən sonra göstərir. Birinci ölçmə apararkən indikatorda “V” əks olunmur.

Nəticə. Son olaraq onu da qeyd edək ki, inkubatorlarda, soyuducu kameralarda, zirzəmilərdə, akvariumda suyun temperaturunu ölçmək və s. üçün termometrlərdən istifadə onun texnologiyada testlər əsasında tənzimlənməsinə büləvasitə şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

- Hüseynov N. Texnoloji ölçmələr. I hissə, g. 2011.
- Панев Б. Электрические измерения. М., 2000.
- Пронько В.В. Технологические измерения КИП в пищевой промышленности. М., 1990.

R.Rahimov, J.Abdullayev

Analysis of microcontroller temperature regulator operation

Abstract

The article discusses the characteristics of various thermometers used to measure body temperature, their regulation on the basis of microcontroller circuits

P. Rəhimov, Дж.Абдуллаев

Анализ работы регулятора температуры микроконтроллер

Аннотация

In the article the characteristics of various thermometers used to measure body temperature, their regulation on the basis of microcontroller circuits are discussed.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ APARILAN ƏSAS İSLAHATLAR

Tükəzban Quliyeva,

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
İnsan resursları şöbəsinin məsləhətçisi
e-mail: Tukazban.Quliyeva@edu.gov.az

Müasir dövlətçilik tariximizə “Üçüncü Respublika dövrü” kimi daxil olan XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəlləri demokratik, dünyəvi təhsil quruculuğu yolunda müstəsna əhəmiyyətə malik mərhələ olduğu kimi, ölkəmizin milli təhsil tarixinə əsaslı islahatlar dövrü kimi də daxil olmuşdur. Bu dövrdə milli oyanış, özünü dərkətmə, tarixi keçmişimizə qayıdış, yetişməkdə olan nəslin milli və ümumbaşəri dəyərlərə əsaslanan təhsil alması ən vacib məsələlərdən biri olaraq qarşısına qoyduğu məqsəd azərbaycanlıq və müstəqil dövlət ideologiyasına xidmət edən dərin biliyi, dünyagörüşünə malik olan gənc nəsil yetişdirmək idi.

1998-ci ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyası, 1999-cu ildə “Təhsil sahəsində İslahat Programı” hazırlanmışdır. Bununla da həyata keçiriləcək təhsil islahatları həlliəcisi mərhələyə qədəm qoymuşdur. Proqramda Azərbaycan milli təhsil sisteminin strategiyası və konsepsiyası müəyyənləşdirilmişdir. Burada təhsilin idarəedilməsi sahəsində yeni prinsiplərin yaradılması, təhsilin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, dünya təhsil sistemini ineqrasiyası və əsaslı şəkildə təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Proqramın əsas məqsədi məktəbəqədər, orta, ali, ali təhsildən sonrakı peşə və ona uyğun əlavə təhsil pillələrində toplanmış potensialı saxlamaq və inkişaf etdirmək, təhsil sisteminə tənzimləyən müvafiq normativ-hüquqi

bazanı yaratmaq, cəmiyyətin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş tələbləri, siyasi, iqtisadi və sosial həyatın demokratikləşməsinə əsaslanan dövlət siyasetini həyata keçirməkdən ibarət olmuşdur.

Proqrama əsasən, təhsil sisteminin strukturunun, məzmununun, kadr hazırlığı və təminatının, tədris, elmi-metodiki və informasiya təminatının idarə olunmasının, maddi-texniki bazasının və iqtisadiyyatının islahatı aşağıdakı prinsipləri əhatə etməlidir:

- müstəqil Azərbaycan Respublikasının gələcəyi üçün təhsil sisteminin üstün inkişaf etdirilməli sahə olduğunu təsbit etməyə imkan verən etibarlı bazanın yaradılması, ölkədə elmin və mədəniyyətin inkişafı, demokratik vətəndaş cəmiyyətinin qurulması, modernləşdirilmiş istehsalat-mülkiyyət sistemi əsasında sabit iqtisadi artıma nail olunması;

- demokratikləşdirilmə, humanistləşdirilmə, ineqrasiya, differensiallaşdırılma, fərdiləşdirilmə, humanitarlaşdırılma prinsiplərinə əsaslanaraq, təhsilalanın şəxsiyyət kimi formallaşdırılmasını, onun təlim-tərbiyə prosesinin əsas subyektiñə çevriləsmini başlıca vəzifə hesab edən, milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan, bütün qurumların fəaliyyətini təhsilalanın mənafeyinə xidmət etmək məqsədi ətrafında birləşdirən yeni təhsil sisteminin yaradılması;

- islahatın humanitar xarakterli olması, onun insanların yaradıcı və keyfiyyətli fəaliyyətinin hərtərəfli açılmasına yönəldilməsi, isla-

hatda şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi;

- islahatın praktik yönümlülüyü – dövlətin və cəmiyyətin malik olduğu vəsaitlə təmin oluna bilən məqsəd və tədbirlərin, yenilik və dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə yönəldilməsi;
- təhsil sisteminin mütənasib inkişafının təmin edilməsi;

- mövcud təhsil sistemində toplanmış təcrübənin mütərəqqi əsaslarını saxlamaqla müstəqil Azərbaycan Respublikasının strateji məqsədlərini həyata keçirməyə qadir olan intellektual potensialın formallaşdırılmasında inkişaf etmiş ölkələrin özünü doğrultmuş və mövcud elmi-pedaqoji ictimaiyyətin qəbul etdiyi təcrübəsindən istifadə olunması;

- təhsil sisteminin idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin respublikanın digər dövlət orqanları və qeyri-dövlət təşkilatlarının fəaliyyəti, eləcə də ölkənin iqtisadi mühiti ilə əlaqələndirilməsi və təhsil siyasetini həyata keçirən orqan və şəxslərin səlahiyyətlərinin Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununa və digər qanunvericilik aktlarına uyğun tənzimlənməsi;

- idarəetmənin dövlət-ictimai prinsipləri əsasında həyata keçirilməsi. Müəllim və digər pedaqoji işçilərin fəaliyyəti üçün ən əlverişli şəraitin yaradılması, onların sosial müdafiəsinin təmin olunması;

- təhsil sisteminin yeni iqtisadi modelinin qurulması, resurs təminatının möhkəmləndirilməsi və optimallaşdırılması.

Təhsil sahəsində İslahat Programı çərçivəsində 20 pilot müəssisədə keçirilən tədbirlər təhsil işçilərinin maarifləndirilməsi, inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunan model və mexanizmlərin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu dövrdə mütəxəssislər müasir kürkulum nümunələrinin tərtibi, şagird nailiyətlərinin qiymətləndirilməsi texnologiyaları və qiymətləndirmə növləri, təlim vəsaitləri və qiymətləndirmə vasitələrinin hazırlanması, onların tətbiqi üzrə zəruri bacarıqlar qazandılar.

Daha sonra islahatlar daha ardıcıl həyata keçirilmişdir. Təhsil sahəsində qanunvericilik bazası yaradılmış, dövlət proqramları təsdiq edilmiş və həmin proqramlar çərçivəsində böyük layihələr keçirilmişdir. Belə ki, “Xüsusi istedadada malik olan uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq

potensialının inkişafı üzrə Dövlət Programı” (2006-2010), “Azərbaycan Respublikasında xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsilinin təşkili üzrə İnkışaf Programı” (2005-2009), “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Programı”, “Azərbaycan Respublikasında texniki-peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Programı” (2007-2012), “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalasdırılması üzrə Dövlət Programı”, 2009-cu ildə “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sisteminde Qiyamətləndirmə Konsepsiyası, “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sisteminde islahatlar üzrə Dövlət Programı”, 2010-cu ildə “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurrikulumu)”, “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları”, 2011-ci ildə “Ümumtəhsil məktəbinin Nümunəvi Nizamnaməsi”, 2012-ci ildə “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkışaf Konsepsiyası, 2013-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”, “2018-2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Programı”, 2018-ci ildə “Ümumi təhsil pilləsində təhsilalanların attestasiyasının (məktəbdaxili qiymətləndirmənin) aparılması Qaydası”, “2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Programı”, 2019-cu ildə “Ümumi təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” qəbul edilmiş, 2020-ci ildə “Ümumi təhsil müəssisələrində peşəyönümü xidmətinin həyata keçirilməsi Qaydası”, “Ümumi təhsil müəssisələrinin növlər üzrə Meyarları” təsdiq edilmişdir.

2012-ci ilin dekabrında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkışaf Konsepsiyası böyük əhəmiyyətə malik olan strateji bir sənəddir. 2020-ci ilədək Azərbaycanda Milli İnkışaf strategiyasının istiqamətlərini müəyyənləşdirən bu sənəddə elmi potensialın möhkəmləndirilməsi, innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi, informasiya və

kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, informasiya cəmiyyətin keçidin təmin edilməsi, insan kapitalının inkişafı və müasir təhsil sisteminin formalasdırılması kimi prioritetlər irəli sürülmüş, konkret fəaliyyətlər müəyyənləşdirilmişdir. Konsepsiyanın təhsillə bağlı ana xəttinə uyğun olaraq, 2013-cü ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” qəbul edilmişdir. Strategiya Azərbaycan Respublikasında keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqə tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktur malik təhsil sisteminin yaradılması üçün **beş strateji istiqamətdə** genişmiy়aslı tədbirləri nəzərdə tutur:

Birinci strateji istiqamət səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətnümlü təhsil məzmununun yaradılmasına yönəlmışdır və təhsilin məktəbəqədər, ümumi, ilk peşə-ixtisas, orta ixtisas və ali olmaqla, bütün pillələri üzrə kurikulumların inkişafı kimi vacib hədəfi əhatə edir.

İkinci strateji istiqamət təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu istiqamət innovativ təlim metodlarını tətbiq edən, təhsilin məzmununun səmərəli mənimşənilməsini təmin edən səriştəli təhsilverənin formalasdırılmasına xidmət edir və özündə təhsilverənlərin peşəkarlığının yüksəldilməsi, təhsilalanların nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə yeni sistemlərin qurulmasını, təhsilalanların istedadının aşkar olunması və inkişafı ilə bağlı, habelə xüsusi qayğıya ehtiyacı olanlar üçün inklüziv təlim metodologiyasının yaradılmasını ehtiva edir.

Üçüncü strateji istiqamət təhsildə nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamət təhsil sisteminə tənzimləmə və idarəetmənin qabaqcıl beynəlxalq təcrübə əsasında müasirləşdirilməsi, təhsil müəssisələrində nəticə-yönümlü və şəffaf idarəetmə modelinin, təhsilin keyfiyyətinin təminatı və idarə olunması üzrə yeni məlumat və hesabat sistemlərinin yaradılması kimi hədəfləri əhatə edir.

Dördüncü strateji istiqamət müasir tələblərə uyğun və ömürboyu təhsili təmin edən təhsil infrastrukturunun yaradılmasını nəzərdə tutur.

Bu istiqamət təhsil müəssisələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsaslı təlim metodologiyasına uyğun infrastrukturun yaradılması, 156 təhsil müəssisələri şəbəkəsinin rationallaşdırılması, distant təhsil, istedadlı və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün təhsil və inkişaf, yaşılarıın təhsili, peşə-ixtisas və təhsil məsələləri üzrə məsləhət xidmətləri göstərən regional universal mərkəzlərin, müasir təminatlı peşə-tədris mərkəzlərinin və komplekslərinin qurulması, kampusların yaradılması kimi tədbirləri ehtiva edir.

Beşinci strateji istiqamət Azərbaycan Respublikasında iqtisadi cəhətdən dayanıqlı və dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartları ilə eyni səviyyəyə uyğun təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsi modelinin qurulmasıdır. Bu istiqamət, o cümlədən müxtəlif mənbələrdən istifadə olunmaqla təhsili maliyyələşdirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsini, təhsil müəssisələrinin adambəşəna maliyyələşdirilməsinə keçidi, ödənişli təhsil xidmətlərinin göstərilməsinin dəstəklənməsini, Təhsilin Inkişafı Fonduun yaradılmasını nəzərdə tutur.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda nəzərdə tutulan hədəflərin hər biri təhsil işçisinin üzərinə mühüm vəzifələr qoymuşdur. İlk dəfə 2014-cü ildə dövlət ümumi təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlərin bilik və bacarıqlarının diaqnostik qiymətləndirilməsinin aparılmasına başlanılmışdır. Bu proses mərhələli şəkildə ölkə üzrə bütün müəllimləri əhatə etmiş, ümumilikdə 140 minə yaxın müəllimin bilik və bacarıq səviyyəsi qiymətləndirilmiş və 2018-ci ildə başa çatmışdır. Qiymətləndirməyə cəlb edilmiş müəllimlərin dərs yükü norması 1,5 dəfə yüksəldilməklə əməkhaqqı orta hesabla 2 dəfə artırılmışdır. Müəllimlərin orta aylıq əməkhaqqı təxminən 600 manat, ümumtəhsil sistemində çalışan 5 mindən çox müəllimin əməkhaqqı isə 1000 manatı keçmişdir.

Müəllimlərin işə qəbulu, iş yerinin dəyişdirilməsi və direktorların işə qəbulu prosesi mərkəzləşdirilmiş qaydada program təminatı və təhsil elektron qaydada həyata keçirilməyə başladı. İllər üzrə həmin müsabiqələrdə iştirak edən namizədlərin sayı artır. Bu işə müəllim peşəsinin artan nüfuzunun göstəricisidir. Belə ki, 2015-ci ildə müəllimlərin işə qəbulu üzrə müsabiqədə

21795 nəfər müraciət edib, onlardan 2200-ü işə qəbul olunmuşdur. 2020-ci ildə isə söyügedən müsabiqədə 53881 namizəd iştirak etmiş 7147 namizəd uğur qazanmışdır. 2018-ci ildə 1726, 2019-cu ildə 1305, 2020-ci ildə 1565 müəllim iş yerini yaşayış yerinə ən yaxın ümumi təhsil müəssisəsinə dəyişmişdir. Direktorların işə qəbulu üzrə müsabiqəsində 2018-ci ildə 2027, 2019-cu ildə 3403, 2020-ci ildə 4993 namizəd elektron qeydiyyatdan keçmişdir. Cari il üzrə keçirilən müsabiqədə 2863 namizəd test imtahanı mərhələsində iştirak etmiş, 1552 namizəd müsahibə

lərin birinci siniflərə və məktəbə hazırlığa qəbulu elektron qaydada həyata keçirilmiş, UNICEF və Avropa İttifaqının maliyyə dəstəyi ilə 3-5 yaşlı uşaqların təhsil cəlb olunması üçün “İcma əsaslı məktəbəqədər təhsilin inkişafı” layihəsi yaradılmış, icma əsaslı məktəbəqədər qrupların sayı artırılaraq 500-ə, uşaqların sayı isə 9207 nəfərə çatdırılmışdır.

Yeni növ koronavirus infeksiyاسının yayılması ilə bağlı yaranan pandemiya şəraiti təhsil sahəsində yeni cığır açmışdır. 2020-ci ildə Nazirlər Kabinetinə tərəfindən “Xüsusi karantin rejimi dövründə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrində tədris və təlim-təbiyə prosesinin təşkilinin müvəqqəti Qaydaları” təsdiq edilmiş, “Virtual Məktəb” layihəsinə start verilmişdir. Pandemiya dövründə müəllimlərin ixtisasının artırılması, məzmunun uyğunlaşdırılması, təhsilalanların motivasiyasının artırılması istiqamətində “Virtual Məktəb” layihəsi çərçivəsində 25 min müəllim üçün onlayn təlimlər təşkil edilmişdir. Həmçinin “Rəqəmsal bacarıqlar”, “STEAM”, “Məktəblinin dostu” layihələrinin əhatə dairəsi genişləndirilmişdir.

Hazırda ölkə üzrə ümumilikdə 2 şəhər təhsil idarəsi, 2 şəhər təhsil şöbəsi, 60 rayon təhsil şöbəsi və bu qurumların tabeliyində 4445 məktəb təfəlliyyət göstərir. Həmin məktəblərdə 150 minə yaxın müəllim çalışır, şagirdlərin ümumi sayı 1 milyon 615 min nəfərə bərabərdir.

Təhsilimizin yeni inkişaf dövrü əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və müasir mərhələdə prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Ölkə miqyasında müxtəlif sahələrdə, o cümlədən təhsil sahəsində İslahatlar mərhələ-mərhələ, məqsədli şəkildə həyata keçirilir və insan kapitalının inkişafına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

- “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Programı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 15 iyun 1999-cu il.
- “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 24 oktyabr 2013-cü il.
- İnsan inkişafı. UNDP, Bakı, 2014.

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ KADR EHTİYACLARININ ÖDƏNİLMƏSİNĐƏ YAŞLILARIN TƏHSİLİNİN ROLU

Lüdviq Hüseynov,
Əmək məsələləri üzrə müstəqil ekspert
e-mail: lyudvigh@gmail.com

UOT: 33; 338

Xülasə. Məqalədə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatın bərpa olunmasının və yenidən qurulmasının zəruriliyi vurgulanmış, düzgün peşə seçimində rol oynayan aktiv məşgulluq tədbiri kimi yaşlıların təhsil sisteminin aparılmasının məqsədə uyğunluğu əsaslandırılmış, yaşlıların təhsili işinin mahiyyəti və məqsədi, habelə əsas istiqamətləri nəzərdən keçirilmişdir. Androqogikanın mahiyyəti təhlil edilmiş, səmərəli məşgulluğun təmini baxımından yaşlıların təhsil sistemi, peşə hazırlığı və əlavə təhsil kurslarının təşkilinən əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: işğaldan azad edilmiş ərazi, iqtisadiyyat sahələri, bərpa prosesi və yenidənqurma, yeni iş yerləri, peşə hazırlığı, yaşlıların təhsili, sosial-iqtisadi inkişaf, əmək bazarı, rəqabətdə davamlı peşə və ixtisas.

Key words: liberated territory, economic sectors, recovery process and reconstruction, new jobs, vocational training, adult education, socio-economic development, labor market, competitive professions and specialties.

Ключевые слова: освобожденные от оккупации территории, экономические районы, процесс восстановления и реконструкции, новые рабочие места, профессиональная подготовка, образование пожилых людей, социально-экономическое развитие, рынок труда, конкурентоспособная профессия и специализация.

Azərbaycan ordusunun sentyabr ayının 27-də işgalçi Ermənistandan silahlı qüvvələrinə qarşı başladığı əks-hükum əməliyyatında əldə etdiyi möhtəşəm qələbələr haqqında bundan sonra kitablar yazılacaq, filmlər çəkiləcək. Lakin tam əminliklə deyə bilərik ki, cəbhə uğurlarımızın ən başlıca səbəbi Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin son 17 ildə həyata keçirdiyi güclü dövlət, güclü ordu strategiyası, milli birlik və döyüşülərimizin ruh yüksəkliyi idi.

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə sentyabr ayının 27-dən başlanılan Vətən Müharibəsi şəhər qələbə ilə sona çatdı və 44 gün davam edən hərbi əməliyyatlar çərçivəsində

Azərbaycan ordusu işgalçi Ermənistandan 30 il ərzində qurduğu silahlı qüvvələrini darmadağın edərək böyük zəfərə imza atdı.

Ordumuzun sentyabr ayının 27-də Qarabağda başladığı uğurlu əks-həmlə əməliyyatları nticəsində noyabr ayının 9-dək 5 şəhər, 4 qəsəbə və 286 kənd işğaldan azad edildi. Cəbrayıł şəhəri – rayonun 90 kəndi, Füzuli şəhəri – rayonun 53 kəndi, Zəngilan şəhəri – rayonun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələri və 52 kəndi, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsi və 35 kəndi, Tərtər rayonunun 3 kəndi, Qubadlı şəhəri – rayonun 41 kəndi, Xocalı rayonunun 9 kəndi, Şuşa şəhəri, Laçın rayonunun 3 kəndi, həmçinin Ağdərə və Murovdəğ istiqamətlərində bir neçə strateji

yüksəklik, Zəngilanda isə Bartaz, Sığirt, Sütürkətəz yüksəklikləri və daha 5 adsız yüksəklik yağlılardan təmizləndi.

Azərbaycan böyük qələbənin ilk addım səs-lərini noyabr ayının 8-də Qarabağın ürəyi sayılan, incisi hesab olunan Şuşa şəhərinin işğaldan azad edildiyi ilk saatlarda eşitdi. Bəli, bu qədim yurd yerimizin xilası ilə tam qələbəmizə yol açıldı. Düşmənin ağ bayraq qaldırmaq və ka-pitulyasiya etməkdən başqa yolu qalmadı. Döyüslərdə bütün dünya Azərbaycan xalqının əzmini və Azərbaycan ordusunun döyüş qabiliyyətini aydın gördü. Vətənpərvər xalqımızın öz prezidentini necə dəstəklədiyi, onun ətrafında six birləşdiyi bir daha təsdiqləndi. Əgər belə olmasaydı, hazırda Azərbaycan ordusu torpaqlarımızı işğaldan azad etmək üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının kağız üzərində qalan 4 Qətnaməsinə təkbaşına reallaşdırıa, hərb meydanında düşmənə qalib gələ və cəbhə xəttinin bütün istiqamətlərində əməliyyat şəraitinə tam nəzarət edə bilməzdı.

Yuxarı Qarabağ və işğal edilmiş ətraf rayonlarımız tarixi-mədəni dəyəri, füsunkar təbəti ilə yanaşı, yeraltı və yerüstü sərvətlərə, zəngin iqtisadi potensiala, geniş turizm imkanlarına malikdir. Bu rayonlarımız aqrar üstünlüyü, xammal bazası və emaledici sənaye istehsalı baxımından əlverişlidir. Həmin ərazilərin iqtisadi potensialının əsas parametrlərinə diqqət yetirsək görərik ki, Ermənistanın talanlılığı, istismarı nəticəsində regionun infrastrukturunu yox səviyyəsinə getirilib. İşğal nəticəsində minlərlə hektar əkinəyalarla ərazilərimiz hərbi tullantılarla şirkətləndirilmiş, Azərbaycan iqtisadiyyatına və dünyanın genofonduna milyardlarla manat həcmində ziyan vurulmuşdur.

Bu gün Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməklə yanaşı, həm də iqtisadiyyatını bütövləşdirir. 30 il ərzində erməni terrorçuları işğal etdikləri ərazilərimizi – kənd və qəsəbələrimizi, böyük şəhərlərimizi viran qoyublar, infrastruktur, evləri dağıdıblar, təbii sərvətlərimizi talan ediblər. *Statistikaya əsasən, işğal altında olan torpaqlarımızda 7 rayon mərkəzi, 6 şəhər, 12 qəsəbə, 900-ə yaxın kənd, 700-dən artıq xəstəxana və tibb müəssisəsi, 6 dövlət teatri, 368 klub və 85 musiqi məktəbi, 150 min yaşayış evi və mənzil, 927 kitabxana, 44 məbəd, 9 məscid, 473 tarixi abidə, saray və muzeylər, 40 min muzey*

eksponatı, 160 körpü və digər infrastruktur obyektləri, 6000 sənaye, kənd təsərrüfatı və digər müəssisələrimiz məhv edilib. Bu ərazilərdə vaxtı ilə 1 milyon hektardan artıq kənd təsərrüfatı sahəsi, o cümlədən 127,7 min hektar suvarılan torpaq və 34,6 min hektar üzüm və meyvə bağları ziyan çəkib.

İşğala qədər ölkə üzrə ÜDM istehsalının 24%-i, üzüm istehsalının 41%-i, kartof istehsalının 46%-i, ət istehsalının 18%-i, süd istehsalının 34%-i həmin rayonların payına düşüb. İşğal, ölkənin su ehtiyatlarına da ciddi ziyan vurub. Ümumi məşə sahələrinin 25%-i, yəni 280 min hektarı işğal olunan torpaqların payına düşürdü. Düşmən təbii sərvətlərimizin qanunsuz istismarı yolu ilə Kəlbəcərdə külli miqdarda qızıl hasil edib. Qeyd etdiyimiz statistik məlumatlar görüləcək işlərin miqyası haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Bu səbəbdən, Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında olan Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıł, Ağdam, Füzuli inzibati rayonlarının inkişaf etdirilməsi çoxsaylı və müxtəlif sektorları əhatə edəcək kompleks yanaşma tələb edir.

İşğaldan azad edilmiş torpaqlarımızın iqtisadi potensialı çoxspektrli olub, kənd təsərrüfatının, sənayenin və turizmin müxtəlif sahələrini əhatə edir. Həmçinin bu torpaqlar üzümçülükdə, tütünçülükdə, pambıqcılıq, baramaçılıq, meyvə-tərəvəz, bostançılıq və heyvandarlığın inkişafı üçün böyük potensiala sahibdir. Burada qarğıdalı, noxud və üzüm regionun xarakterik bitkilərindəndir. Xatırladaq ki, Füzuli, Ağdam ra-yonları işğaldan əvvəlki dövrlərdə pambıq, taxıl, üzüm istehsalına görə ölkədə aparıcı rayonlar sırasında idi. Cəbrayıł, Qubadlı, Zəngilan rayonları da üzümçülükdə fərqlənirdi. Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı və Zəngilanın heyvandarlıq çox inkişaf etmişdir. Göründüyü kimi, işğaldan azad edilən ərazilərimizin təbii imkanları, kənd təsərrüfatı potensialı bölgədə iqtisadiyyatın daha tez bərpa olmasına şərait yarada bilər.

Ekspert rəylərindən də göründüyü kimi, Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında olan Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıł, Ağdam, Füzuli inzibati rayonlarının sənaye, kənd təsərrüfatı potensialı genişdir, xammal bazası, təbii resursları olduqca böyükdir. Bütün bunlar bərpa prosesindən sonra qısa zamanda həmin regionun iqtisadiyyatının sürətlə inkişaf edəcəyini deməyə

əsas verir. Qarabağda təhlükəsizlik təmin edildikdən, infrastruktur yeniləndikdən və demografik məsələlər həll olunduqdan sonra turizmin təşkili üçün kompleks layihələr həyata keçirilməsi real görünür. Bu platformada dövlət, özəl sektor və alimlərin birgə səyi sayəsində Dağılıq Qarabağın turizm potensialı sıfırdan işlənilib hazırlanmalı, təbii və antropogen turizm resursları nəzərdən keçirilməlidir. Qarabağ əsasən, dağılıq ərazi olduğundan dağlıqlıq və alpinizm turizmini xüsusi qeyd etmək istərdim. Düşüñürəm ki, Qarabağ təbiətinin zənginliyinə, qədimliyinə və tarixi-mədəni abidələrinə görə ekoturizm, etnoturizm zonası kimi inkişaf edəcək, dünyanın ən gözəl turizm məkanlarından biri kimi turistlərin üz tutacağı region olacaqdır.

İşgaldən azad edilmiş ərazilərimizdə infrastruktur və kənd təsərrüfatı, sənaye müəssisələrinin qurulması yeni iş yerlərinin yaradılmasına gətirib çıxarıcaq. Bu rayonlarda əhalinin sayı kifayət qədərdir. Məsələn, Füzuli rayonunun 150 min, Ağdamın 200 min əhalisi var. Eyni zamanda apardığımız sorgulara əsasən, o ərazilərdən məcburi köçkünlü düşmüş vətəndaşlarımızın böyük hissəsi bərpa işlərindən sonra öz doğma torpaqlarına qayıtmış istəyirlər. Onlar üçün yeni iş yerlərinin yaradılması vacibdir. Onu da qeyd edim ki, aqrar sahədə torpağın məhsuldarlığının artırılması, əkin sahələrinin salınması üçün kənd təsərrüfatı üzrə ixtisaslı kadrlara ehtiyac vardır. Digər tərəfdən, birbaşa kənd təsərrüfatında işləyəcək və inşaatda çalışacaq xeyli sayda işçi qüvvəsinə də ehtiyac yaranacaq. Həmin ərazilərə qayıdacaq əhalinin iqtisadiyyatda səmərəli integrasiya olunması məqsədi ilə onların peşə hazırlığının, yenidən hazırlanmalarının və ixtisaslarının artırılmasının həyata keçirilməsinə ehtiyac yaranacaq. Bu məqsədlə də yaşlıların təhsil sisteminin tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bu istiqamətdə Təhsil Nazirliyinin və Dövlət Məşğulluq Agentliyinin fəaliyyətinin gücləndirilməsinə ciddi ehtiyac yaranır.

Yaşlıların təhsil sisteminin əsas xüsusiyyətləri

Azərbaycan dövləti işsizliyin azaldılması və məşğulluğun yüksəldilməsi üçün yeni iş yerlərinin yaradılması istiqamətində ardıcıl şəkildə tədbirlər görmək niyyətində olduğunu bəyan etmiş və həqiqətdə də bu məqsədlə konkret

tədbirlər həyata keçirmişdir ki, bu da işsizliyin səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Bununla belə dünya təcrübəsinin, xüsusilə də keçid iqtisadiyyatının mövcud xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, ölkədə işsiz və işaxtanın vətəndaşların məşğulluğunun təmin edilməsi, onların əmək bazarında rəqabətə davamlı və müasir tələblərə cavab verən müvafiq peşə və ixtisaslara yiyələnməsindən də əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bir sözə, əmək qabiliyyətli əhalinin, orta və yaşılı nəslin əmək bazarında rəqabətqabiliyyətli olan peşə və ixtisaslara yiyələnməsi zərurəti tezisini Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılması mühüm vasitələrindən biri kimi qəbul etmək lazımdır.

Qeyd edək ki, yeni cəmiyyət quruculuğunda bu proseslər çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir və “yaşlıların təhsili” adı altında həyata keçirilir. Azərbaycanda bu problem daha çox insanların ilkin və həyati ehtiyaclarının ödənilməsi vasitəsi kimi çıxış edir və peşəyönümü, peşə hazırlığı, ixtisasartırma, bərpa kursları kimi özünü büruzə verir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda yaşlıların təhsili anlayışını belə ifadə etmək olar: “Yaşlıların təhsili əmək qabiliyyətli əhalinin əmək bazarında rəqabətqabiliyyətliyinin təmin edilməsi vasitəsi, yeni iqtisadi münasibətlərə uyğun şəkildə formalasən və əmək bazarının tələblərinə cavab verən mütəxəssislərin hazırlanmasını təmin edən və beləliklə də peşə-ixtisas təhsili xidmətləri bazarının əmək bazarı ilə birbaşa bağlılığını nəzərdə tutan sosial-iqtisadi prosesdir”.

Son onillikdə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da yaşlıların təhsilinin elmi-praktik məsələlərinə diqqət artmışdır. Bu sahədə beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə seminarlar keçirilmiş, yaşlıların təhsilinin – andraqogikanın mənası, müasir cəmiyyətin inkişafında onların rolü açıqlanmışdır. Müasir cəmiyyətdə insan həyatının, mədəniyyətin inkişafi təhsilli bağlıdır. Bu baxımdan da yaşlıların təhsili müasir cəmiyyətin inkişafı üçün və bu inkişaf prosesində andraqoq anlayışı yaşlıları irəli aparmaq mənasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Andraqogika elmi – yaşlıların təhsilinin qanunauyğunluqlarını öyrənən bir elmdir. Yaşlıların təhsili tarixən çox qədim olsa da, andraqogika gənc elmdir və hazırda özünün tam for-

malaşması dövrünü yaşayır. Yaşlıların təhsili, fəaliyyəti məqsədyönlü bir proses olub, onun vasitəsi ilə fərdin şəxsi xüsusiyyətləri, yaradıcı imkanları, həyatda baş verən hadisələri, dərk-ətmə qabiliyyətləri, yeni fikirləri formalasır, yeniləşir və onun yaşadığı dövrün tələblərinə cavab verir. Andraqogika elminin obyekti yaşılı təhsil alanlar və onların təhsil prosesidir. Andraqogikanın predmeti yaşlıların təhsilinin psixoloji, pedagoji aspektlərinin tədqiq edilməsi, proseslərin layihələndirilməsi, proqnozlaşdırılması, öyrənilmesi və izahıdır. Yaşlıların təhsili həm də fasiləsiz təhsil sisteminin aparıcı sahəsidir.

Təhsildə yeni dövr – insanın ömürboyu təhsilə yiyələnmək dövrüdür. Avropa alimi Ç.Xammellinin fikrincə, fasiləsiz təhsilin əsas ideyası yeni insan tipinin tərbiyə olunmasıdır. Belə insan həyatda mədəniyyətə yaradıcı və dinamik münasibətlə xarakterizə olunur. Yaşlıların təhsili fasiləsiz təhsil sisteminin aparıcı sahəsidir. Beynəlxalq aləmdə hesab edirlər ki, yaşlıların təhsili XXI əsrin açarıdır. Bu gün müasir həyatın məsuliyyəti yaşlıların boynuna düşür. Ona görə də yaşlıların professional təhsili ön plana çıxır. Yaşlıların təhsili müasir humanist dəyərlərə istinad edir.

Təhsil insanı ömürboyu inkişafa aparan mədəni, ictimai bir institutdursa, andraqoq yaşlıları bu sahədə müşayiət edən mütəxəssisidir. Andraqoqlar o mütəxəssis və peşəkarlardır ki, onlar yaşlıların təhsili sahəsində, onun müxtəlif formalarında, ali məktəblərdə, ixtisasartırma institutlarında, kurslarda və s. yerlərdə məşğül olurlar. Başqa sözlə desək, yaşlıların müxtəlif kateqoriyaları ilə məşğul olan mütəxəssislər – sosial pedaqoqlar, təhsil təşkilatçıları, yeni təhsil strukturları, pedagoji fəaliyyət növlərini layihələşdirən ixtisasartırma, təkmilləşmə və yenidən hazırlanma təhsili ilə məşğul olanlar təhsildə innovasiya prosesinin iştirakçılarıdır. Daha sonra sosial müdafiyyə ehtiyacı olanlarla məşğul olan, onların qayğısına qalanlara, insanların özünü-inkişafına, özlərini yeni həyatda tapmağa, şəxsi potensiallarını inkişaf etdirməyə kömək edən işçilər də bu kateqoriyadan hesab edilirlər. Bir sözə, bu problemi müxtəlif konfranslarda müzakirə edənlər hesab edirlər ki, bütün maarif, mədəniyyət işçiləri, insanların istirahətini təşkil edənlər, turizmlə məşğul olanlar, yaşlılara sosial-mədəni xidmət göstərən peşəkarlar andraqoqlar

adlanır. Araşdırma səbüt edir ki, andraqoqların fəaliyyətinin başlıca effekti yaşılı insanın öz həyatının mənasını başa düşməsinə, inkişaf perspektivini görə bilməsinə yönəltməlidir.

Andraqoq – bir insan, müxtəlif formal və qeyri-formal təhsil situasiyalarında yaşlılarla işləyən bir mütəxəssis kimi insanı qarşıya çıxan konkret vəzifələrin həllinə yönəldir, onun tənqidi düşünməsinə, sivil dünyada partnərləq əlaqələrində istifadə etməyə, mədəniyyət və dəyərlər dialoquna, toleranlığa və konstitutsiyalı vətənpərvərliyə istiqamətləndirir.

Yaşlıların təhsili – respublikamızda və dünəyada gedən proseslərə, dəyişikliklərə, yenileşmələrə hazır olmanın qaydaları, insanların fəallığı və məhsuldarlığını təmin edə biləcək üsulların, texnologiya və metodikaların araşdırılması və öyrədilməsi deməkdir. Bu baxımdan da insanlar qarşısında dövlətin vəzifəsi dəyişərək yeniləşir. Həmçinin yaşlıların təhsilinə xidməti təşkil etməklə yanaşı, həm də onun inkişafını və idarə olunmasını təmin etməli, maddi kömək göstərməlidir. Yaşlıların fəaliyyətinin inkişaf metodologiyasının formallaşmasında müasir fasiləsiz təhsil ideyalarının, yalnız təlimin yox, insanın bütün ömürboyu təhsil ideyası və prosesində andraqoqun rolu böyük dır.

Fransız dilində “**animator**” can verən, həyat verən, təhsil verən deməkdir. Burada təhsilverən, öyrədənləri öyrədən, andraqoq-animatorun fəaliyyəti ona əsaslanır ki, bir insan başqasına özünü göstərməyi bilməyə, necə öyrənməyə kömək edir, onun şəxsi qabiliyyətlərinin üzə çıxmamasına şərait yaradır. Bir sözə, öyrədən animator-andraqoq hər bir fərddə insaniliyi açıqlayan, üzə çıxarındır.

Yaşlıların təhsili (andraqogika) insanı dəyişdirmir, başqalaşdırır, sadəcə olaraq onun kim olmasına, nəyə qadir olmasına, (onun keçmiş təcrübəsinə istinad) şüurlu münasibəti ilə yanaşaraq onun müasir dünyasını, fəlsəfi münasibətini dərk etməyə, insanlığa, insana xidmət etmək üçün öz bacarıq və tələbatlarına münasibətin formallaşmasına kömək edir.

Yaşlıların təhsili andraqoqun fəaliyyət sahəsidir. Yaşlılar andraqoqlarla birlikdə təhsil prosesinin subyektləridir. Yeni reallığın layihələndirilməsi və həyata keçirilməsi təşkilatçı-andraqoqun fəaliyyət dairəsidir. Andraqoqun

fəaliyyəti tədris prosesinin iştirakçılarının şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin həyata keçirilməsinə fəlsəfi və pedaqoji baxımdan hazır olması onun fəaliyyətini zənginləşdirir. Andraqoqun professional səlahiyyəti onu dirləyən yaşlıların onun nüfuzuna inamından asılıdır. Ona görə də yaşlıların təhsil sahəsi üçün müəllim (andraqoqların) hazırlığı mühüm vəzifədir. Bu vəzifəni təsadüfi şəxslər yerinə yetirə bilməzlər.

Təhsilin bu sahəsi üçün işçilərin hazırlanmasına Fransada hələ 1920-ci ildən başlanılmışdır. Orada yaşlıların təhsil mərkəzlərinin orijinal mexanizmi hazırlanmış və nəzəri əsasları işlənilmişdir. Fransa, İspaniya və digər Avropa ölkələrinin təcrübəsi Azərbaycanda da yaşlıların təhsil sahəsi üçün müəllim (andraqoqların) hazırlanmasının zəngin imkanlarına və onun perspektivliyinə inam yaradır. Andraqoqun sosial-psixoloji hazırlığı onun dinamik keyfiyyətidir.

Yaşlıların təhsil sahəsi üçün müəllim (andraqoqların) hazırlığı mühüm təhsil fəlsəfəsidir. Andraqoq yaşlıların təhsili ilə bağlı olan mütəxəssisidir. **Andraqoqlar sırasına – yaşlıların təhsil müəssisəsində çalışan müəllimlər; yaşlıların işlədikləri sahələrdə fəaliyyət göstərən mütəxəssislər, təhsili idarə edənlər, sosial işçilər, hüquqsüñəslər, həkimlər, turizmlə məşğul olan işçilər, əllillər evlərinin əməkdaşları və s. daxildir.**

Yaşlılıq mərhələləri – gənclik, kişiləşmə (analıq), kamillik və ahilliqdır. Bu mərhələlərdə yaşlıların inkişafının əsas psixi-fiziki inkişafının qanuna uyğunluqları özünü göstərir və əlavə təhsilə ehtiyac duyulur.

Müasir dövrdə Azərbaycanda yaşlıların təhsil prosesini nəzərdə tutan sosial-peşə adaptasiyası sisteminin yaradılmasına və bu sistemin mövcud situasiya əsasında tənzimlənməsinə ehtiyac duyulur. Dövlət üçün yaşlıların təhsilinin əsas zərurilik dəyərləri aşağıdakılardır:

- əhalinin siyasi hazırlığı;
- cəmiyyətin stabilisiyi;
- mədəni səviyyənin artması;
- müəssisələrin inkişafı;
- iqtisadiyyatın gücləndirilməsi.

Bu dəyərlərin işaxtarlanan vətəndaşlara, xüsusilə gənclərə aşılması gənclərin mövcud əmək bazarının vəziyyəti haqqında onlarda aydın təsəvvür yaradan vacib bir amildir.

Hazırda ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi

siyasetin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də əldə olunmuş iqtisadi inkişafın nəticələrini sosial inkişafla sinxronlaşdırmaqdandır ibarətdir. Belə ki, aparılan iqtisadi siyaset nəticəsində əldə edilən makroiqtisadi stabililik və iqtisadiyyatın real sektorunda baş verən sürətli inkişaf, cəmiyyətin kecid dövründə irəli gələn sosial problemlərinin həll edilməsinə obyektiv zəmin yaradır. Məhz bu baxımdan ölkənin təhsil sistemində mövcud olan problemlərin həlli istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və bu istiqamətlərdə zəruri tədbirlərin reallaşdırılması xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünkü dünya təcrübəsi çox aydın şəkildə sübut edir ki, müasir dövrdə hər hansı bir ölkədə davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin əsasında, məhz inkişaf etmiş təhsil sisteminin mövcudluğu dayanır.

Müasir dövrdə yüksək səviyyəli təhsil sisteminin mövcudluğu ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin gücləndirilməsi, ölkənin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi, əmək bazarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi, əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi və digər bu kimi fundamental problemlərin həllində başlıca faktora çevrilmişdir.

Əgər XIX əsrə iqtisad elmində əsas istehsal amillərinə torpaq, kapital və əmək daxil edilirdə, XX əsrin əvvəllərində təşəbbüskarlıq da bu sıraya əlavə edildi. XX əsrin sonlarında isə istehsalın beşinci, həm də əsas amili rolunda, məhz bilgi çıxış etməyə başladı. Ona görə də “yeni iqtisadiyyat” nəzəriyyələrində müasir dünya təcrübəsinə istinadən birmənalı şəkildə vurgulanır ki, XXI əsrə bilgiyə investisiya qoyaraq, yenilik yarada bilənlər dünya bazarında rəqabət apara biləcəklər. Çünkü müasir dövrdə iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi informasiya və bilgi əsasında fəaliyyət göstərən texnologiyalardan asılıdır.

Ona görə də torpağa, təbii ehtiyatlara və ya kapitala əsaslanmaqla əvvəlki dövrlərdə rəqabətqabiliyyəti sayılan iqtisadi sistem, hazırda keyfiyyətli insan potensialı və bilgiyə əsaslanan iqtisadi sistemlər müqayisədə rəqabətqabiliyyətli ola bilmir. Bir sözlə, XXI əsrə hər hansı bir ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyi daha çox yüksək bilikli və keyfiyyətli insan resursları amilinə əsaslanır ki, bu faktorу da, məhz inkişaf etmiş təhsil sistemi vasitəsi ilə təmin etmək mümkündür.

Издательство «А.В.К.-тимошка», Санкт-Петербург, 2000.

4. Международная Организация Труда. Субрегиональное бюро МОТ для стран Восточной Европы и Центральной Азии. Разработка пакетов модульных учебных материалов и программно-методической документации для обеспечения профессионального обучения, ориентированного на занятость. 2006.

L.Huseynov

The role of adult education in meeting staffing needs in liberated areas

Abstract

The article emphasizes the need to restore and rebuild the economy in the liberated territories, substantiates the expediency of conducting an adult education system as an active employment measure that plays a role in choosing the right profession, and considers the nature and purpose of adult education, as well as key areas.

Nəticə. Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, yalnız iqtisadi inkişafın nəticələrindən “bəhrələnən” və iqtisadi inkişafdan asılı olan sahə kimi deyil, əksinə, ölkədə davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin başlıca vasitələrindən biri kimi yanaşılmalıdır. Ona görə də “əvvəlcə iqtisadi inkişaf təmin ediləcək, sonra isə təhsil sistemi inkişaf edəcək” kimi mövcud yanaşma, ölkədə davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə yönəldilmiş strategiyanın prinsipləri ilə sadəcə olaraq ziddiyyət təşkil edir. Müasir dövrdə iqtisadiyyatın inkişafındakı struktur dəyişikliklərini və əmək bazarının tələblərini nəzərə alaraq rəqabətqabiliyyətli ixtisaslar üzrə kadrların hazırlanması istiqamətində peşə təhsili sisteminin təkmilləşdirilməsi və bu məqsədlə metodologiyanın hazırlanması bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmalıdır. Bu vəzifələr xüsusilə peşə standartları və onlara uyğun təlim standartlarının hazırlanması, işaxtarlanan və işsiz vətəndaşlar, eləcə də yuxarı sinif şagirdləri üçün peşəyönümü işinin və peşə hazırlığı kurslarının təşkil olunması tədbirlərinin həyata keçirilməsində bürüzə verməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov S. Mənəvi tərbiyə və peşə orientasiyası üzrə iş. Bakı, 1974.
2. Klimov E.A. Peşəni necə seçməli (rus dilində). Moskva, 1984.
3. «Перспективы и тенденции в образовании взрослых» (сборник статей, составители: Уве Гартеншлегер, Херберт Хинцен).

Л.Гусейнов

Роль образования пожилых людей в удовлетворении кадровых потребностей на оккупированных территориях

Аннотация

В статье подчеркивается необходимость восстановления и реструктуризации экономики на территориях освобожденных от оккупаций, обоснована целесообразность создания системы образования для пожилых людей в качестве активной меры занятости, которая играет роль в правильном выборе профессии, а также рассматривается характер и цель образования для пожилых людей, а также ключевые области. Был проанализирован характер андрогогики, подчеркнута важность организации системы образования для пожилых людей, профессионального обучения и дополнительных учебных курсов с точки зрения обеспечения эффективной занятости.

MƏZUNLARIN İŞLƏ TƏMİN EDİLMƏSİNİN İNSTITUTSİONAL MEXANİZMLƏRİ: PROBLEMLƏR VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

Aysel İsgəndərova,
Bakı Avrasiya Universitetinin
İqtisadiyyat və riyaziyyat kafedrasının müəllimi, doktorant
e-mail: isgenderova.ayka90@gmail.com

UOT: 331. 526

Xülasə. *Tədqiqatın məqsədi məzunların işlə təmin edilməsinin institutsional mexanizmlərini araşdırmaq və bu sahədə nəzəri yanaşmaları göstərməklə praktiki həlli yollarını müəyyən etməkdir. Məqalədə qarşıya qoyulan vəzifə məzunların işlə təmin edilməsinin institutsional mexanizmləri sahəsindəki problemlər açıqlanır; meyarlar, xarici ölkələrin təcrübəsi qeyd edilir. Tədqiqat zamanı təhlil və müqayisə metodlarından istifadə edilməklə, məzunların işlə təmin edilməsinin institutsional tədbirləri və təkmilləşdirilməsi yolları nəzərə çatdırılır. Eyni zamanda təhsil müəssisələrinin məzunların işlə təmin olunmasında təsirli kömək göstərə biləcəyi istiqamətlər əsaslandırılır. Tədqiqatın elmi yeniliyi – təqdim olunan əsas təkliflər məzunların işə düzəlməsinin idarə edilməsinin təşkili ilə əlaqəlidir və təklif edilən tədbirlər bu prosesə töhfə vermək üçün təhsil müəssisələri, işəgötürənlər və Dövlət Məşğulluq Agentliyi tərəfindən istifadə edilə bilər.*

Açar sözlər: məzun, təhsil müəssisəsi, işəgötürən, əmək bazarı, məşğulluq xidməti, karyera mərkəzi, institutsional mexanizm.

Key words: graduate, educational institution, employer, labor market, employment service, career center, institutional mechanism.

Ключевые слова: выпускник, учебное заведение, работодатель, рынок труда, служба занятости, центр карьера, институциональный механизм.

Dünya bankının 192 ölkə üzrə tədqiqati göstərdi ki, fiziki kapital ümumi sərvətin yalnız 16%-ni təşkil edir, əksinə, təhsili və ümumi sərvətin 64%-ni ehtiva edən insan kapitalı daha böyük əhəmiyyət kəsb edir [21]. Ölkəmizdə ali və peşə təhsil imkanları günbəğün genişləndirilir. Şəhər yerlərində kişilərin demək olar ki, 50%-i orta təhsildən sonrakı təhsil pilləsini bitirmiş, kənd yerlərindəki kişilərin isə 60%-i yalnız orta məktəb məzunudur [2]. Son bir neçə ildə ali

məktəbə qəbul olunmuş tələbələrin sayında 21% artım, dövlət ali təhsil müəssisələrinə kənd məktəblərindən qəbul payı 2017-2018-ci illərdə təxminən 1% vahidi artaraq 54% olmuşdur. Bununla yanaşı, ali təhsil müəssisələri üçün yeni maliyyələşdirmə mexanizminin tətbiqi nəticəsində hər tələbəyə düşən xərclər orta rəqəmlə 30% artırılmış, dövlət bütçəsi hesabına təqaüdlər 2019-2020-ci illərdə ali təhsil müəssisələrinə qəbul olunmuş həssas sosial qruplardan olan 100-dən artıq tələbəyə verilmişdir.

Bu da “hər bir gəncin təhsil alma imkanı olmalıdır” konsepsiyanın reallaşdırılmasını mümkün etmişdir. Lakin Azərbaycanda işsizlik Aİ orta rəqəmindən aşağı olsa da, qadın və gənclərin işçi qüvvəsində iştirakı məhduddur [4, s. 22-25]. Hazırda bütün ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafının əsas prioriteti gənclərin məşğulluq səviyyəsinin artırılmasıdır. Bunun üçün müxtəlif həll yollarının müəyyən edilməsi istiqamətdə həm nəzəri, həm də praktiki tədbirlər həyata keçirilir.

Ölkəmiz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra bazar transformasiyaları inzibati amirlik sisteminə xas olan “*dövlət-təhsil-müəssisə*” institutsional qarşılıqlı modelin səmərəsizliyinə səbəb oldu. Bazar iqtisadiyyatına, xüsusiilə böhran hallarına xas sərt bütçə məhdudiyyətlərinin tətbiqi işəgötürənlərin zəruri forma və həcmə təhsil xidmətləri istehsalında iştirak etməsinə imkan vermir. Maliyyə çatışmazlığı şəraitində təhsil müəssisələri bütçədən kənar maliyyə mənbələrini əldə etməyə çalışırlar. Nəticədə muzdlu əmək və təhsil sistemi arasında qarşılıqlı əlaqələrin dövlət institutsional mexanizmləri əhəmiyyətini itirmiş, bazar münasibətlərinə adekvat yenilənmələr isə hələ tam formalşamamışdır. Hazırda dövlət abituriyentlərin qəbulunu şərti olaraq tənzimləyir, yəni dövlət tərfindən tam maliyyələşdirmə əsasında təhsil alan bəzi abituriyentlər ali və peşə təhsili müəssisələrinə qəbul zamanı mümkün olan ən aşağı bal toplayırlar ki, bu da əmək bazarında işçi qüvvəsi olan son hazır məhsulun, yəni məzunun keyfiyyətinə təsir göstərir. Normal haldır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət həm gələcək kadrların hazırlanıq strukturlarında (təhsil müəssisələrində), həm də gənc mütəxəssislərin işlə təmin olunmasında minimum dərəcədə iştirak edir. Nəticədə “*xammal*”-“*istehsal*”-“*hazır məhsul*” zəncirində dövlət tənzimlənməsi daha çox indekativ (məsləhət) xarakter daşıyır ki, bu da sonda gözlənilən effekti vermir. Qəbul, təhsil və işə düzəlmə prosesləri həm hüquqi aktlarda təsbit edilmiş rəsmi institutsional mexanizmlər vasitəsi ilə, həm də qeyri-rəsmi, yəni qanunla rəsmiləşdirilməmiş, lakin fərdlərin şüurunda yer almış institutsional qaydalar və davranış normallarında özünü göstərir [17]. Əsas problem isə odur ki, məzunlar və əmək bazarında vakanisiyalar var, lakin əlaqələndirici vasitələrin

səmərəsi aşağıdır və məzunların təsbit edilmiş işə qəbulu üçün qanuni mexanizmlər yoxdur. Bu isə bilavasitə institutsional mexanizmlərdə çatışmazlıqların təzahürüdür.

Əmək bazarının və məşğulluq problemlərinin institutsional aspektləri C.Kommonsun (Commons J.), T.Veblenin, U.Mitçelin (W.Mitchell), S.Uinterin (Winter S.), S.Azariadisin, R.Kozun (Coza R.), D.Rocersin (Rogers D.), C.Qelbreytin (Galbraith J.), D.Nortun (North D.) və başqalarının əsərlərində yer almışdır. Qeyd etməliyik ki, institutsionalistlər işsizliyin siğortası əsasında məşğulluğun dövlət tənzimlənməsi, işəgötürənlər və işçilər arasında iş gününün uzunluğu və əməkhaqqı, passiv məşğulluq tənzimləmə siyaseti əsasında işsizlərin və onların ailə üzvlərinin sosial müdafiəsi barədə müqavilələrin bağlanılması ideyasını irəli sürürlər [11, s. 16]. S.V.İstomin işində institutsional mexanizm vasitəsi ilə iki və ya daha çox subyektiq nizamlı qarşılıqlı əlaqəsinin təsirinin olduğunu təyin etmişdir. O, institutsional mexanizmə subyektlərin qarşılıqlı əlaqələrin dövlət institutsional mexanizmləri əhəmiyyətini itirmiş, bazar münasibətlərinə adekvat yenilənmələr isə hələ tam formalşamamışdır. Onun fikrincə, institutsional mexanizm subyektlərin qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləyir və institutsional mexanizmin əsasını ortaq məqsədə çatmaq üçün iyerarxik bir quruluşda koordinasiya edilmiş tərəfdəşlər arasında yaranan müqavilə münasibətləri müəyyənləşdirir [8, s. 13]. Institutsional mexanizm subyektlərin qarşılıqlı əlaqəsi üçün əsas mənbədir və qurumların necə işləməsi sistemidir. Qurumlar institutsional bir mexanizm vasitəsi ilə fərqli subyektlər arasında qarşılıqlı əlaqənin reallaşacağı qaydaları müəyyənləşdirir. Institutsional tənzimləmə alətləri müəyyən olunmuş məqsədə çatmaq üçün bir vasitə kimi müəyyənləşdirilir. Əslində, institutsional bir mexanizm baxımından alət hər hansı bir hüququn verildiyi və yazılı şəkildə tərtib edilmiş hər hansı bir sənəd növü kimi də başa düşür. Institutsional mexanizmin yaradılması əmək və təhsil xidmətləri bazarının bütün subyektlərinin maraqlarının nəzərə alınmasına imkan verir. Bu subyektlər kimi dövlət təhsil sahəsində milli siyasetin inkişaf etdiricisi və qaranti kimi: *məşğulluqda rəqabət üstünlük'ləri verən keyfiyyətli təhsildə maraqlı olan vətən-*

daşlar; təhsilin keyfiyyətindən məsul olan təhsil müəssisələri; işçilərinin ixtisası və yüksək peşəkar səriştəsi ilə maraqlanan işəgötürənlər çıxış edir [14, s. 376-379].

Hazırda əmək bazarının əsas subyektləri (işəgötürənlər, dövlət, məzunlar) arasında qarşılıqlı əlaqəli institutusal mexanizmlərin mövcudluğu müxtəlif vasitələrdən istifadəni nəzərdə tutur. Bunlar aşağıdakılardır:

- müəyyən bacarıqları olan mütəxəssislərə tələbin və uyğun iş yerlərinin təmin edilməsinin yolları;

- ali və peşə təhsilinin əsas sıfarişçiləri kimi işəgötürənlərin məzunların hazırlığının keyfiyyətinə dair dəyişən tələblərinin uçotu yolları;

- təhsil sisteminin fəaliyyətində işəgötürənlərin iştirak formaları.

Qeyd edək ki, təhsilin əmək bazarı ilə qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsində institutusal

xərclərinin olması, səmərəli olmayan normaların dəyişdirilməsinə motivasiyanın və ya alternativ normaların mövcud olmaması və s. addır [12].

Məzunlar arasında işsizliyin yüksək olmasının səbəblərini əsasən üç qrupda göstərmək olar:

1. Təhsilin əmək bazarının tələblərinə tam uyğun olmamasıdır ki, bu da təhsilin praktika ilə əlaqəsinin zəif olması və təhsil proqramlarının əmək bazarının tələblərini nəzərə almamásından irəli gəlir.

2. Məzunlar üçün yetərli qədər iş yerlərinin mövcud olmaması isə sərmayə qoyuluşu və özəl bölmənin inkişafı ilə bağlı yaranan problemdir.

3. Institutusal mexanizmin təkmil olmaması.

Əmək və təhsil xidmətləri bazarının subyekti olan dövlət məzunların məşğulluğu dəstək göstərmək üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirir ki, bu da bir neçə istiqaməti əhatə edir:

Cədvəl 1.

Məzunların məşğulluğu dəstək göstərə bilən siyasetlər	
İstiqamət	Siyaset və onun alt elementləri
Sosial-iqtisadi siyaset	Fiskal (büdcə-vergi) Monetar (pul-kredit) Struktur Sosial İnvestisiya İnnovasiya və kommunikasiya texnologiyaları Ticarət
Təhsil və təlim	Orta və ali təhsil Peşə təhsili İxtisasartırma və yenidən hazırlanma İstehsalatda fasılısız təhsil
Sahibkarlıq və biznes	Əlverişli mülliət formalaşdırılması və inkişafı Özünüməşğulluq və gənclərin sahibkarlığı
Əmək qanunvericiliyi və əmək bazarı	Əmək haqqı və əmək münasibətləri sahəsində Əmək bazarında aktiv tədbirlər (məşğulluq xidməti orqanlarının fəaliyyəti, ictimai işlər, yeni iş yerlərinin yaradılması və s.) Əmək bazarında passiv tədbirlər (işsizliyə görə müaviniat, tədədüd gəndərilenlər hesabına iş yerlərinin boşaldılması və s.)

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

tələlər nəzəriyyəsindən istifadə hadisələri həm statistikada, həm də dinamikada öyrənməyə imkan verir. Bu bir tərəfdən əvvəlki tarixi hadisələri nəzərə alaraq, inkişaf trayektoriyasını proqnozlaşdırmağa imkan verir, digər tərəfdən isə təsirsiz qurumların mövcud olmasının sabitiyyini izah edir. İndiki dövrdə ali təhsildə kifayət qədər institutusal tələ müşahidə etmək olar ki, onlara da sosial institutun konfiqurasiyasından hər hansı bir qazanc əldə edən cəmiyyətin üzvlərinin qrup maraqları ilə təsdiqlənmiş və bir çox hallarda səmərəli olmayan vəziyyət, daha yaxşı vəziyyətə keçmək üçün yüksək transaksiya

Ümumilikdə məzunların işə təminatının institutusal mexanizmi bir neçə alət vasitəsi ilə həyata keçirilir. Əmək bazarının tənzimlənməsində məzunlar da daxil olmaqla, gənc işçi qüvvəsinin vəziyyəti qiyəmtəndirilərək məşğulluq və əmək bazarına uyğunlaşma problemləri ilə bağlı bölgələrarası koordinasiya və analitik mərkəzin yaradılması uğurlu institutusal alətlərdən biridir. Məsələn, Kosovoda Baş nazirin ofisi Gənclərin Məşğulluq Fəaliyyət Planının icrası üçün ümumi koordinasiyani təmin edir. Əsasən də fəaliyyət planının hazırlanmasında iştirak edən qurumların işçilərindən təşkil olunan

Gənclərin Məşğulluğu üzrə İdarələrəsi Komitəsini təşkil edir, fəaliyyət planının icrası ilə əlaqəli bütün məsələlərdə müvafiq nazirliklərə texniki dəstək, məsləhət və digər yardımalar göstərirlər. İdarələrəsi Komitə planının icrası ilə bağlı mütəmadi hesabatlar hazırlanır, həmçinin fəaliyyət və tədbirlərin qiymətləndirilməsinə dair hesabatların hazırlanmasında iştirak edir [15].

Əmək bazarının institutusal tənzimlənməsində məzunların işçi qüvvəsi kimi səmərəli paylanılması və yenidən bölüşdürülməsi prosesini təmin edən və əsas qurum hesab olunan məşğulluq xidməti xüsusi yer tutur. Belə xidmətlər dünya üzrə əksər ölkələrdə mövcuddur. Beynəlxalq əmək bazarının tənzimlənməsi sistemində döyünün 80-dən artıq ölkəsində məşğulluq xidmətlərini birləşdirən "World Association of Public Employment Services" (Ümumdünya Dövlət Məşğulluq Xidmətləri Birliyi) [9, s. 109-115] mühüm yer tutur ki, onun strukturu da gənclərə xidmət göstərmə proseslərindən məsul olan ərazi idarələri (regional, yerli) şəbəkəsi şəklində təqdim olunur [20, s. 831-848].

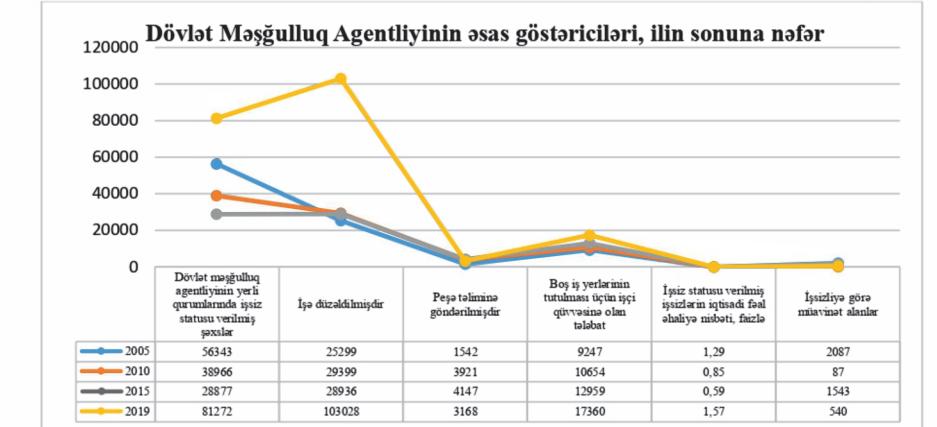
Lakin bu xidmətlərin fəaliyyət işiqamətləri qanunvericilik və məşğulluq siyasetinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqli ola bilir. Məsələn, Almaniya, Kanada, Fransa, İsveç, Yaponiya və digər ölkələrdə təhlil olunan xidmətin rolu məşğulluq siyasetini fəal şəkildə həyata keçirməkdir. ABŞ, Böyük Britaniya, Avstraliyada bu xidmətin rolü daha az proaktivdir, çünki bir sıra özəl qurumlar onunla bərabər şərtlərdə işləyərək əmək qabiliyətli əhalinin iqtisadi fəaliyyət səviyyəsinə təsir göstərirlər [9, s. 110-112].

Böyük Britaniya, Belçika, Fransa, Almaniya, İsveç, Kanadada Məşğulluq Xidməti İdarə He-

yətinin nəzarəti altında və müvafiq nazirlik qarşısında məsuliyyət daşıyan müəyyən dərəcədə gücə sahib bir qurumdur. Əsas xüsusiyyəti isə qeyri-hökumət maraqlarının, xüsusən də əsas işçi qrupları və işəgötürənlər ittifaqlarının maraqlarının nəzərə alınmasıdır. Avstraliya, Hollandiya, Finlandiya, Yaponiyada Məşğulluq Xidməti Əmək və Məşğulluq Nazirliyinin bir hissəsi olan əmək şöbəsinin struktur elementidir. Əsas xüsusiyyəti hökumət səviyyəsində qəbul edilmiş qərarları nəzərə alaraq hərəkətlərin koordinasiyası yasidir. ABŞ, İsveçrədə Məşğulluq Xidməti yerli idarəetmə nəzarəti altında olan və mərkəzləşdirilmiş bir koordinasiya orqanına tabe olan bir qurumdur. Əsas xüsusiyyəti ərazi daxilində idarəetmədə yüksək dərəcədə çəvikliyə diqqət yetirilməsidir [20, s. 831-848].

Azərbaycan Respublikası Dövlət Məşğulluq Agentliyi – aktiv məşğulluq tədbirlərinin təşkili, işsizlikdən siğorta vəsaitinin idarə edilməsi, işaxtarlan və işsiz şəxslərin sosial müdafiəsi, qanunvericiliyin tələblərinə əməl olunması, habelə aidiyəti dövlət orqanları ilə birgə əmək bazarının təhlili, qeyri-formal məşğulluğun aşkar edilməsi və qarşısının alınması ilə bağlı nəzarət tədbirlərini, təbliğat işini həyata keçirən publik hüquqi şəxs olmaqla, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin (ƏƏSMN) tabeliyində fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müəyyən etdiyi hallarda Agentlik Nizamnaməsində qeyd edilən məqsədlərə nail olmaq üçün sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər. Nizamnamə ilə müəyyən edilmiş 10 fəaliyyət işiqamətlərinə uyğun olaraq Agentliyin qarşısına 34 vəzifə qoyulmuşdur. Agentliyin fəaliyyətinə nəzarəti ƏƏS-

Qrafik 1.

Mənbə: Müəllif tərəfindən 28.03.2021-ci il tarixə <https://www.stat.gov.az/source/labour/> materialları əsasında tərtib edilmişdir

MN, həmçinin İdarə Heyəti həyata keçirir [1].

Qrafikdən göründüyü kimi, son 14 ildə işsizlərin sayı 1,4 dəfə, Dövlət Məşgulluq Agentliyi tərəfindən peşə təliminə göndərilənlərin sayı isə 2 dəfə artmışdır. Xaricdə dövlət xidmətləri ilə yanaşı, özəl strukturlar (işəgötürmə agentlikləri) fəal şəkildə fəaliyyət göstərir. Hazırda beynəlxalq səviyyədə “International Confederation of Private Employment Agencies” (CIETT) Avropana, Şimali Amerika, Cənubi Amerika, Afrika, Şimali və Cənubi Asiyada fəaliyyət göstərən 49 milli işəgötürmə agentliklərinin federasiyasından ibarət Beynəlxalq Özəl Məşgulluq Agentlikləri Konfederasiyası və 8 ən böyük beynəlxalq şirkət mövcuddur [18-19].

Bir çox hallarda “Əmək bazarının dəyişən tələbinə əvvəlcədən dəqiq müəyyən etmək mümkün olmur, həm də insanlar öz iş yerlərini, yiye-ləndikləri peşələri dəyişdirmək həvəsində və ya məcburiyyətində qalırlar. Bu səbəbdən, nəzərdə tutulan işin bilik iqtisadiyyatına uyğun effektivliliyini təmin etmək üçün qeyri-formal (bəlli təhsil dərəcəsi almadan) təhsil və treyninqlər iş dünyasında mühüm yer tutur. Bütün işçilərin Danimarkada 46%-i, İsveç və İsveçrədə 45%-i, Finlandiya və Birleşmiş Ştatlarda 44%-i iş yerində qeyri-formal təhsil və ya treyninqlə əhatə olunurlar” [3, s. 99]. Təlim proqramlarının 70%-i əmək bazarının inkişaf proqnozlarına və müəssisələrin ehtiyaclarına əsaslanır. Dünya praktikasına əsasən, təlim kurslarının 85%-i səriştəyə əsaslanan metodologiya ilə tədris olunur. Təlim kurslarının 60%-i iş dünyası və hökumət arasındakı tərəfdəşlıq çərçivəsində təşkil edilmiş praktiki təlim komponentinə malikdir [15].

Karyera idarəetməsi və peşəkar inkişafə istiqamətlənmə üzrə xarici təcrübənin təhlili göstərir ki, bəzi fərqli xüsusiyətlərinə baxmayaraq, məsələn, Avropa ölkələrində karyera idarəetməsi və peşəkar inkişafə istiqamətlənmə siyaseti 30 ölkədən 200-dən artıq iştirakçı və müşahidəçini birləşdirən vahid bir şəbəkənin – “European Lifelong Guidance Policy Network” (ELGPN) (Avropa Yaşam Boyu Rəhbərlik Siyasəti Şəbəkəsi) himayəsi altında həyata keçirilir və əsasən də karyera idarəetməsi fəaliyyətlərinin tətbiqinin nəticələrini bölüşmək üçün ICCDPP – Career Development and Public Policy (Beynəlxalq Karyera İnkişaf Mərkəzi) ilə fəal şəkildə

əməkdaşlıq edir [16, s. 158].

Avstriya, Almaniya, İsveçrə, Böyük Britaniya, Çin, Yaponiya və s. təcrübəsi təhsil fəaliyyəti və təcrübəsinin (*ikili sistem – duales studium*) sintez edilməsinin zorurılıyını təsdiqləyir. Aralarında ən çox məşhur olan Almaniyadan ikili təhsil modeli əsas maraqlı tərəflərin (dövlət, iş dünyası, gənc vətəndaşlar) istəkləri kontekstində tərtib edilməklə, texniki, sosial-iqtisadi sahələrdə, informasiya texnologiyalarında fəal şəkildə istifadə olunur və üç komponentdən – *iqtisadi səmərəlilik, sosial integrasiya, gənclərin fərdi inkişafından* ibarətdir.

Sosial tərəfdəşliq əmək bazarının inkişafı üçün gənc işçilərin hazırlanması, gənclərin məşgulluq siyasətinin təmin edilməsi, ayrı-ayrı strukturların maliyyələşdirilməsi və bir-biri ilə six ünsiyyətin qorunması ilə maraqlanan faktorlar arasında əlaqələrin qurulmasını həyata keçirir və bu İngiltərədə ən vacib qurumdur (Tədris Bacarıqları Şurası, Bacarıq və Qabiliyyət Şurası və s.). Hollandiyada sosial tərəfdəşliq prinsipi əsasında peşə təhsili və dövlət maraqları işçilərin, xüsusən də gənc mütəxəssislərin, işəgötürənlərin maraqlarını nəzərə alan 20-dən artıq təşkilat vardır. Bunlara yalnız dövlət orqanlarının əmərlərini deyil, həm də ərazi məşgulluq xidmətləri idarələri ilə müqavilələrin bağlanması əsasında kommersiya fəaliyyətlərini həyata keçirən özəl struktur statusuna malik istehsal və xidmətlər sahəsinin, iş strukturlarının, təhsil sahəsinin və həmkarlar ittifaqları konfederasiyasının nümayəndələri daxildir. Adətən digər ölkələrdə tədqiqat və innovasiyaların stimulu kimi çıxış edən ali təhsil müəssisələrinin iqtisadiyyat ilə güclü əlaqəsi Azərbaycanda yoxdur və bu müəssisələr sahibkarlıq və biznesin inkişafını stimullaşdırmaq məqsədi ilə çox az potensiala malikdir [4, s. 22]. Bu bəzi ali təhsil müəssisələri tərəfindən hələlik zəif tətbiq edilsə də, sosial tərəfdəşliğin artırılması istiqamətində tədbirlərin keçirilməsi vacibdir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin 26 aprel 2011-ci il tarixli, 656 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş “Təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin dövlət təhsil standartlarının tələblərinə uyğunluğunu müəyyənləşdirən meyarlar” içərisində təhsil müəssisəsinin verdiyi diplomların başqa ölkələrdə tanınması üçün mə-

zunlara Boloniya prosesinin tələblərinə uyğun diploma əlavələrin verilməsi həyata keçirilir. Müəssisənin fəaliyyətinin onun statusuna uyğunluğu baxımından meyarlar kimi universitet, akademiya, institutlar və kolleclərdə əyani təhsil forması üzrə məzunların 50%-dən az olmamaqla ixtisasları üzrə işlə təmin olunması, son 5 ildə peşə liseyi və peşə məktəbi üzrə 60%-dən az olmamaqla məzunların işlə təmin olunması, son 5 ildə peşə tədris mərkəzi üzrə 70%-dən az olmamaqla məzunların işlə təmin olunması, sifarişçi-işəgötürən təşkilatlarda məzunların işlə təminatı üzrə sifarişin 50%-ni nəzərdə tutur. Təhsil müəssisələri də bu meyarlara uyğun olmaq üçün əsas institutsional alət kimi özlərinin Karyera mərkəzlərini yadırlar. Təhsil müəssisələrinin Karyera Mərkəzi yuxarı kurs tələbələrinin əmək bazarına daxil olması üçün məsləhət və metodiki hazırlığı təmin edir. Bu məqsədlə də karyera günləri, sərgilər, işəgötürənlər görüşlər təşkil edir, tələbə və məzunlara əmək bazarının vəziyyəti, vakansiyalar və vakant vəzifələrin tutulması üçün namızadılara tələblər barədə məlumat verir, tələbə təcrübələrinin təşkilində iştirak edir, potensial bazasını yaradır, işəgötürənlər, işəgötürən şirkətlərin və səlahiyyətli orqanların iştirakı ilə peşələrin təqdimatlarını aparır. Tədqiqatçıların fikrincə, “Karyera mərkəzlərinin yaradıldığı universitetlərdə işləyən məzunların sayı olduqca yüksəkdir ki, bu da işlərinin effektivliyinin birbaşa səbütudur” [6, s. 1-20]. Lakin təhsil müəssisəsi və işəgötürən arasındaki qarşılıqlı əlaqə “məzun və işəgötürən arasında yalnız bir mexaniki vəsiatçı deyil, problemi müasir tələblər səviyyəsində həll edə biləcək xüsusi qurulmuş bir işləmə sistemi olmalıdır” [10, s. 224-228]. Bu səbəbdən də Karyera mərkəzləri “məşgulluq problemlərinin həllinə yeni yanaşmalar axtarmalı və yeni iş axtarışı modelləri inkişaf etdirməlidir” [5].

Müxtəlif ölkələrin, o cümlədən ölkəmizin tədris müəssisələrinin Karyera mərkəzləri tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərə aşağıdakılardı aid edə bilərik [13-14]:

- əmək yarmarkalarının keçirilməsi;
- qabaqcıl şirkət və təşkilatlarda təcrübə proqramlarının birgə təşkili;
- elmi və praktiki konfransların təşkili və keçirilməsi;

– *informasiya və metodiki materialların sistematiq nəşri*. “Ön yaxşı işəgötürənlərin” kataloqu, “İlin ən yaxşı məzunları” müsabiqəsinin keçirilməsi və məlumatların dərc edilməsi;

– *mütəxəssislərin, gənclərin və ictimai təşkilatların, işəgötürən təşkilatların nümayəndələrinin iştirakı ilə işəgötürənlərin və məzunların nümayəndələrinin qiyamətləndirilməsi* əsasında təhsil müəssisələrinin və işəgötürənlərin reytinqinin müəyyən edilməsi;

– *işəgötürən təşkilatların təqdimatları, o cümlədən blits formatında qısa müddət ərzində bir auditoriya üçün bir neçə işəgötürənlə görüşlərin təşkil edilməsi*;

– *işə qəbul üçün informasiya turlarının təşkili, universitet və tərəfdən işəgötürənlər vasitəsi ilə tələbələrin işəgötürən təşkilatlara ziyanətlərinin təşkil edilməsi, tələbələrin və məzunların məşgullüğünün təşviqi*;

– *əmək bazarında tələb edilən aktual səriş tələri formalasdırmağa imkan verən “Karyera Məktəbi – işəgötürən və təhsil layihəsi”nin, səriştə və bacarıqlı inkişaf proqramlarının tətbiqi*;

– *tələbə və məzunların məşgullüğünü təşviq edən mütəxəssislərin rəhbərliyi altında CV hazırlanmasına dəstək verilməsi*;

– *ış axtaran və işləyən məzunların əlavə karyera təlimini bitirdikdən 1 ildən artıq olmayan müddətdə Karyera mərkəzinin dəstəyi ilə işlə təmin edilməsi*;

– *yüksək keyfiyyətli onlayn portalların yaradılması və idarə edilməsi, portalda məzunlarla bağlı bazanın və mövcud vakansiyaların yerləşdirilməsi, məzunların məşgullüğünün izlənilməsi, cari tədris ili məzunlarının məşgullüğünün illik monitoringinin aparılması, program və təcrübələrin elan edilməsi, metodiki materialların yerləşdirilməsi, sorğuların aparılması, məlumatlandırılma, hesabatların təqdim edilməsi*;

– *əmək bazarının dinamikası və şərtlərinə dair sistemli tədqiqatların aparılması, illik statistik məlumatların vaxtında və yüksək səviyyədə hazırlanması, universitet məzunlarının məşgullüğünün sistematiq hərtərəfli uçotunun aparılması, ixtisaslaşdırılmış məzunun formalasdırılması məqsədi ilə məşgulluğu təşviq edən və perspektivlərinin qiyamətləndirən bazanın yaradılması, karyera perspektivlərinin peşəkar diaq-*

nostikasının təşkili və aparılması;

- təhsil müəssisəsinin bina və yataqxanalarında məzun stendinin yaradılması, karyera inkişafı, məşgulluq və vakansiyalar barədə müttəmadi məlumatların orada verilməsi;

- işəgötürən təşkilatlarla, dövlət məşgulluq xidmətləri ilə müqavilələrin, memorandumların bağlanması.

Müasir şəraitdə keyfiyyətli idarəetmə sistemləri sahəsində təlim genişləndirilmiş bir vəzifədir.

Hazırda Azərbaycanda aktiv əmək bazarı proqramlarından olan Dövlət Məşgulluq Proqramı (2014-cü ildə pilotlaşdırılmış və 2016-ci ildə ölkə səviyyəsində genişləndirilmişdir) qısa müddəti peşəkar təlim və "DOST" mərkəzləri tərəfindən təmin olunan ictimai işlərdən ibarətdir. Aktiv əmək bazarı proqramları üçün bündən ayrılmazı 2019-2020-ci illərdə artırılsa da (əsasən Özünü Məşgulluq Proqramının və ictimai işlərin miqyasının genişləndirilməsi məqsədi ilə), hökumət aşağıdakılardır nəzərdən keçirtməlidir: əvvəl iş təcrübəsi olmayan gənclərin təcrübə proqramları və əməkhaqqı güzəştləri vasitəsi ilə iş başında öyrənməsinin gücləndirilməsi, geniş çeşidli, fərqli aktiv əmək bazarı proqramlarının icrası və əlaqələndirilməsi məqsədi ilə Dövlət Məşgulluq Agentliyinin potensialının gücləndirilməsi və daha keyfiyyətli və səmərəli məşgulluq xidmətlərinin təmin olunması məqsədi ilə Dövlət Məşgulluq Agentliyinin potensialının gücləndirilməsi. Malayziya, Yaponiya, Almaniya və İngiltərə kimi ölkələrdə tətbiq olunan çəvik iş şərtlərinin dəstəklənməsi (məsəfədən işləmə, çəvik iş saatları və sixlaşdırılmış iş həftəsi) kimi siyasetlərin tətbiqindən faydalana bilər [4, s. 35]. Bu baxımdan Polşa Respublikasının təcrübəsi də maraq doğurur. Polşa Respublikası hökuməti [7, s.167-168] məzuna məşgulluq problemini həll etməyin bir neçə yolu təklif edir:

- müəssisələrdə təcrübə (12 aylıq staj dövri);
- staj dövri üçün məzun təqaüdə təmin edilir; məzunu idarəe işəgötürən işçisi məzunun təqaüdünnün 10%-ni alır;

- müəssisələrdə birbaşa məşgulluq – bu halda məzunun işə düzəlməsi tarixindən 12 ay müddətində işəgötürən çəkilən xərclər (əməkhaqqı, mükafatlar, sosial siğorta haqları, əvvəlcədən

razılışdırılmış məbləğdə minimum əməkhaqqından çox olmayan) məbləğində iş fondundan təzminat alır;

- ictimai işlərdə müvəqqəti məşgulluq (könlüllük) – 6 ayadək müddətə qazanılan ixtisasla əlaqəli olmayan işlərdə, ictimai təşkilatlarda iş gününün yarısından çox olmamaqla çalışmaq.

Öz biznesini qurma və ya işini açma, yönləndirmə alətlərinə aşağıdakılardır daxildir:

- ucuz kreditlər, kredit zəmanətləri, faiz xərclərinə görə əlavə ödənişlər edilir;

- öz firmalarını açmış məzunlardan əllilik pensiyası sigortası üçün yiğimlərin müvəqqəti dayandırılması;

- biznes planı hazırlanmaq və biznesi idarə etmək sahəsində təlimlər, məsləhətlər və s. Bu tədbirlər I illikdir;

- əlavə təhsil əmək bazarında tələb olunan ixtisaslarda təhsil müddətində təcrübə qazanmaq üçün lazımlı intensiv praktiki təlim və təcrübə;

- təlim, habelə işsizliyi yüksək olan bölgələrdə yaşayış insanlara təhsil almaq üçün kredit və təqaüdlərin verilməsi;

- karyera-peşəkar inkişafı istiqamətlənmə və vasitəçilik.

Nəticə. Aparılan tədqiqat belə bir nəticəyə gölməyə imkan verir ki, hazırda məzunların işə təmin edilməsi istiqamətində həm Dövlət Məşgulluq Agentliyi tərəfindən, həm işəgötürənlər, həm də təhsil müəssisələrinin Karyera mərkəzləri tərəfindən aşağıdakı istiqamətdə işlər həyata keçirilir:

- əmək bazarının vəziyyətini müttəmadi olaraq izləmək, qısa və orta müddət üçün proqnozlar vermək;

- universitetin reytinginin artırılmasına yönəldilmiş fəaliyyətlər (tədris planları və proqramlarının təqdimatı, potensial işəgötürənlər və tərəfdəşlərlə görüşlər, müxtəlif illərin məzunları və s.) üzərində işləmək;

- müraciət edənlərə ən çox tələb olunan və az olan peşələr, məzun olduqdan sonra ixtisası üzrə işləmək imkanları barədə məlumat vermək;

- birinci ildən başlayaraq tələbələrin və peşə uyğunluğunun sonrakı təhlili üçün təcrübələri, stajları, müvəqqəti iş yerləri və s. haqqında məlumat bazasını hazırlamaq;

- potensial işəgötürənlər üçün məzunların

ümumi məlumat bazasını yaratmaq;

- əyani təhsil alan tələbələr üçün iş yerlərinin prioritet olunmasını təmin edərək, universitetdə mövcud olan tələbə və məzunlar üçün vahid vakansiyaların vahid reyestrini hazırlamaq;

- məzunların işə qəbulu ilə bağlı kadr və işə qəbul agentlikləri ilə müqavilələr bağlamaq;

- məzunlarda lazımi səriştələrin formalasdırılması üçün işəgötürənlərin fikirləri nəzərə alınmaqla tədris planlarını tənzimləmək;

- universitet məzunlarına ixtisaslarını daim artırmışa imkan verəcək biliklərin sistematik şəkildə artırılması üçün davam edən seminar və proqramlar, o cümlədən ikinci ali təhsil haqqında məlumat vermək.

Bundan əlavə, məzunların işədüzəlməsinin təmin edilməsinin institutional mexanizminin təkmilləşdirilməsi üçün əlavə olaraq təklif edilir:

- məlumat və iş təcrübəsi mübadiləsi üçün məzunların işlə təmin olunmasında iştirak edən universitetin bütün şöbələrinin qüvvələrini birləşdirmək;

- təhsil müəssisələrinin nəzdində işə düzəltmə təşkilatının funksiyalarını icra edən bir kiçik müəssisə yaratmaq imkanının nəzərdən keçirilməsi.

ƏDƏBİYYAT

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 30 iyun tarixli, 1077 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Dövlət Məşgulluq Agentliyinin Nizamnaməsi". Bənd 1.5.2,3.6.1.

[URL: https://www.sosial.gov.az/DMXstruktura](https://www.sosial.gov.az/DMXstruktura).

- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 2018-ci ildə yaşayış yerinə görə əhalinin təhsil səviyyəsi.

[URL: https://www.stat.gov.az/_source/budget_households/?lang=en](https://www.stat.gov.az/_source/budget_households/?lang=en)

- Hamlet İ. Müasir dünyada ali təhsil sistemində nələr baş verir və "2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində isləhatlar üzrə Dövlət Programı" necə olsa yaxşıdır? "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı, 2008, 99 səh.

- "Sag qal, öyrən, inkişaf et!" Azərbaycanın inkişafının sürətləndirilməsi məqsədi ilə insan kapitalına strateji investisiyaların yatırılması. Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı / Dünya Bankı. 2020, səh. 22-25.

- Bondarenko O. M. Новые подходы к решению проблем по трудоустройству выпускников высшего профессионального образования.

[URL: http://www.conf.muh.ru/110220/thesis_Bondarenko.htm](http://www.conf.muh.ru/110220/thesis_Bondarenko.htm)

- Глебова Г.Ф., Грачева Ю.В. Исследование проблем и условий оптимизации процесса профессионального самоопределения студентов (из опыта Смоленского Государственного Университета) Непрерывное образование: XXI век. 2015, вып. 2 (10), с. 1-20.

- Истомин С.В. Особенности институционального механизма в трансформируемой экономике России: автореф. дис.... кандидата экономических наук / Челябинск, 2011, 13 с.

[URL: https://www.dissercat.com/content/osobennosti-institutsionalnogo-mekhanizma-v-transformiruemoi-ekonomike-rossii](https://www.dissercat.com/content/osobennosti-institutsionalnogo-mekhanizma-v-transformiruemoi-ekonomike-rossii)

- Калинина И.А., Масленников В.В. Анализ зарубежного опыта организации работы службы занятости населения по оказанию государственных услуг по трудуоустройству // Экономика и предпринимательство. 2015, №9-2 с. 94-99, Лукьянова К.К. Зарубежный опыт регулирования занятости населения // Вестник Южно-Уральского Государственного Университета. серия: Экономика и менеджмент. 2016, Т.10, №3, с. 109-115.

[URL: http://wapes.org/en/memberslist?&&page=19](http://wapes.org/en/memberslist?&&page=19)

- Малин С.В. Анализ деятельности центров содействия трудуоустройству выпускников вузов // Психология и педагогика: методика и проблемы. 2013, №32, с. 224-228.

- Маслова Е.В. Рынок труда и регулирование занятости: развитие профессиональных компетенций и способности трудуоустройства молодых специалистов: монография / Е.В. Маслова Воронежский Государственный Университет. Воронеж: Издательский дом ВГУ, 2017, 16 с.

- Молокова Е.Л. Теоретические подходы к исследованию институциональных ловушек высшего образования // Креативная экономика. 2018, Т. 12, №12, с. 2001-2016.

- Морозов В.Б. Актуальные механизмы эффективного содействия трудуоустройству кадров системы управления качеством. Известия ТулГУ. Технические науки. 2020, вып. 10.

15. Ресас Дж., Россиньотти Дж. Руководство по составлению национальных планов действий в области молодежной занятости. Программа занятости молодежи, Международное Бюро Труда.

URL:https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-ed_emp/documents/instructionalmaterial/wcms_140782.pdf

16. Толстогузов С.Н. Опыт Профориентационной работы за рубежом. Образование и наука. 2015, №1. с. 151-165., 158 с.

17. Шаховская Л.С., Новакова Е.И. Институциональные механизмы модернизации высшего профессионального образования России.

18. Economic Report 2016 Edition [Электронный ресурс] // CIETT. 2016.

URL: <http://www.ciett.org/economicreport2016>

19. International Confederation of Private Employment Agencies (CIETT)

URL: <http://www.ciett.org/>

A.Isgandarova
Institutional mechanisms for employment of graduates: problems and directions of improvement

Abstract

The purpose of the study is to study the institutional mechanisms of employment of graduates, show theoretical approaches in this area, while putting forward practical solutions. The article describes the problems in the field of institutional mechanisms for the employment of graduates, the criteria, the experience of foreign countries. The study uses institutional measures and ways to improve the employment of graduates, applying analysis and comparison methods. The directions in which educational

institutions can effectively promote the employment of graduates have been substantiated as well. Scientific novelty of the research – the main proposals are related to the organization of employment management of graduates and the proposed measures can be applied by educational institutions, employers and the State Employment Agency to make contributions to this process.

A.İskendarova
Институциональные механизмы трудоустройства выпускников: проблемы и направления улучшения

Аннотация

Цель исследования – изучить институциональные механизмы трудоустройства выпускников, показать теоретические подходы в этой сфере, предложить практические решения. В статье описаны проблемы в области институциональных механизмов трудоустройства выпускников, критерии, опыт зарубежных стран. В ходе исследования использовались методы анализа и сравнения. В результате исследования отмечены институциональные меры и способы улучшения трудоустройства выпускников. Обоснованы направления, в которых образовательные учреждения могут эффективно содействовать трудоустройству выпускников. Научная новизна исследования – основные предложения связаны с организацией управления трудоустройством выпускников и предлагаемые меры могут быть использованы учебными заведениями, работодателями и Государственным агентством занятости для содействия этому процессу.

KOMPETENSİYALARA ƏSASLANAN MODUL METODİKASI ƏSASINDA APARILAN TƏDRİSİN MƏZMUNU VƏ SƏRİŞTƏLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Rəsul Əsgərov,
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun
Peşə təhsilinin inkişafı şöbəsinin müdürü,
Əməkdar müəllim
e-mail: resul1940@mail.ru

Malik Qurbanov,
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun
baş mütəxəssisi, dissertant
e-mail: tehsilproblemleri@mail.ru

UOT: 37

Xülasə. Məqalədə kompetensiyalara əsaslanan modul metodikası əsasında aparılan tədrisin məzmunu, peşə standartları, məzmunun kurikulum əsasında formalasdırılması, səriştələr, ənənəvi təhsilli müqayisədə modul metodikasının üstün cəhətləri və təhsil alanlarında peşə kompetensiyalarının modul dərsliklər vasitəsi ilə aşılınmasının vacibliyi kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: kompetensiya, modul, təhsil, peşə standartı, kvalifikasiya.

Key words: competency, module, education, occupational standard, qualification.

Ключевые слова: компетентность, модуль, образование, профессиональный стандарт, квалификация.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin daim diqqət mərkəzində olan peşə təhsili sahəsində son zamanlar bir sıra yeniliklər tətbiq olunur ki, onlardan biri də tədrisin nəticəyönümlü, səriştəəsaslı və modul-strukturlu təhsil proqramları (kurikulum) əsasında həyata keçirilməsi və modul dərs vəsaitlərinin yazılımasıdır. Bu, çox tədqiqəlatlıq haldır. Modul metodikası klassik tədris üsullarından fərqli olaraq təhsilalanda səriştələrin formalasmasını əsas məqsəd kimi ön plana çəkir. Tədris prosesinin bu əsaslar üzərində qurulması peşə təhsilinin məzmununu əmək bazının tələblərinə uyğun şəvək şəkildə qurmağa imkan verir.

Peşə təhsilinin məzmunu təhsilalın, cəmiyyətin, dövlətin və ayrı-ayrı işəgötürənlərin maraq və tələblərinin əks etdirilməlidir. Məzmun təhsilalın yaşı, fizioloji və psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla dünyagörüşünü formalaslaşmalıdır və əmək bazının tələblərinə uyğun zəruri bilik, bacarıq və səriştələrə yiyələnmələrini təmin etməlidir. Məhz məzmunun hesabına təhsilalın müstəqil və yaradıcı şəxsiyyət kimi əmək fəaliyyətinə hazırlanır, cəmiyyətin faydalı və məhsuldar üzvünə çevrilir.

Peşə təhsilinin məzmunu müvafiq peşə standartları əsasında formalasdırılır. **Peşə standartı** – konkret peşə sahələrində işçilərin yerinə yetirdikləri əmək funksiyalarına qoyulan ümumi

tələbləri sistemli şəkildə əks etdirən sənəddir. Peşə standartı əsasında Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsinin uyğun olaraq ixtisasın kvalifikasiya standartı hazırlanır. **Kvalifikasiya standartı** – müxtəlif səviyyələrdə kvalifikasiyaların verilməsi üçün tələb olunan kompetensiyaları (səriştələri), təlim (öyrənmə) nəticələrini və qiymətləndirmə meyarlarını özündə ehtiva edir. **Kvalifikasiya** – şəxsin müvafiq standartlara uyğun olan təlim nəticələrinin əldə edilməsi haqqında səlahiyyətli qurum tərəfindən aparılan qiymətləndirmə və təsdiqetmə prosesinin rəsmi nəticəsidir ki, o, kvalifikasiya standartı əsasında müyyəyənləşdirilir. Belə ki, peşə standartı əsasında kvalifikasiya standartı, onun əsasında isə nümunəvi təhsil programı (kurikulum) hazırlanır və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilir.

Peşə təhsili üzrə ixtisasın işçi təhsil programı (kurikulumu) peşə təhsilinin dövlət standartları, ixtisasın peşə standartı və peşə təhsilinin məzmununa dair tələblər nəzərə alınmaqla peşə təhsili müəssisələrində maraqlı tərəflərin nümayəndələrinin (işəgötürənlər, mütəxəssislər, təhsilalanlar, təhsilverənlər) iştirakı ilə nümunəvi təhsil programı (kurikulum) əsasında hazırlanır və tətbiq edilir.

Peşə təhsilinin məzmunu təhsilalanların modullar vasitəsi ilə əsas səriştələr malik olmalarını təmin edir ki, bunlar da aşağıdakılardır: **Ana dilində ünsiyyət:** ana dilinin grammatik xüsusiyyətlərdən istifadə etməklə şifahi və yazılı ünsiyyət qurur. **Xarici dildə ünsiyyət:** dilin grammatik xüsusiyyətlərdən istifadə etməklə xarici dildə şifahi və yazılı ünsiyyət qurur. **Hesablama əməliyyatlarını yerinə yetirmə:** məsələlərin həllində riyazi düşünəcə nümayiş etdirməklə hesablamalar aparır, qrafik və cədvəllər hazırlayırlar, onlardan istifadə edir. **İnformasiya texnologiyaları:** məlumatları əldə edir, qiyamətləndirir və müvafiq sosial media vasitələrindən istifadə edir. Onun hesabına rəqəmsal məzmun hazırlayırlar və eyni zamanda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) təhlükəsiz şəkildə istifadə edir. **Peşə etikası:** peşəkarlıq prinsiplərinə riayət edir, vaxtdan səmərəli istifadə etmək şərti ilə qrup daxilində işləyir, iş yerində davranışını qaydalarını bilir. **Sahibkarlıq:** sahibkarlıq ideyalarını və imkanlarını müyyən

etməklə biznes plan hazırlayır. Şəxsi inkişaf və karyera planlaşdırılması: normativ hüquqi sənədlərdən istifadə edir, karyera məqsədlərini müyyəyənləşdirir, ölkədə və dünyada baş verən siyasi, icimai və iqtisadi prosesləri şərh etməyi bacarır. Estetika və mədəni özünüfədə: Azərbaycanın mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin əsas əsərlərini, diniyə incəsənət nümunələrini və s. öyrənir, etiket və nəzakət qaydalarını təhlil edərək onlardan istifadə etməyi bacarır.

Hazırda ölkəmizdə ixtisasların peşə və kvalifikasiya standartları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 12 dekabr tarixli, 474 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Peşə və kvalifikasiya standartının hazırlanması, yenidən hazırlanması, təsdiq edilməsi, qeydiyyatının aparılması və müddətinin uzadılması Qaydaları” əsasında hazırlanır. Bu Qaydaların bir sıra müdədələri həmin qurum tərəfindən 2019-cu il 11 mart tarixli, 85 nömrəli Qərarla təsdiq edilmiş “Peşə təhsilinin dövlət standartları” ilə uyğun gəlmir. Məsələn, “Peşə təhsilinin dövlət standartları”nda adları yuxarıda qeyd edilmiş 8 əsas səriştə modulundan dördünün (Ana dilində ünsiyyət – Azərbaycan dilində ünsiyyət; Hesablama əməliyyatlarını yerinə yetirmə – riyazi hesablama; İnformasiya texnologiyaları – informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT); Peşə etikası – peşə etikası və sosial həyat bacarıqları) adı dəyişdirilmiş, ikisi “Şəxsi inkişaf və karyera planlaşdırılması”, “Estetika və mədəni özünüfədə” modulları isə başqa iki modulla – “Öyrənmənin üsullarına yiyələnmək” və “Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin əsasları” ilə əvəz edilmişdir.

Bu Qaydalarda əsas səriştə modullarından sonra ümumi səriştə modulları və axırda ixtisasın spesifik səriştə modulları verilir. Təcrübə göstərir ki, modul başlıqlarının bu ardıcılıqla tərtibi müyyən anlaşılmazlıq və çətinliklər yaradır. Yaxşı olar ki, tərtibçilər əvvəlcə spesifik modul başlıqlarını formalasdırlar. Yəni işə ixtisasın strukturlaşdırılmış funksional (spesifik) modullara (modul bloklarına) bölməsindən başlanımlar.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il 18 iyul tarixli, 311 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar

Çərçivəsi”ndə yazılır: “Kompetensiya (səriştə) – şəxsin hər hansı bir işi düzgün icraetmə bacarığı; hər hansı bir fəaliyyət və ya tədqiqat sahəsində, eləcə də peşəkarlıq və şəxsi inkişaf prosesində bilik, bacarıq, sosial və ya metodoloji qabiliyyətlərdən istifadə etmə bacarığı; müvafiq bilik, bacarıq və yanaşmadan istifadə edərək, fəaliyyəti peşəkar mühitdə tələb olunan standartlara uyğun icraetmə bacarığıdır. “Kompetensiya” terminin əhatə dairəsi şərhdən də görünüşü kimi, “səriştə” sözündən qat-qat genişdir. Modul metodikasının ənənəvi təhsildən üstünülüyü də elə budur – o, təhsilalana müyyən səriştələri verməklə kifayətlənmir. Peşə üzrə müvəyyən səriştələrə sahib olan şəxs, heç də kompetensiyali işçi hesab olunmur.

Kompetensiyali işçi olmaq üçün kollektivdə işləməyi, insanlarla həssas münasibət və ünsiyyət qurmağı, lazımlı gələndə müstəqil qərar qəbul etməyi bacarmalısan. Ünsiyyət mədəniyyətin olmalıdır, təbiət və insanlara həssas münasibət bəsləməyi bacarmalısan. Məsuliyyət və cavabdehlik hissənin olmalı, öz qüvvənə inanmalı, müstəqil öyrənməyi bacarmalısan. Ətraf mühiti qorumaçı, perspektivi planlaşdırmağı bacarmalısan. İqtisadiyyatı bilməli, mövcud qanunvericiliyə bələd olmalıdır. Öz hüquqlarını bilməli, lazımlı gələndə kollektivin hüquqlarını da müdafiə etməyi bacarmalısan. “Rəqabət” və “bazar” anlayışlarından məlumatın olmalıdır. Şəxsi biznesini qurmağı və sahibkar kimi fəaliyyətə hazırlısan.

Kurikulumların hazırlanması və modul dərsliklərinin yazılması zamanı təkcə ayrı-ayrı səriştələr yox, bütövlükdə təhsil alanın təhsilin sonunda sahib olacağı kompetensiyalar əsas götürülməlidir. Ayrı-ayrı səriştələri modul kimi verməklə peşəyə vacib bütün kompetensiyaları aşılamaq mümkün deyil. Kurikulum hazırlanarkən tədrisin məzmunu elə mükəmməl şəkildə düşünülməlidir ki, ayrı-ayrı modullar şəkilində verilməyən səriştələrin aşılmasına da yaddan çıxmaması və son nəticədə vahid məzmun altında aparılan tədris təhsilalanda kompetensiyaların hamısını aşlaşın.

Yeri gəlmışkən onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, kompetensiyalara əsaslanan modul metodikasının qayəsi heç də ayrı-ayrı fənlərin (modulların) hesabına kompetensiyaları forma-

laşdırmaq deyil. Fənyönümlü olmaq ənənəvi tədris metodunun əsas qayəsidir. Fənyönümlü tədrisin qüsurlu cəhəti elə budur – o, fənyönümlüdür, yəni fənlərin sayı azalandı təhsilalana tədris ediləcək materialların miqdarı və tədris saatları azalır ki, bunun nəticəsində tədrisin sonunda gözlənilən nəticələr alınmir. Nəticə yaradacaq məzmun kiçilir. Fənlərin sayı çoxaldıldıqda isə təhsilalannın tədris yükü artır. O, çoxsaylı akademik fənləri öyrənə bilmir. Əslində ona bu qədər çox sayıda fənni öyrənmək heç lazımdır. Fənlərin sayı çoxaldıqca ixtisas fənlərinə verilən saatların miqdarı azalır. Praktiki işlərə və istehsalat təcrübəsinə qoyulan tələblər formal olaraq icra edilir. Nəticə etibarı ilə təhsilalan “Diplom” alır, amma aldığı peşə üzrə kompetensiyaları yox dərəcəsində olur. İşəgötürən ona lazımlı olan kompetensiyaları olmayan məzunu işə götürür. Dövlət böyük məbləğdə vəsait xərcləyərək mütəxəssis hazırlayırlar, lakin o, əmək bazarının tələblərini ödəmədiyindən gərəksiz olub, işsiz qalır.

Kompetensiyalara əsaslanan modul metodikasının ənənəvi tədris metodokasından üstün cəhəti onun fənyönümlü deyil, məhz kompetensiyalara əsaslanmasıdır. Bu zaman tədrisin məzmunu elə formalasdırılsın ki, onun hər bir elementi kompetensiyaların aşılmasına xidmət edir. Əsas məsələ hansı fənlərin tədris olunması deyil, sonda alınan nəticədir. Bu nəticə elə olmalıdır ki, təhsil almış şəxsə kompetensiyali işçi kimi hər yerdə ehtiyac olsun. O, karyerasını qura bilsin, həm özünə, həm də dolayı yolla ölkə iqtisadiyyatına töhfə verə bilsin.

Kompetensiyalara əsaslanan modul metodikasını biliklərin ayrı-ayrı akademik fənlər formasında tədrisini deyil, mümkün qədər az sayıda modullar vasitəsi ilə tədrisinə üstünlük verir. Təhsilalanda yalnız ona lazım olan bilik və bacarıqları aşılamağa çalışır. Burada say yox, nəticə önemlidir. Modul metodikasında ayrı-ayrı fənləri tədris edən çoxsaylı müəllim heyəti nəzərdə tutulmur, məsələn, peşə təhsili pilləsinə uyğun səviyyədə əməyin mühafizəsi və təhlükəsizlik texnikası qaydalarını müstəqil fənn kimi tədris edən müəllim-pedaqoqa ehtiyac varmı? Düşünürük ki, bu na ehtiyac yoxdur, əksinə, onun müstəqil fənn kimi tədrisi əslində qarmaqarışlıq yaradır. Səbəb sadədir. Akademik biliklər fənn formasında

tədris olunan zaman əmək mühafizəsi və təhlükəsizlik texnikasına ayrılan saatların miqdarı çoxalır, bir fənn kimi onun əhatə dairəsi genişlənir və məramı ümumiləşir. O, yüzlərlə peşə sahəsinə aid norma və qaydaları özündə ehtiva edə bilmir. Əslində buna heç ehtiyac da yoxdur. “Satıcı” “sürücü”nün bilməli olduğu təhlükəsizlik texnikası qaydalarını məcburən niyə öyrənməlidir? Hər bir təhsilalan seçdiyi peşəyə aid əmək mühafizəsi və təhlükəsizlik texnikası qaydalarını öyrənməlidir. Təhsilalanın əlavə nəyi isə öyrənməsi onun hüququndur, amma məcburi öyrətmə, yəni vacib olmayan materialların tədrisin məzmununa daxil edilməsi tədris yükünü ağırlaşdırmaqdand savayı başqa bir şey deyil. Bu yanaşma, hətta bəzən anlaşılmazlığa belə götürüb çıxardır. Məsələn, “Karguzarlıq” peşəsi üzrə təhsilalana yanğından mühafizə tədbirləri əvəzinə tikintidəki təhlükəsizlik texnikası qaydalarını öyrətməyin nə mənəsi var? Bu mənada, əməyin mühafizəsi, təhlükəsizlik texnikası qaydaları və yanğından mühafizə tədbirləri məzmunda ayrıca modul (fənn) kimi deyil, ixtisas fənninin tərkib hissəsi kimi verilməli və mütləq şəkildə ixtisas müəllimi tərəfindən tədris edilməlidir.

Nəticə. Son zamanlar hazırlanılan modul dərsliklərdə peşə üzrə məzmunun kurikulumda nəzərdə tutulmuş formada – nəticəyönümlü istiqamətdə verilməsi təqdirəlayıq haldır. Düşünürük ki, dərslik müəllifləri təhsilalannarda peşə üzrə kompetensiyaların daha mükəmməl şəkildə aşınılması üçün mümkün olan bütün vəstələrdən istifadə edəcəklər. Çünkü modul dərs vəsaiti peşə üzrə məzmunun verilməsi və kompetensiyaların aşınması üçün həm təhsilvərənlərin, həm də ki təhsilalannların istinad etdiyi ilkin mənbədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il 18 iyul tarixli, 311 nömrəli Qərarı.

2. Peşə təhsilinin dövlət standartları. Azə-

baycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il, 11 mart tarixli, 85 nömrəli Qərarı.

3. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009.

4. Peşə və kvalifikasiya standartının hazırlanması, yenidən hazırlanması, təsdiq edilməsi, qeydiyyatının aparılması və müddətinin uzadılması Qaydalari. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 12 dekabr tarixli, 474 nömrəli Qərarı.

5. Əsgərov R., Qurbanov M. Modul tipli kürkulumlar və peşə-ixtisas təhsili. Bakı, “Mütərcim”, 2015.

R.Asgarov, M.Gurbanov

Content-based teaching and issues of skills development based on competency-based modular methodology

Abstract

The article addresses issues such as the content of teaching based on competency-based modular methodology, professional standards, curriculum-based content formation, competencies, advantages of modular methodology compared to traditional education and the importance of applying professional competencies in students through modular textbooks.

P.Аскеров, М.Гурбанов

Задачи обучения и формирование компетенций на основе модульной методологии, основанной на компетенциях

Annotation

В статье рассматриваются такие вопросы, как содержание обучения, основанного на модульной методологии, основанной на компетенциях, профессиональных стандартах, формировании содержания на основе учебной программы, компетенциях, преимуществах модульной методологии по сравнению с традиционным образованием и важности привития профессиональных компетенций с помощью модульных учебников.

YENİ NƏSİL PEŞƏ-İXTİSAS DƏRSLİKLƏRİNİN HAZIRLANMASI GÜNÜN TƏLƏBİDİR

Bahar Rzabəyli,

Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin

Peşə təhsili siyasəti və məzmunu şöbəsinin məsləhətçisi

e-mail: bahar.mammadzade@vet.edu.gov.az

Hazırda ölkəmizdə peşə təhsilinin davamlı inkişafı, əmək bazarının tələblərinə uyğun kadrların hazırlanması siyaseti uğurla həyata keçirilir. Peşə təhsili sahəsinə belə marağın artması səbəblərindən biri də ondan ibarətdir ki, bu gün əmək bazarında çevik, tələblərə cavab verən, dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli olan məhz peşə ixtisaslarıdır. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2016-ci il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş əsas 11 sənəddən biri, məhz “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və taliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”dir.

Müsəir peşə təhsili sistemində keyfiyyət göstəricisi əsas amildir. Peşə təhsilində uğurlu tədrisin təşkilində onun məzmununun və keyfiyyətinin yüksəldilməsində tədris proqramları (kurikulum), dərs vəsaiti və digər tədris materialları mühüm rol oynayır.

Kurikulum – peşə təhsilinin dövlət standartlarını, ixtisasın peşə standartını və peşə təhsilinin məzmununu özündə əks etdirən sənəddir. Kurikulum tədrisin təşkili prosesinin sistemli şəkildə qurulmasını təmin edir. Peşə təhsili üzrə ixtisasın təhsil proqramı (kurikulum) Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilir və ixtisas üzrə tədrisin təşkili üçün əsas sənəd hesab edilir.

Modul – ixtisas üzrə hər hansı bacarığın tələbədə formalasdırılmasına xidmət edir. Hər bir modul onun spesifikasiyasında təsvir olunur. Modullar təlimin müstəqil bloklarıdır və tələbənin konkret kvalifikasiya üzrə müəyyən olunmuş

təlim nəticələri toplusunu əldə etməsinə imkan verir. Həmçinin modullar “divar tikmək üçün istifadə olunan kərpiclər” kimi qiymətləndirilə bilər. Ona görə də tələbələr müxtəlif modulları keçidkəcə öz səriştələrini tədricən inkişaf etdirirlər. **Modul (modul təlimi)** – təhsil proqramının (kurikulumun) və ya təlim müddətinin müstəqil bölməsi olub, konkret peşə-ixtisas səriştələrinin formalasdırılması üzrə materialların ayri-ayrı bloklar halında strukturlaşdırılmış şəkildə bir-biri ilə əlaqəli öyrənilməsini nəzərdə tutan təlim hissəsidir. Kurikulumun həyata keçirilməsinə dəstək göstərmək üçün hər modul üzrə tədris materialı (dərslik) işlənilib hazırlanır.

Son illər bu sahədə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin beynəlxalq təşkilatlarla birləşə həyata keçirdiyi layihələr çərçivəsində kurikulumların, modul dərsliklərin hazırlanmasına və tətbiqinə dair mütəmadi təlimlər keçirilmiş, işəgötürənlər cəlb edilməklə, peşə standartları əsasında təhsil proqramları (kurikulumlar), yeni dövrün tələbələrinə cavab verən müsəir öyrəndici tədris materialları hazırlanmış və hazırda bu proses davamlı olaraq həyata keçirilməkdədir.

İlk olaraq, Britaniya Şurası (British Council) “**Kənd təsərrüfatında yeni peşə ixtisaslarının hazırlanması**” layihəsi çərçivəsində “BP” şirkətinin maliyyə dəstəyi ilə “meyvə ustası”, “tərəvəz ustası”, “bağçılıq”, “bitkiçilik mütəxəssisi” və “agroservis mütəxəssisi” ixtisasları üzrə **19 modul əsaslı dərsliklər** hazırlanmışdır.

Avropa İttifaqının maliyyə dəstəyi ilə Birleşmiş Millətlər Təşkilatının inkişaf Proqramının

"Gəncədə Sənaye üzrə Regional Peşə Kompetensiya Mərkəzinin yaradılmasına dəstək" layihəsi çərçivəsində 3 ixtisas üzrə **16 modul dərslik** hazırlanmışdır. Sənayeyönümlü 3 ixtisas – "plastik boru qaynaqcısı", "tornacı" və "geyim üzrə dizayner" üzrə **11 modul dərslik** təhsilalanların istifadəsinə verilmişdir.

"Lənkəran iqtisadi rayonunda Regional Model Peşə Təhsil Mərkəzinin yaradılmasına dəstək" layihəsi çərçivəsində isə kənd təsərrüfatı istiqamətində "bitkiçilik mütəxəssisi", "üzümçülük və şərab ustası" və "kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsali üzrə fermər" ixtisasları üzrə **15 modul dərslik**, 3 ixtisas – "üzlükçü dizayner", "dülər", "mebel usta" üzrə isə **12 modul dərsliklərin** ərsəyə galməsi də ölkəmizdə həyata keçirilən dərslik siyasetinin uğuru kimi qiymətləndirilməlidir.

Almaniya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Cəmiyyəti (GİZ) Avropa İttifaqının maliyyə dəstəyi ilə **"Qəbələ, Qax və İsmayıllı rayonlarında kənd təsərrüfatı və turizm sahələri üzrə ikili (duallı) peşə təhsili və təlimi üzrə pilot layihələrin yaradılması"** (EDVET) layihəsi çərçivəsində turizm və xidmət sahəsi üzrə "turizm sahəsində işə xidməti üzrə mütəxəssisi", "turizm təşkilatçısı", "mehmanxana inzibatçısı" ixtisaslarını əhatə edən **16**, kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə "kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması və anbarlanması üzrə logistika mütəxəssisi" ixtisasını əhatə edən 7 və "xalçaçı" ixtisasını əhatə edən **6 modul dərsliyin** hazırlanaraq peşə təhsili müəssisələrinin ixtiyarına verilməsi peşə təhsilin dövlət qayğısının bariz nümunəsidir.

NIRAS-in "Azərbaycanda peşə təhsili və təlimin inkişafına Avropa İttifaqının dəstəyi" texniki-yardım layihəsi çərçivəsində (10 ixtisası əhatə etməklə) ilkin mərhələdə 6 ixtisas üzrə **44**, növbəti mərhələdə isə 4 ixtisas üzrə **20 modul dərsliyin** hazırlanması ilə peşə-ixtisas təhsilinə dair **yeni nəsil dərsliklərinin** sayı daha da artmışdır.

Ölkəmizdə ilk dəfə olaraq, yüksək texniki-peşə

təhsilinin həyata keçirildiyi Sənaye və İnnovasiyalar üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzində tədris olunan **8** ixtisas – "avtomatika üzrə usta", "avtomobil diaqnostikası və təmiri usta", "elektrik avadanlıqlarına xidmət və təmir üzrə elektrik montyoru", "elektronika usta", "inşaat usta", "sənayedə quraşdırma işləri üzrə usta", "torna və frezer dəzgahlarının operatoru" və "vəb dizayner və program təminatçısı" üzrə modul tədris vəsaitlərinin yeni məzmununda hazırlanması (Koreya peşə təhsilinin təcrübəsi əsasında) ölkəmizdə ixtisaslı kadrlar hazırlığı işinin yaxşılaşdırılmasına bir töhfə vermiş oldu.

2020-2021-ci tədris ilində peşə təhsili tarixində bir ilkə imza atılaraq, əmək bazarının tələblərinə cavab verən peşə təhsilinin təşkili, təhsilin keyfiyyətinin artırılması istiqamətində peşə təhsilinin mühəndis-pedaqoji heyəti, həmçinin təhsilalanlar üçün **96 adda 184067 ixtisas üzrə peşə-ixtisas dərslikləri** Təhsil Nazirliyi tərəfindən yaradılmış işçi qrupunda ekspertlər tərəfindən müzakirə olunaraq təkmilləşdirilmişdir. Hazırkı respublikamızın bütün peşə təhsili müəssisələri həmin dərsliklər təmin olunmuşdur.

Yeni dərslikləri fərqləndirən cəhət ondan ibarətdir ki, bu dərsliklər təhsil proqramları əsasında nəzəri və praktiki bacarıqlar nəzərə alınmaqla peşəkar səviyyədə hazırlanmışdır.

Qeyd etmək istərdik ki, dərsliklərin tək təhsilalanlara və təhsilvərənlərə deyil, daha böyük auditoriyaya əlcətanlığını təmin etmək məqsədi ilə dərsliklərin elektron versiyaları <https://e-derslik.edu.az/> portalında yerləşdirilmişdir. Növbəti tədris ili üzrə isə dərslik təchizatının genişləndirilməsi nəzərdə tutulur.

MÜSTƏQİL PEŞƏ SEÇİMİNİN ÖZƏLLİYİ

Mətləb Hüseynov,
Emal Sənayesi üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzinin direktoru
e-mail: emal@vet.edu.az

Humay Quliyeva,
Emal Sənayesi üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzinin ixtisas fənn müəllimi
e-mail: humayquliyeva12@gmail.com

Təhsil sistemində gedən islahatlara, təhsil prosesinin modernləşdirilməsinin tələblərinə cavab verən kamil, rəqabətədavamlı şəxsiyyət yetişdirmək daim diqqət mərkəzində olmuş, bu gün də olmaqdadır. Eyni zamanda təhsil fenomeni cəmiyyəti daha uğurla irəli aparan, onun inkişaf dinamikasının tənzimləyicisi kimi də təzahür edir.

Təhsilin əsas məqsədi nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürli mütəxəssis kadrlar yetişdirmək, eyni zamanda bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimşənilməsini, ixtisasın daim artırılması təmin etməklə, tələbələri ictimai həyata və səməralı əmək fəaliyyətinə hazırlamaqdır. Hər bir tələbə özünün bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını dərk etməlidir. Davranış qaydalarına riayət etməyi, ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır. Ünsiyyət bacarığı insanın özünü ifadə etməyə, aktuallaşdırmağa çalışmasıdır. Gözəl ünsiyyət qurmaq bacarığı, həm də yüksək mədəni keyfiyyət deməkdir. Biz ünsiyyət zamanı fikirlərimizi paylaşır, hadisənin gedişinə öz münasibətimizi bildirir, düşündüklərimizi ifadə edirik. Deməli, ünsiyyət mədəniyyəti insanın mənəvi keyfiyyətləri içərisində daha çox diqqəti cəlb edir, dinləyicilərda haqqımızda müəyyən təəssürat yaradır. Ünsiyyət zamanı **dörd** nitq bacarığından – **dinləmə, danışma, yazma və oxumadan** istifadə edirik. Ünsiyyət qurma bacarığı ən gərəkli səriştələrdən biridir. Etik davranışın qaydası isə ən vacib ünsiyyət bacarığıdır. Əgər tələbə şəxsiyyət kimi formalaslaşmış bacarırsa,

təhlil etmək bacarığı da tələb edir. Beləki, tələbələr tədris prosesinin özünün məqsəd və qiyamətini ilk növbədə, peşə istiqamətinin reallaşmasında görürərlər. Təlim fəaliyyətində bir çox uğursuzluqla rastlaşıqlarına görə belə nəticəyə gəlirlər ki, seçidləri peşə yanlışdır, bu zaman tədrisə həvəsləri aşağı düşür, öz-özünə münasibət dəyişir. Uğursuzluq vəziyyətinə düşdükən ələcsiz qalanlar olur, həftə bəzən oxumaqdan imtina da edirlər. Bəzi tələbələr isə özünün təlim fəaliyyətinə adekvat olur, tədris prosesində müvəffəqiyyət əldə etdikcə öyrəndiklərinə daha ciddi yanaşırlar, öz biliklərini artırmağa çalışırlar. Tələbələrin hesab edir ki, onların müvəffəqiyyətlərinin aşağı düşməsi müəllimlərin ucbatından baş vermişdir, fənni yaxşı tədris etməyiblər və bu səbəbdən tələbələrin tədrisə həvəsi aşağı düşməsdür. Müvəffəqiyyət və uğursuzluq həm müsbət, həm də mənfi dəyişikliklərlə nəticələnə bilər. Təbii ki, ən böyük praktiki marağı mənfi dəyişikliklər doğurur. Son nəticədə təlim fəaliyyətinin zəifləməsi tələbələrin bəziləri üçün ələcsizliğin inkişafı ilə nəticələnə bilər. Bu baxımdan gənclər peşə və ya ixtisas seçimində diqqətli olmalı, düzgün seçim etməlidirlər. Bəzən valideynlərin istəyinə məruz qalan tələbələr də olur. Bu problemin həllində onlara müstəqil seçim etmələrinə yardımçı olmaq, seçim qarşısında sərbəstliyinə əsaslanmaq lazımdır. Bunun üçün sadəcə hər hansı peşəyə (ixtisas) sahib olmaq həvəsi və istəyi olmalıdır. Həvəs və istək insanda qabiliyyət yaradır.

Emal Sənayesi üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzində tədris olunan ixtisaslardan danışaq. İxtisas peşə daxilində formalaşır. İxtisas peşə daxilində formalaşır. Peşə bir çox ixtisası əhatə edə bilər. Məsələn, “əməliyyatçı-mühasib”, “aspaz”, “bərbər”, “kompüter ustası”, “ağac nəqqası”, “bərbər-vizajist-manikürçü”, “qənnadıcı-şirniyyatçı”, “rabitə avadanlıqlarının quraşdırıcısı”, “kimyəvi analiz laborantı”, “dərzi”, “inşaat xərəti”, “telekommunikasiyada kompüter texnikasının istismarı üzrə operator” və s. Peşə iş təcrübəsi nəticəsində nəzəri biliklərə və təcrübə varlığındır. Ancaq V-VI dərəcəli aşpaz olmaq üçün diplom almalı və bir müddət öz ixtisasın üzrə təcrübə keçməlisən.

Aşpazdan yalnız müəyyən xörəklərin hazırlanmasında praktiki bacarıqlarla yanaşı, qida istehsalının təşkili, məhsulların xüsusiyyətləri

liyyətlərin müəyyən qədər rüşeymi olur. Hər bir insan fizioloji xüsusiyyətlər əsasında öz qabiliyyətini inkişaf etdirə bilər. Müəyyən fəaliyyət sahəsində qabiliyyət inkişaf edir, formalasılır. Həyatda qabiliyyətsiz insan yoxdur, hər bir insan müəyyən bir qabiliyyətə malikdir. Ona görə də peşə və ya ixtisas seçərkən gənclər diqqətli olmalıdırlar ki, gələcəkdə peşmanlıq hissi yaşamasınlar.

Mərkəzdə ixtisaslar müasir dövrün tələblərinə uyğun sahəni əhatə edir. Odur ki, bu ixtisaslara həmişə tələbat vardır:

Aşpaz. Aşpazlıq peşəsi ehtiyac olan peşələrdən biridir. İnsan hər gün yeməyə ehtiyac hiss edir, ona görə yaxşı aşpazlara tələbat daim yüksəkdir. Bu peşənin əsas üstünlüklərindən biri də onun aktuallığıdır. Bir aşpazın bir çox vəzifələri vardır. O, menyular, yeni reseptlər hazırlayıb, tapşırıqların keyfiyyətinə və təhlükəsizlik prosedurlarına nəzarət edir. Bu iş maraqlı, lakin çətindir, tam fədakarlıq tələb olunur. Şəxsi keyfiyyətlərə gəldikdə isə burada iddiyalılıq, yaradıcılıq, insanları təşkil etmək və komandada işləmək bacarığı vacibdir. Ayrıca aşpazın öz bacarıqlarını daim artırması lazımdır.

Aşpaz olmaq üçün peşə təhsili almalısan, əksər restoranlarda ən azı üçillik təcrübən olmalıdır. Bu ixtisas qrupunun tələbələri respublikamızın qabaqcıl otel, restoran və digər ictimai iaşə obyektlərində istehsalat təcrübəsi keçirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, təhsil müəssisəsini bitirdikdən sonra bütün aşpazlara müəyyən bir kateqoriya verilir. Ancaq V-VI dərəcəli aşpaz olmaq üçün diplom almalı və bir müddət öz ixtisasın üzrə təcrübə keçməlisən.

Aşpazdan yalnız müəyyən xörəklərin hazırlanmasında praktiki bacarıqlarla yanaşı, qida istehsalının təşkili, məhsulların xüsusiyyətləri

(saxlama şəraiti, müxtəlif növ emal növləri və s.) hazırlamaq üçün qənnadıcıdan peşəkarlıq, bilik və bacarıq tələb olunur. Qənnadıcılar qida məhsullarının xarakterik xüsusiyyətlərini, məməlatların hazırlanma texnologiyasını mükəmməl bilməli və onları zövqlə bəzəməyi, rəng və rəng çalarlarını düzgün seçməyi bacarmalıdırular.

Əməliyyatçı-mühasib. Mühasib hər hansı bir idarə və müəssisənin təsərrüfat subyektinin gəlir, mənfəət, zərər, uçot, vergi öhdəliyi və maliyyə hesabatlarını həyata keçirən, onların qeydiyyatını aparan, eyni zamanda uyğunluq tələbləri barədə məlumat və məsləhət verən məsul işçidir.

Mühasibat uçotu. İdarəetmənin maliyyə hərəkətlərini qeyd edən, sinifləndirən, xüsusişdirən və hesabata çevirən bir elmdir. *Mühasibatlıq* yalnız qazanc məqsədi ilə qurulan müəssisələrlə əlaqədar deyil, qeyri-kommersiya, yəni cəmiyyətə fayda üçün xidmət verən bütün təşkilatlar üçün də etibarlıdır.

Mərkəzin “əməliyyatçı-mühasib” ixtisası üzrə təhsil alan tələbələri ilkin hesabat sənədlərinin, hesablaşmaların, əmək haqqlarının hesablanması, təşkilatdaxili mühasibat uçotunun aparılması, yerli və xarici bank ödənişlərinin həyata keçirilməsi, gündəlik və aylıq hesabatların tərtib edilməsi, əsas vəsaitlər, mal-materialların uçotunun aparılması, aylıq daxili maliyyə hesabatlarının hazırlanması, rəhbərliyə lazımi məlumatları hazırlayıb təhvil vermək barədə bilik və bacarıqlara yiylənlər. Bu ixtisas üzrə təhsil alan tələbələr müəssisələrdə istehsalat təcrübəsi keçirlər.

Qənnadıcı-şirniyyatçı. Qənnadıcı-şirniyyatçı xüsusi texnologiya və təhlükəsizlik qaydalarına riayət edərək, müxtəlif qənnadı və şirniyyat məmulatlarını, desertləri və bu seçimdə olan digər şirniyyatları (tortlar, pirojnalar, ruletlər, kekslər, peçenylər, jеле və s.) hazırlayan, onlara zövqə görə dad, müxtəlif forma verib bəzəyən peşəkar xidmət ustasıdır.

Müəssisəmizdə gələcəyin qənnadıcılarına peşə biliklərini (nəzəri və praktiki) öyrətməklə yanaşı, faydalı vərdişlərin və təcrübələrin aşılmasına və təkmilləşdirilməsinə də yardım göstərilir. Yüksək keyfiyyətli qənnadı məmulatlarını

hazırlamaq üçün qənnadıcıdan peşəkarlıq, bilik və bacarıq tələb olunur. Qənnadıcılar qida məhsullarının xarakterik xüsusiyyətlərini, məməlatların hazırlanma texnologiyasını mükəmməl bilməli və onları zövqlə bəzəməyi, rəng və rəng çalarlarını düzgün seçməyi bacarmalıdırular.

Mərkəzin “qənnadıcı-şirniyyatçı” qrupunun tələbələri respublikamızın bir çox şirniyyat müəssisələrində istehsalat təcrübəsi keçirlər. Müəssisələrdə praktiki təlimlərdə iştirak etmək gələcəkdə uğurlu karyeranın qurulması üçün önəmlı rol oynayır. Çünkü nəzəri biliklər kifayət etmir, nəzəri bilikləri real iş şəraitində praktiki şəkildə tətbiq etməlisən.

Bərbər. Bərbər saçların kəsilməsi, üzün təraş edilməsi və dəriyə qulluq ilə məşğul olan peşə sahibidir. Bərbərlik (dəlləklik) qədim peşələrdən biridir. Xarici görünüşə diqqət yetirmək bütün dövrlərdə insanlar üçün önəmlili olduğundan bu peşəyə də həmişə hörmətlə yanaşılmışdır. “Bərbər” ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrə hər cür qadın, kişi və uşaq saç düzümlərinin müxtəlif üsulları, texnikalarının mənimşənilməsi nəzəri və praktik cəhətdən tədris edilir. Saç kəsiminin izahı şəkillərlə müşayiət olunur ki, bu da yeni modellərin öyrənilməsini daha da asanlaşdırır. Həmçinin saçların kimyəvi yolla burulması və qırırmış saçların düzləndirilməsi, saç rəngləmə texnologiyası barədə də məlumatlar verilir.

Bərbər-vizajist-manikürçü. Qadın bərbəri – günün dəbinə, müştərinin zövqünə görə saçın kəsilməsini, yuyulmasını, cürbəcür formada hörüləməsini, həmçinin onların burulması, rənglənməsi, saçın qaynaq edilərkən uzadılması, onun qayğısına qalınması məsləhətini vermək kimi vəzifələri icra edən gözəllik ustasıdır. Kişi bərbəri müştərilərə bərbər ximətlərini – saçın kəsilməsi, yuyulması, saqqalın qırıldırılması və müştərinin istəyi ilə saçın formaya salınaraq yarışq verilməsi kimi xidmətlər göstərən, həmçinin müştərilərə saçlara qulluq və kəpəyin qarşısının alınması kimi müvafiq məsləhətlər verən xidmət ustasıdır. Vizajist – makyaj rəssamı kimi insama

uyğun müxtəlif növ illüstrasiya tətbiq edən gözəllik ustasıdır. Manikürçü və pedikürçü əl və ayaq dırnaqlarına qulluq edən ustadır. "Bərbərvizajist-manikürçü" ixtisası qrupunun tələbələri nəzəri dərslərlə yanaşı, bir sıra gözəllik salonlarında istehsalat təcrübəsi də keçirlər.

Telekommunikasiyada kompüter texnikasının istismarı üzrə operator. "Telekommunikasiyada kompüter texnikasının istismarı üzrə operator" ixtisasını bitirdikdən sonra tələbə telefon şəbəkəsinin elementlərini biləcək, rəqəmsal qurğuları idarə etməyi, telefon şəbəkələrini quraşdırmağı, inkişaf planı təqdim etməyi, texnoloji həll yollarını seçməyi, şəbəkəyə baxış planını təqdim etməyi, peşəkar şəkildə istifadəçi ilə qarşılıqlı əlaqə qurmağı, rəqəmsal məzmunu, informasiyanı və şəbəkəni idarə etməyi, rəqəmsal məzmunun keyfiyyətini dəyərləndirməyi, peşəkar rəqəmsal məzmun hazırlamağı, həmçinin internet vasitəsi ilə rəqəmsal məzmunu paylaşlığı bacaracaqdır.

Kompüter üzrə operator. "Kompüter operatoru" ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrimizə müəllimlər kompüter qrafikası görüntüləri ilə işləməyi, informasiya modelini qurmağı, müxtəlif layihələri hazırlanmağı və təsvirlər üzərində qrafik obyektlər ilə əməliyyat aparmağı tədris edirlər. Hazırda kompüterlə yənəñ gənclər deyil, eyni zamanda müxtəlif yaş qruplarını əhatə edən insanlar da məşğul olurlar. Bu isə o deməkdir ki, kompüterə maraq göstərməklə mənəvi zövq alan insanlar da günü-gündən çoxalmadadır. "Kompüter operatoru" ixtisası qrupunun tələbələri nəzəri dərslərlə yanaşı, müəssisələrdə istehsalat təcrübəsi də keçərək bilik və bacarıqlara yiylənlərlər.

Kompüter ustası. "Kompüter ustası" ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrə kompüterlərin və noutbukların təmiri və program təminatı, kompüterlərin nasazlıqlarının təyin edilib aradan qaldırılması, kompüter hissələrinin yenilənməsi və gücləndirilməsi, vacib məlumatları saxlamaqla kompüterlərin formatlanması, əməliyyat sisteminin və programların keyfiyyətlə yazılması, viruslardan müdafiə, internetə qoşulmaq kimi proseslər öyrənilir. Təhsilini bitirdikdən sonra tələbələr müştəqil şəkildə müxtəlif növ kompüterləri yığa və modernizasiyasını həyata keçirə bilirlər. Həmçinin Windows əməlliyyat sistemini yükləyə

və konfiqurasiya edə bilir, stasionar kompüterlərin və noutbukların texniki xidmətini həyata keçirirlər.

Ağac nəqqası. Nəqqaslıq – hansısa şəklin və ya yazının kəsici alətlə müxtəlif materialın üzərinə həkk olunmasıdır. Nəqqaslıq dekorativ-tətbiqi sənət növü kimi qəbul edilir. Müasir dövrə əsasən mösiət əşyalarının bəzək işlərində tətbiq edilir. Texniki xüsusiyyətlərinin çətinliyi ucbatından uzun illər bu işlə yalnız mahir sənətkarlar məşğul olublar və bu sənət əsrlər boyu yüksək qiymətləndirilib.

Nəqqaslıqla məşğul olan koslər nəqqaslar deyilir. Nəqqaslar ya mexaniki üsulla, ya da əl ilə işləyirlər. Bu zaman onlar metal, daş, taxta, şüşə üzərinə müəyyən təsvirləri köçürür, dekorativ bəzək işlərini görürər. Adətən nəqqaslar, həm də rəssam və xəttat olurlar. Bu ixtisas üzrə təhsil alan tələbələr həm mexaniki üsulla, həm də əl ilə işləməyi öyrənməklə bilik və bacarıqlara yiylənlərlər.

Dərzi. Dərzilik çox maraqlı peşədir. Bu gün elə bir adam tapılmaz ki, dərziyə müraciət etməsin. Ona görə də bu peşə hər dövr üçün gərəklidir. Dərzi peşəsinin maraqlı tərəfləri çoxdur. Əgər hansısa bir paltarı tikirsənsə, onu bir də əvvəlki kimi tikə bilməzsən. Dərziliyi başqa peşələrdən fərqləndirən cəhət isə bu işdə daim yaradıcılığın olmasıdır. Dərzi, eyni zamanda öz zövqü ilə sifarişçinin zövqünü uyğunlaşdırmağı bacarmalıdır.

Bu gün respublikamızda müxtəlif peşələr yaşadılır, inkişaf etdirilir. Hazırda "dərzi" ixtisasını bitirən çox sayıda gənc bu peşə ilə də məşğul olur. Əminliklə demək olar ki, dərzi peşəsi də yaşıdalacaq və gələcək nəsillərə ötürürləcəkdir.

İnşaat xarratı. "İnşaat xarratı" ixtisası üzrə təhsilalan tələbələrə dülər-xarrat məmulatlarının hazırlanması texnologiyası və quruluşu barədə, ağacın emaledilmə əmaliyyatları, əl və elektrik alətləri, ağac emal edən dəzgahlar və avadanlıqlar haqqında məlumatlar verilir. Nəzəri biliklərlə yanaşı, tələbələr təcrübə də keçirlər.

Kimyəvi analiz laborantı. "Kimyəvi analiz laborantı" ixtisasını bitirən laborantın əsas vəzi-

fəsi kimyəvi xarakterli məlumat əldə etməkdir. Bu vəziyyətdə tədqiq olunan hər hansı bir obyekt ola bilər. Kimyəvi analiz laborantı qazlar və buxar komponentləri ilə işləyə bilər. Təcrübə zamanı tələbələr təqdim olunan materialla təhlil və testlərin performansını, laboratoriya avadanlıqlarının tənzimlənməsini, müəyyən tədqiqat aparmadan əvvəl texniki cihazların hazırlanmasını, iş qeydləri və ya hesabatda qeydləri, təhlillərin nəticələrini, təhlillərlə əlaqəli qrafiklərin tərtib edilməsini, laboratoriya sənədlərinin tərtib edilməsini öyrənlərlər.

Neft və qazçixarma operatoru. "Neft və qazçixarma operatoru" ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrimiz nəzəri biliklərlə yanaşı, təcrübə zamanı müəssisələrdə bacarıq da əldə edirlər. Neft və qazçixarma texnologiyası, yeraltı və yerüstü avadanlığın texniki xarakteristikası, yeraltı və əsaslı təmirlərin növləri, quyuların tədqiq edilməsi üsulları, təzyiq altında işləyən qabların quruluşu və istismar qaydaları, xidmət edilən av-

tomatika və telemexanika aparatlarının yığılma və prinsipial sxemi, radiotexnika, elektrotexnika, avtomatika və telemexanikanın əsasları haqqında biliklərə yiylənlərlər. Onlar işlənilən yatağın, yeraltı və yerüstü avadanlığın texniki xarakteristikası və quruluşu haqqında məlumatlandırırlar. Mərkəzimizdə, həmçinin neft və qaz yatağı barədə əsas məlumat, quyuların yerüstü avadanlığının istismarı və onlara xidmət qaydaları, işlədilən alətərin, nəzarət-ölçü cihazlarının iş prinsipi, neftin və qazın çıxarılması, yığılması, hazırlanması və nəqlinin texnoloji prosesi, mancanaq dəzgahının və işləqlandırma aparatlarının qoşulma qaydaları, qum tixacının yuyulması prosesinin hesabi, xidmət etdiyi sahədə neft və qazın yığılması və nəqli sxemi, xidmət etdiyi nəzarət-ölçü cihazlarının, avtomatika və telemexanika vasitələrinin quruluşu tədris edilir.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, dövlət sifarişli ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələrə təqaüd verilir. Təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün təhsilalanlar arasında rəqabət mühiti yaratmaq, onların tədris prosesində fəallığını artırmaq və təhsilə marağını gücləndirmək məqsədi ilə peşə liseylərində yaxşı və zəif oxuyanları fərqləndirmək, verilən təqaüdlərin onların bilik səviyyəsinə görə təyin edilməsi daha məqsədə uyğun olardı. Bu zaman bilik sistemi daha yaxşı mənimlənilərdi. Bilik sisteminin inkişafı isə biliyin kapitala çevriləməsi deməkdir. Bilik kapitalı əsasən bacarıqlara əsaslanır və bu günümüzün ən böyük yeniliyi deməkdir.

PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ İSTEHSALAT TƏLİMİNİN VƏ TƏCRÜBƏSİNİN TƏŞKİLİ

İمامəddin Zəkiyev,
Qusar Peşə Liseyinin direktoru
e-mail: qusar-lisey@mail.ru

Bildiyimiz kimi, 2020-ci ilin mart ayından ölkəmizdə koronavirus (COVID-19) pandemiyası ilə əlaqədar tədris ənənəvi formadan onlayn tədrisə keçdi. Tədrisin həm onlayn, həm də teledərsələr vasitəsi ilə əlçatan olmasını həll etmək, tələbələri tədrisə cəlb etmək və qisa zaman kəsiyində “virtual məktəb” layihəsinə həyata keçirmək Təhsil Nazirliyinin fədakar əməyinin sayəsində mümkün oldu.

Lakin distant təhsil ənənəvi təhsili əvəz edə bilməz, həm də söhbət peşədən gedirsə, burada distant təhsilda tələbələr yalnız müəyyən nəzəri biliklər əldə edə bilərlər. Bəs praktiki bacarıqlar, vərdişlər, səriştələr? Bunlara isə yalnız istehsalat təlimi və təcrübəsi prosesində nail olmaq mümkündür.

Qusar Peşə Liseyində tədris prosesi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Xüsusi karantin rejimi” dövründə Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı əlavə tədbirlər barədə” 2021-ci il 22 yanvar tarixli, 12 nömrəli Qərarına və Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 8 fevral 2021-ci il tarixli, F-41 nömrəli Əmrinə əsasən təşkil edilmişdir.

Istehsalat təcrübəsi istehsalat təliminin yekun mərhələsi olub, onun əsas vəzifəsi öyrənilən ixtisaslar üzrə tələbələrin bilik, bacarıq və vərdişlərini möhkəmləndirməkdən və təkmilləşdirməkdən, xidmət sektorunda çalışacaq ixtisaslı fəhlə kadrların hazırlanmasından ibarətdir.

İşığı” və “Diamond” restoranı, “XIDIR” kafesi, “Otel 444” ailəvi istirahət mərkəzində; “kompyuter uстası” ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr – “Milli Təlim Tədris Mərkəzi”, “Şahdag” kompyuter mərkəzində; “elektrik avadanlıqlarına xidmət və təmiri üzrə elektrik montyoru” ixtisasları və təhsil müddəti 3 il olan “kompyuter uстası”, “elektrik avadanlıqlarına xidmət, elektrik montyoru” ixtisasları üzrə ümumiyyətdə 69 tələbə istehsalat təcrübəsinə vəsiqə almışdır.

Qeyd edək ki, liseyimiz tələbələrimizin istehsalat təcrübələrini keçmələri üçün müəssisələrlə ikitirəfli müqavilələrin bağlanması istiqamətində məqsədyönlü iş aparır. Belə ki, təcrübə keçiriləcək müəssisələrdə müvafiq peşələr üzrə iş yerlərinin olması, avadanlıq, material, alət və texnika ilə təminat, təhlükəsizlik tələblərinə uyğunluq əsas meyar kimi götürülür. Bütün bunları nəzərə alaraq, 2020-2021-ci tədris ili üzrə təhsil müəssisəmizin kadr hazırlığına dair müqavilə bağladığı təşkilatlar aşağıdakılardır: Qusar Rayon Gənclər və İdman İdarəsi, Qusar Olimpiya İdman Kompleksi, Qusar Elektrik Şəbəkəsi, “Şahdag” kompyuter mərkəzi, Milli Təlim-Tədris Mərkəzi, “Şəfa” Qusar istirahət mərkəzi MMC, “Park Qusar” ailəvi istirahət mərkəzi, “Qayı-Bulaq” ailəvi istirahət mərkəzi, “MM” ailəvi istirahət mərkəzi, “Yaşıl park” ailəvi istirahət mərkəzi, “Şahdag” şirkəti (Nabran), “Ay işığı” restoranı, “Diamond” restoranı, “XIDIR” kafesi, “Otel 444” ailəvi istirahət mərkəzi, “VILLAGE PRO” ailəvi istirahət mərkəzi, “Xutorok” ailəvi istirahət mərkəzi, “BATA-BAT” restoranı (Nabran), “ELİT”, “NORD”, “RAA”, “EYNAR” ticarət mərkəzləri və s. Gələcək əməkdaşlıq

istiqamətlərinin təsdiqi məqsədi ilə, peşəkar fəhlə kadrlarının hazırlığına maraqlı olan yuxarıda adları çəkilən bu və ya digər təşkilatların nümayəndələri liseyimizin fəaliyyəti ilə mütomadi tanış olurlar. O cümlədən tələbələrimiz potensial işəgötürən müəssisələr tərefindən təlimlərə cəlb olunur, onlara sanitər-epidemiloji vəziyyəti nəzərə olaraq master-klass (usta dərsi) keçirilir. Artıq tələbələrimizin istehsalat təcrübələri keçmələri üçün bu müəssisələrlə iki tərəfli müqavilələr bağlanmışdır. Tələbələrimizə təhsil müəssisəmiz ilə razılışdırıllaraq istehsalat təcrübələrini keçmək üçün müstəqil olaraq müəssisə seçmələrinə də icazə verilir. Pandemiyası dövründə istehsalat təcrübəsi keçiriləcək müəssisələrdə sixliq yaranmaması məqsədi ilə tələbələrin yaşayış ünvani uyğun istehsalat təcrübəsinin keçirilməsinə imkan olduğu halda (istehsalat sahələri) onlara təcrübənin yerlərdə keçirilməsinə şərait də yaradılmışdır.

Bundan əlavə olaraq, tələbələrimiz istehsalat təcrübəsinə başlamazdan əvvəl istehsalat təlimi məşğələlərində onlara təcrübə keçəcəkləri müəssisədə mövcud olan daxili əmək intizamı, əməyin mühafizəsi, yanğın təhlükəsizliyi qaydaları, sanitariya-gigiyena tələbləri, texniki təhlükəsizlik üzrə təlimatlar aparılır. O cümlədən təcrübə keçirilən müəssisə rəhbərliyi müqaviləyə əsasən, müəssisədə istehsalat təcrübəsi keçən dövrə tələbələri sağlam və təhlükəsiz iş şəraiti ilə təmin etməyi öhdəsinə götürür.

Istehsalat təcrübəsi dövründə tələbələrimiz təcrübə keçdikləri müəssisənin ştat cədvəlinə daxil edilmirlər. Belə ki, təcrübə keçirilən müəssisə ilə təhsil müəssisəmiz arasında bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun müəssisə yalnız tələbələrimizin istehsalat təcrübələrini keçmələri

üçün əmr verir. İstehsalat təcrübəsində tələbələrin iş gününün məhsuldarlığı peşə üzrə tədris planında istahsalat təcrübəsi üçün nəzərdə tutulmuş həftəlik dərs yükünə müvafiq təyin edilir. Bununla belə iş günü qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müddətdən artıq olmayaraq təşkil olunur. İş yerinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq istehsalat təcrübəsi dövründə tələbələr tərəfindən görülməcək işlərin məzmununu və həcmini isə qabaqcadan peşə təhsili müəssisəsi təcrübə keçiriləcək müəssisə və təşkilatlarla birgə müəyyənləşdirir. Bu istiqamətdə təcrübə göstərir ki, tələbələrimizin ixtisaslarına dair istehsalat təcrübələrini müəssisələrdə keçmələri müsbət nəticələr verir.

İstehsalat təcrübəsinə istehsalat təlimi ustası rəhbərlik edir. Bu zaman istehsalat təlimi ustasının fəaliyyətini aşağıdakı kimi qiymətləndirmək olar: Təcrübə müddətində istehsalat təlimi ustaları (ITU) təcrübə yerlərinə gedir, tələbələr tərəfindən istehsalat normalarının yerinə yetirilməsi vəziyyətini yoxlayır, onların gördüyü işlərin uçotunu aparır, müəssisə ilə birlikdə tələbələrin təlimatlandırmasının, istehsalatda tətbiq olunan yeni texnika və texnologiyaların, peşə

üzrə qabaqcıl iş üsulları və metodlarının öyrənilməsini təşkil edir, təcrübə keçən tələbələr tərəfindən istehsalat tapşırıqlarının müvəffəqiyyətə yerinə yeirilməsinə nail olurlar. Tələbələrin istehsalat təcrübəsi ixtisas (sınaq) işlərinin "Xüsusi karantin rejimi dövründə" sanitər-epidemioloji tələbləri nəzərə alınmaqla, yerinə yetirilməsi ilə başa çatacaq.

Sonda onu da qeyd edək ki, peşə təhsili müəssisələrinin qarşısında duran əsas məqsəd ilk növbədə, xidmət sektorunda çalışacaq peşəkar fəhlə kadrların hazırlanmasıdır. Şəraitdən asılı olaraq, onlayn dərslərə təhsilalanların maksimum cəlb edilməsi, modulların spesifikasiyasına uyğun bilik, bacarıq və səriştələrin formalasdırılması, praktiki tapşırıqların yerinə yetirilməsi liseyimizin mühəndis-pedaqoji kollektivinin başlıca məqsədidir. Tədris prosesinin distant təşkili ilə əlaqədar qarşıya çıxan problemlərə baxmayaraq, liseyimizin kollektivi bu işin öhdəsindən gəlməyə çalışırlar.

Ümid edirik ki, ölkəmizi və dünyani ağışuna alan (COVID-19) pandemiyası tezliklə aradan qalxacaq və həyat öz əvvəlkə axarına düşəcəkdir.

SƏRİSTƏSASLI MODULLARIN İNTEQRATİV TƏLİM PRİNSİPI ƏSASINDA TƏDRİSİ

Qadir Qafarov,

Azərbaycan Texniki Universitetinin Elektronika kafedrasının assistenti
e-mail: qafarov1997@gmail.com

Təhsildə integrasiya yeni məsələ deyildir. Bu yanaşmaya görə tələbə təhsil müəssisələrində tədris olunan fənlər vasitəsi ilə müxtəlif sahələr üzrə seçilmiş məzmunu öyrənməli və tətbiq etməyi bacarmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, peşə-ixtisas modullarının məzmunu yüksək dərəcədə integrativdir. Ona görə də fəndaxili integrasiya prinsipinə riayət olunduqda fənnin hər bir mərhələsində fənlərarası integrasiyaya ehtiyac duyulur.

"Inteqrasiya" termini XVII əsrə riyazi anlayış kimi formalılmışdır. XVIII-XIX əsrlərdə bu termin riyaziyyatın hüdudlarından çıxaraq universal ümumi elmi kateqoriya statusunu əldə etdi. Bu anlayış əsrlər boyu təhsilin məzmununda birləşmə, bağlılıq, sintez mənasını verən müxtəlif terminlərlə adlandırılmışdır. Didaktikada "kompleks metod", "fənlərarası əlaqə", "korrelyasiya" və nəhayət, "inteqrasiya" adı öz əksini tapır. "Inteqrasiya" anlayışı ilə "sintez" anlayışını birləşdirmək cəhdləri də olmuşdur. Bir sıra tədqiqatçılar hesab edirlər ki, sintez integrasiya prosesinin son mərhələsi ola bilər, lakin nəticəsi ola bilməz. Integrasiya problemi məşhur pedagoqların Y.A.Komenski, İ.F.Herbart, K.D.Uşinski və başqalarının pedagoqoji fikirlərində öz əksinə tapmışdır. Onlar təhsilin məzmununda integrasiyanı ehtiyac kimi görürdülər [1].

Təlimdə integrasiya, həm də müəllimlər üçün inkişafetdirici xüsusiyyət daşıyır. Bu sahə ilə məşğul olan mütəxəssislərdən T.Ağayeva qeyd edir ki, integrasiya tələbələrdə dünyagörüşü artırmaq, dərsə maraq yaratmaq funksiyası ilə ya-

naşı, müəllimləri özünüñkişafa – öz üzrində işləməyə vadar edir [2]. Biliyin integrasiyası müəllimlərdən bir qədər tədqiqatçılıq bacarığının olmasını tələb edir. Müəllim qarşidakı dərsdə təhsilalanlara çatdıracağı mövzu üzrə ciddi hazırlaşmalıdır. Dosent A.Bəkirovanın fikrincə, integrasiya mövzu ilə bağlı müxtəlif mənbələrdəki məlumatlara bələd olmaq deyil, toplanılan materialları nəzərdə tutulan sinfin səviyyəsində standartlarda reallaşdırmaq, sistemləşdirmək və onları tələbələrə çatdırmaq üçün daha səmərəli metodlar barəsində düşünməkdir [3]. Müəllim integrasiya mərhələsində də, ümumilikdə dərs prosesində olduğu kimi fərdi yanaşma göstərməlidir. Bu prinsip tələbənin bilik səviyyəsinə görə tənzimlənməlidir. İnteqrasiyada pərakəndəliyə, sistemlisizliyə yol vermək mənim-səməyə nəinki kömək etmir, əksinə, bir o qədər də çatınləşdirir.

İnteqrativ təlim təhsilalanların mənqi təfəkkürünün inkişafında bir-birinə yaxın olan fənlərdə öyrəndikləri mövzuların dərindən mənimşənilməsində əsaslı rol oynayır. Fənlərarası əlaqələr və onların integrasiyası, eyni zamanda vaxt ehtiyatına qənaət edir. Bu vaxt təkcə hər hansı sahənin əsaslı şəkildə öyrənilməsi üçün deyil, həm də mənim-səmənin keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinə, fənlərarası mövzuların öyrənilməsində əks əlaqənin qurulmasına, təlim prosesinin idarə olunmasına, müəllim-tələbə dialoqunun qarşılıqlı anlaşılma şəraitinin yaradılmasına imkan yaradır [4].

İnteqrasiyanın vacibliyindən, onu təmin etməyin imkan və yollarından danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, integrasiyani tam təmin edən

dərslik yaratmaq çətindir. Bugünkü şəraitdə belə çətinliklərlə qarışlaşmamaq üçün aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirmək lazımdır [5]:

1. İnteqrativ təlimin həyata keçirilməsi üçün programlar (kurikulum) əsaslı şəkildə genişlənməli, programlarda integrativ məzmun təqdim edilməlidir.

2. İnteqrasianın müntəzəm ardıcıl tətbiqinə nail olmaq üçün integrativ dərsliklər yaradılmalıdır.

3. İnteqrativ təlimin müvəffəqiyətlə təşkili üçün geniş təfəkkürə malik olan və integrativ fənni tədris etməyi bacaran müəllim kadrlar hazırlanmalıdır.

4. Tələbələrin əksəriyyətinin integrativ kursları bəzən sadəcə seyrçi kimi dinləyəcəkləri qorxusu qarşıya çıxır. Onlar hər şeydən xəbəri olan, lakin hər şeyi mükəmməl bilməyən kimi yetişə bilərlər.

Peşə təhsilində ixtisasönümlü fənlərin tədrisi zamanı diqqət ediləsi lazımlı məqamlardan biri də modullararası integrasiyadır. Modullararası integrasiya şərh olunan mövzunun dərk edilməsi, təhsilalanların əvvəlki mövzularla əlaqə qurması və təhsilalanların ümumi bilik səviyyəsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onu da deyə bilərik ki, peşə təhsilində modullararası integrasiya prinsipi əsasında təhsilalanların anlayışdan yayılmalarına səbəb olmadan təlim strategiyasının müəyyənləşdirilməsi və tətbiq edilməsi təhsilin keyfiyyəti baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir [8]. Deməli, peşə-ixtisas modullarının tədrisində keyfiyyəti artırmaq məqsədi ilə fənlərin (modulların) integrativ təlimi nəzərə alınmalıdır. Ümumtəhsil fənlərində olduğu kimi, peşə-ixtisas modullarında da integrativ əlaqələrin qurulması ixtisas fənninin hərtərəfli və dərindən öyrənilməsinə istiqamət verir.

Peşə-ixtisas modullarında integrasiya üç formada (əsas səriştələrə integrasiya, ümumi səriştələrə integrasiya, spesifik səriştələrə integrasiya) aparılı bilər.

1. **Əsas səriştələrə integrasiya** (baza modullar). Peşə təhsilinin bütün ixtisaslarında bu səriştələr tədris olunur. Peşə-ixtisas modullarının tədrisində bu səriştələrə mütəmadi olaraq integrasiya edilir. Əsasən texniki fənlərdə “xarici dildə ünsiyyət” modulundan istifadə olunur. Bunun səbəbi texniki terminologiyanın beynəlxalq

terminlərdən ibarət olmasıdır. Müəllimlər (və ya istehsalat təlim ustaları) bu amili nəzərə alaraq, modulun tədrisində ixtisasönümlü terminləri təhsilalanların diqqətinə çatdırmalıdır.

2. Ümumi səriştələrə integrasiya. Texniki elmlərin çoxşaxəliliyi peşə təhsilində ixtisasların formalasdırılmasına təsir etmişdir. Məsələn, rəbitə avadanlıqlarının quraşdırıcı - rəbitə quraşdırıcı-antenaçı; əl ilə elektrik qaynaq avadanlıqlarının (transformatorların) təmiri üzrə elektrik montyoru - elektrik avadanlıqlarının təmiri və xidməti üzrə elektrik montyoru; uçan aparatların cihaz avadanlıqları üzrə elektromexanik - uçan aparatların radio avadanlıqları üzrə elektromexanik və s. kimi ixtisaslar eyni qoldan yaranmışdır. Belə ixtisaslara dair ümumi anlayışları və bilikləri cəmləşdirən ümumi səriştəsəslə modullar mövcuddur. Təhsilalanlara ixtisasa dair bacarıqlar çatdırılrək bacarıqların reallaşması şərtləri və onun altında yatan xırda, lakin bir o qədər lazımlı məqamların integrativ təlimin qurulması ilə mənimsədilməsini təmin etmək mümkündür. Ümumi səriştələrin spesifik səriştələrə integrasiyasına əyani misal olaraq **“Azərbaycanda Milli Kvalifikasiya Çərçivəsinin İcrasına Dəstək”** layihəsi əsasında tərtib edilmiş **“Tibbi avadanlıqların texniki xidməti”** modulunda integrativ əlaqənin qurulmasını göstərmək olar:

- *Tibbi avadanlıqların texniki xidməti modulunun birinci təlim nəticəsi ilə “Elektrotexnikanın və elektronikanın əsasları” modulunun üçüncü təlim nəticəsi arasında integrativ əlaqənin qurulması;*

- *Tibbi avadanlıqların texniki xidməti modulunun birinci təlim nəticəsi ilə “Sxem, certyoj və qrafiki işlər” modulunun beşinci təlim nəticəsinin ikinci və beşinci qiymətləndirmə məyarları arasında integrativ əlaqənin qurulması.*

3. Spesifik səriştələrə integrasiya. Belə integrasiyanın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, təhsilalan bir təlim nəticəsində verilən bilik və bacarıqla əvvəlki təlim nəticələrində mənimsədiyi bilik və bacarıqlar arasında əlaqə yarada bilir. Spesifik səriştələrə integrasiya bir növ ixtisas biliklərininitməsi, yaddaşdan qısa müddətdə silinməməsi üçün körpü rolunu oynayır. Məsələn, Tibbi avadanlıqların texniki xidməti modulunda Tibbi avadanlıqlara xidmət göstərmək

təlimi nəticəsində “Avadanlıqların mexaniki hissələrini müvafiq qaydada dəyişir” qiymətləndirmə meyarın tədrisində bir əvvəlki meyara “Müvafiq təlimat əsasında dəyişdirmə işlərinin həyata keçirir” integrasiya edilməlidir. Təhsilalanlar bu halda təlimata uyğun olaraq sökülebilər birləşmələri müəyyən edə biləcək, avadanlığın texniki göstəricilər kitabını oxumaqla bir daha təkrarlayacaq, nəhayət, sürtünmə və yeyilmə səbəbi ilə sıradan çıxmış mexaniki hissələri dəyişəcəkdir.

Modullararası integrativ təlimin qurulmasında vacib məqamlardan biri də integrativ anlayışları gündəlik həyatla əlaqələndirərək təhsilalanlara çatdırılmalıdır. Belə ki, integrativ təlim prinsipi ilə qurulmuş dərsdə istifadə olunan hər bir detal təhsilalanların müstəqil həyatda formalasdmasına və özünü idarə etməsinə xidmət edir. Çalışmaq lazımdır ki, təlim nəticələrinin məzmununun çatdırılmasında müxtəlif situasiyaların yaradılmasından istifadə olunsun. Belə olan halda təhsilalan istehsalatda rastlaşacağı vəziyyətlərən xəbərdar olacaq, təlim nəticələrində qazandığı bilik və bacarıqlar sayəsində məsələlərin ən optimallı həlli yolu tapacaqdır.

Fənlərarası məsələlərin həlli prosesində və tapşırıqların yerinə yetirilməsində təhsilalanlar hadisələr arasında olan əlaqələri real hiss edirlər, müxtəlif fənlərdə öyrənilən qanun və hadisələrin kompleks tətbiqinə əsaslanan texnoloji proseslərlə tanış olurlar [7]. Təessüflər olsun ki, istər ümumtəhsil, istərsə də peşə təhsilində peşə-ixtisas modullarının məzmun xəttinin çatdırılmasında fənlərarası əlaqə müşahidə olunmur. Buna baxmayaraq, peşə-ixtisas modullarının tədrisində sistemli yanaşma reallaşmalıdır.

Mütəxəssislərin fikrincə, integrasiyadan təkcə humanitarianönümlü fənlərin tədrisində deyil, eləcə də texnikiyönümlü ixtisas fənlərinin tədrisində də mücərrəd anlayışları, çətin formul və ifadələrin mənimsədilməsi məqsədi ilə istifadə olunmalıdır.

Peşə-ixtisas modullarının tədrisində bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsi, modullarda nizamsız faktların sistemləşdirilməsi məqsədi ilə integrasiyadan istifadə imkanları nəzərə alınmaqla **Tibbi avadanlıqların texniki xidməti** modulunda məzmun xəttinin reallaşması üçün integrativ təlim prinsipi nəzərə alınaraq tərtib edilmiş

Tələbələrin əlaqələndirilməsi ixtisasına yönəldilmiş fənlərarası əlaqələr

dərs nümunəsini diqqətinizə çatdırırıq. Bu modulun tədrisi zamanı “Xarici dildə ünsiyyət”, “Elektrotexnika və elektronikanın əsasları” və “Sxem, certyoj və qrafiki işlər” modullarının müvafiq məzmun standartlarına integrasiyası ilə dərsin keyfiyyətinin əsaslı dərəcədə yaxşılaşdırması müəyyən olunmuşdur.

Dərs nümunəsi

Tibbi avadanlıqların texniki xidməti modulu üzrə nəzərdə tutulan kompetensiyaların aşınlanması üçün müxtəlif təlim üsullarından istifadə oluna bilər. Buraya müşahidə, sual-cavab, qrup işi, tədqiqat və s. üsullar aiddir. Mövcud imkanlardan istifadə edərək mövzu ilə bağlı lazımi bilik və bacarıqlara yiylənmələri təmin olunur.

Modul: Tibbi avadanlıqların texniki xidməti.
(I kurs)

Mövzu: Servis manual əsasında təlimatlar.

Standartlar: 1.1.2.

Dərsin məqsədi:

1. Yaranmış sadə problemlərin həlli yoluunu tapmaq üçün avadanlığın texniki göstərici kitabçasını təhlil edir.

2. Texniki xidmətin təskili üçün avadanlığın texniki göstərici kitabçasında verilən təlimatlarla riayət edir.

3. Periodik xidmət cədvəllərinin tərtibi üçün avadanlığın texniki göstərici kitabçاسını oxumağı bacarır.

İş forması: Kiçik qruplarla iş, fərdi iş.

İş üsulu: Beyin həmləsi, BİBÖ, auksion, kərusel.

İnteqrasiya:

1. Xarici dildə ünsiyyət modulu.

3.2.4. Texnologiyanın əhəmiyyətini şərh edir.

2. Elektrotexnika və elektronikanın əsasları

modulu.

3.4. elektron lampalar, diodlar, triodlar, tetrodalar, pentodalar, tranzistorlar və elektron-şüa və fotoelektron cihazların şərti işarələrini sxemdə müəyyən edir.

3. Sxem, çertyoj və qrafiki işlər modulu.

5.2. Mexaniki və elektrik işçi sxemlərini izah edir.

5.5. sxemlərin mahiyyətini izah edir.

Resurslar: Modul vəsait, kağız, marker, servis manual, lügət.

Dərsin gedişi:

Motivasiya: Müəllim əqli hücum metodundan istifadə edərək aşağıdakı sualları təhsilalanlara ünvanlayır:

1. Avadanlıqların texniki göstəricilər kitabçasında hansı parametrlər göstərilir?

2. Texniki xidmət zamanı hansı məsələlərdə texniki göstəricilər kitabçasına müraciət etmək olar?

Fərziyələr dinlənilir.

Tədqiqat səhifəsi: Texniki göstəriciləri kitabçasında avadanlıqların təyinatından asılı olaraq hansı sxemlər qeyd olunur?

Tədqiqatın aparılması: Müəllim təhsilalanları qruplara bölgələrə onlara tapşırıqlar verir. Lövhədə anlayış xəritəsi çəkərək (karusel iş üsulu) blokların doldurulmasını tapşırır.

Məlumat mübadiləsi və müzakirəsi: Texniki xidmət cədvəli servis manualı əsasında tərtib edilir. Servis manualların başlıqlarında apar-

ların qoşulma sxemləri göstərilir.

Yaradıcı tətbiqetmə:

1. Müxtəlif cihazlara dair servis manualları qruplara təqdim etməklə aşağıdakı məsələləri həll edin.

2. Manualda aparatin şəbəkəyə qoşulma sxemini taparaq, sxemi şərh edin.

3. Sxemin hansı hissələrdən təşkil olunduğunu müəyyən edin.

4. "Product description"da hansı göstəricilərin verildiyini müəyyən edin.

5. "Technical Data" başlığında hansı məlumatlar qeyd olunduğunu müəyyən edin.

Ev tapşırığı: EKQ cihazına dair servis manualda cihazın blok sxemi çap olunaraq hər bir təhsilalanaya paylanılır. Tələb olunur ki, blok sxemi oxunsun. Sxemi təşkil edən bloklardan cihazın elektrik dövrlərinin sxemi tərtib edilsin.

Qiymətləndirmə:

Nəzərə alsaq ki, qiymətləndirmə dərsin bütün mərhələlərində nəzərə alınan bir amildir. Yəni istər müzakirə, istərsə də tətbiqetmə mərhələsinə təhsilalanların məsələyə yanaşmaları və cavabları ümumilikdə nəzərə alınmalıdır. Qiymətləndirməni aparmaq üçün müəllim həm nəzəri, həm də praktiki biliklərin yoxlanılması məqsədi ilə aşağıdakı sualları (bütün mərhələdə qazanılan biliklər nəzərə alınaraq) tələbələrə ünvanlayır:

- Texniki xidmət cədvəllərinin mahiyyəti nədən ibarətdir?

- USM cihazına dair servis manualının Tec-

hnical Data" bölməsində qeyd olunan $220V, 50 Hz$ qiymətləri hansı göstəricilərdir?

- Elektrocərrahiyə aparatlarına dair servis manualda qeyd olunan "Error code" bölməsindən istifadə edərək hansı texniki xidmətləri göstərə bilərsiniz?

- Elektrocərrahiyə aparatlarına dair servis manualda qeyd olunan "Output Frequencies - Output Frequency (all modes): $450 \text{ kHz} \pm 50 \text{ kHz}$ " ifadəsi ilə texniki xidmətiyiə hansı məlumatlar ötürülür?

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov Ə., Mehdiyeva S. Təhsildə fəndaxili integrasiya anlayışının inkişaf yolu. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 2016, №1, səh. 51-56.

2. Ağayeva T. Fənlərarası integrasiya təlimin ana xəttidir. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 2003, №4, səh. 60-64.

3. Bəkirova A. Ədəbiyyat fənninin tədrisində integrasiyadan istifadə. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 2015, №1, səh. 56-59.

4. Kazımov M. Texnologiya fənninin tədrisində integrativ əlaqələrin idarə olunması. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 2017, №4, səh. 57-62.

5. Kərimova E. İnteqrasiya bütün siniflərdə vacibdir. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 2014, №2, səh. 83-86.

6. Camalov H. Səriştəəsaslı modulların integrasiyalı tədrisinin əhəmiyyəti. "Peşə təhsili və insan kapitalı" elmi-praktiki, metodiki jurnal, cild 2, №2, 2019, səh. 98-100.

7. Səfərov N., Cəfərova G. Mühəndislik ixtisaslarında fizikanın məzmunu, rolu və yeri. AzTU-nun elmi əsərləri (fundamental elmlər üzrə), 2019, №2 səh. 173-177.

8. Qafarov Q. Peşə təhsilində düzgün təlim strategiyasının müəyyənləşdirilməsi: anlayış xəritələrinin tətbiqi. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 2019, №3 (688), səh. 79-90.

9. Qafarov Q. Peşə-ixtisas fənlərinin tədrisində anlayış xəritələrindən istifadə. "Peşə təhsili və insan kapitalı" jurnalı, cild 3, №4, 2020, səh. 94-100.

10. "Tibbi avadanlıqların texniki xidməti" modulu.

11. Rəhimov R., Qafarov Q. Tibbi avadanlıqların təmiri (dərs vəsaiti). Təhsil İnstitutu, Bakı, 2020, 56 səh.

12. Rəhimov R., Qafarov Q. Tibbi avadanlıqların diaqnostikası (dərs vəsaiti). Təhsil İnstitutu, Bakı, 2020, 74 səh.

13. Rəhimov R., Qafarov Q. Tibbi avadanlıqlara xidmət (dərs vəsaiti). Təhsil İnstitutu, Bakı, 2020, 68 səh.

14. <http://gabalaptm.edu.az/upload/Image/YEN%C4%B0/Kurikulumlar/Xarici%20dil.pdf>

15. http://www.e-derslik.edu.az/noduploads/vet_pdf/elektrotexnikanin-asaslari.pdf

16. http://www.e-derslik.edu.az/noduploads/vet_pdf/elektrotexnikanin-asaslari.pdf

Meyarlar	I səviyyə	II səviyyə	III səviyyə	IV səviyyə
Sərhətmə	Müxtəlif təyinatlı tibbi cihazların texniki göstəricilər kitabçısında verilən tapşırıqları kömək alaraq şərh edir.	Texniki göstəricilər kitabçasında verilən texniki xidmət cədvəllərini şərh edə bilir.	Texniki göstəricilər kitabçasında butövtükde verilən texniki göstəriciləri təkbaşına şərh edə bilir.	
İzahetmə	Texniki xidmət prosedurunun aparatın iş prosesində rolunu və mahiyyətini izah etməkdən çətinlik çəkir.	Texniki xidmət prosedurunun aparatın iş prosesində rolunu və mahiyyətini izah edərək kiçik xətalara yol verir.	Texniki xidmət prosedurunun aparatın iş prosesində rolunu və mahiyyətini izah etməkdə köməklək almadan izah edir.	Texniki xidmət prosedurunun aparatın iş prosesində rolunu və mahiyyətini izah etməkdə köməklək almadan izah edir.
Məsələqurma və məsələ həllətmə	Verilmiş tibbi aparatın texniki göstəricilər kitabçası əsasında xidmət periodunun müəyyənləşdirilməsini müştəqil yerinə yetirə bilir.	Verilmiş tibbi aparatın texniki göstəricilər kitabçası əsasında xidmət periodunun müəyyən edir, amma xidmət cədvəllərinin tərtibatında qüsurlara yol verir.	Texniki göstəricilər kitabçasında verilən texniki göstəricilər əsasında kömək almadan texniki xidmət cədvəllərini tərtib edə bilir.	

TARİX DƏRSLƏRİNĐƏ BƏDİİ ƏDƏBİYYATDAN İSTİFADƏ PROBLEMİNİN KURİKULUM MATERIALINDA QOYULUŞU

Cemilə Atakişiyeva,
Sabirabad Peşə Liseyinin tarix müəllimi
e-mail: q.cemila1999@gmail.com

Müasir təhsil islahatlarının əksinə olaraq, əvvəller fənlərə əsasən fundamental məlumatlar, biliklər sistemi kimi yanaşılırdı. Əsas təlim məqsədi olaraq öyrədici məqsəd götürülmüş, tərbiyədici və inkişafetdirici məqsədlərə daha az diqqət yetirilmişdir. Məhz bunun üçün də ümumtəhsil kurikulumlarının hazırlanaraq yenilənməsi təklifi irali sürülmüşdür. Günüümüzdə isə təhsilə olan baxış və yanaşmalar fərqlidir. Bu gün ona məqsəd kimi deyil, inkişafetmənin davamlılığının təmin olunmasında kəsas mexanizm olaraq bilik və dəyərlərin, davranış, həyat tərzinin dəyişdirilməsi kimi yanaşılır. Məhz reallaşan milli kurikulum islahatları bu təhsil məqsədinin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Günüümüzün kurikulum sənədi yeni məzmun, xarakter, mahiyyət daşıyır [16, s. 9]. Professor M.Mərdanovun sözləri ilə desək, "yaddaşa əsaslanan hafızə məktəbindən, təfəkkür və düşüncə məktəbinə" çevrilmə prosesində yeni təlim strategiyalarının, standartlarının, qiymətləndirmə mexanizmlərinin tətbiqi prioritet məsələsi olaraq qəbul edilmişdir [23, s. 39]. Tarix fənn kurikulumunun reallaşması bu xüsusiyyətləri məktəblilərə ötürmək, onlara aşılamaq üçün mühüm əhəmiyyətə malik sənəddir. Tarixin siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni inkişaf ardıcılığına nəzarət etməklə, bütün bu tarixi prosesləri anlamağa, inkişaf xüsusiyyətlərini dərk etməyə, hadisələri müqayisə etməyə, onlardan və ya digər dərəcədə təsirlənmişdir. Eyni zamanda insanların gündəlik məşğuliyyəti, qay-

cəmiyyətə integrasiya olunma qabiliyyətinə malik olmasına kömək edir. Ölkəmizdə bütün sahələrdə – siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafda əldə olunmuş nəticə və nailiyyətlər Azərbaycanın qüdrətimi daha da yüksəltməkdədir. Son illərdə hər sahədə olduğu kimi, təhsilimizdə də köklü surətdə dəyişikliklər aydın seçilir. Dövlət siyasetinin bir hissəsi olan təhsil sahəsinə çox böyük dəyər verilir. Bu önəmin nəticəsi xeyli sayıda məktəbin tikilməsində, təmir olunmasında, maddi-texniki təchizatla təmin edilməsində, pedagoji hazırlığa ayrılmış böyük maddi vəsaitdə və bu kimi digər hallarda öz əksini tapmışdır. Təhsilimizin inkişafı daim diqqət mərkəzində olmuş, sistemi tənzimləyən hüquqi özül hazırlanmışdır. Prezident İlham Əliyev təhsil haqqında demişdir: "Təhsil hər bir dövlətdə olduğu kimi, ölkəmizdə də gələcəyin təminatçısıdır. Ölkə əhalisinin savadlılıq səviyyəsi, bilikləri, bacarıq və istedadları həmin dövlətin inkişafını təyin edir. Təhsil üzrə göstəricilərimiz daim yüksək səviyyədə olmalıdır. Çünkü o bizim gələcəyimizi təşkil edir".

Kurikulum materiallarında məsələnin qoyuluşu

Bədii ədəbiyyatlar ictimai həyatın, cəmiyyətin tərkib hissəsidir. Dövrün bəzi mənəvi, sosial çalarlarını əks etdirir, sosial və fəlsəfi düşüncə haqqında təsəvvür yaradır. Belə ki, bədii ədəbiyyatlar daim dövrün hadisə və proseslərindən – üşyanlardan, mühəribələrdən, inqilablardan və başqa siyasi-ictimai proseslərdən asılı olaraq bu və ya digər dərəcədə təsirlənmişdir. Eyni zamanda insanların gündəlik məşğuliyyəti, qay-

ğıları da bədii ədəbiyyatda əks olunmuşdur. Bədii ədəbiyyat davamlı şəkildə tarixi reallıqları öyrənməyin yeni vasitələrini tapır, həqiqətləri inikas etdirməyin fərqli üsullarını araşdırır. Məhz bu kimi müsbət xüsusiyyətlərinə əsasən, bədii ədəbiyyatdan tarix fənninin tədrisindəki müsbət təsirinin açıq-aydın görünməsi, dərsliklərdə ondan bu və ya digər dərəcədə istifadə öz əksini tapmışdır. Keçirilən mövzu ilə əlaqəli olan, onun tarixiyyini, məlumatlığını artırın, onu dəstəkləyən, aydınlaşdırın parça və hissələr tarix fənni dərsliklərində öz yerini almışdır. Məsələn, 7-ci sinfin Azərbaycan tarixi dərsliyində 4. "Xürrəmilər hərəkatı. Babək" mövzusunda Səid Nəfiisinin "Azərbaycan qəhrəmanı Babək Xürrəmdin" əsərindən bir hissə verilmişdir: Xəlifə cəllada Babəkin əl-ayağını keşməsini əmr etdi. Babək bir əlinin kəsildiyi zaman digər əli ilə öz qanını üzünə çəkdi. Xəlifə bu etdiyinin məqsəd və mənasını soruşanda Babək cavab olaraq dedi: "bədənimdən qan axıb gedən vaxt camaat deməsin ki, qorxudan Babəkin rəngi qaçıb" [1, s. 23]. Bu parçanın veriləsi ilə təhsilalanlarda Xürrəmilər hərəkatının qorxmaz başçısı Babəkin igidiyyi, şəxsi keyfiyyətləri haqqında təsəvvürlər formalasdırıllır.

9. "Slavyanların hückumu" mövzusunda Bərdə faciəsindən bəhs edərkən Nizami Gəncəvinin şeirindən bir parça verilmişdir. Böyük Nizami Bərdəni belə vəsf etmişdir:

Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çıçəkdir.
Yazında dağlara lalələr səpər,
Qişını baharin nəsimi öpər.

O yaşlı meşəsi cənnətə bənzər,
Şən atəklərinə bağlamış kövsər [1, s. 41].

Bu bədii ədəbiyyat nümunəsi vasitəsi ilə təhsilalanlar slavyanların qarət üçün etdikləri bu yürüş zamanı Bərdəni hədəf seçmələrinin səbəbsiz olmadığını, həmin dövrün "Bərdəsi"nin zəngin qənimət mənbəyi hesab edilməsini daha da aydınlaşdırılmış olurlar. Bu vasitə və ədəbi dil ilə şeirin axıcı üslubu sayəsində təhsilalanların marağına toxunmağa da nail olmuş hesab olunur.

8-ci sinfin Azərbaycan tarixi dərsliyində 24. "Ağa Məhəmməd Şah Qacarın Birləşdirmə Siyasəti" mövzusunda fransız yazıçısı Jan Gevrin "Xacə şah" əsərindən bir hissə verilib: "Ağa Məhəmməd şah Qacar öz bacarığı və

iradəsi ilə şahlıq taxtına qədər yüksəlməyə nail oldu. Qacardan sonra varisləri ölkəni bir əsr yarımla idarə etdilər. O, ədalətli şah idi. Eyni zamanda ətrafında olanlara qarşı daim şübhə içərisində idi. Lakin heç kəsi səbəbsiz olaraq narahat etməzdı. Qacar fazıl insan idi, daimi olaraq mütalə ilə məşğul olardı. Öz dərin tarixi, ədəbi biliyi ilə insanları heyran edərdi. Ona görə də alımlar içərisində də hörmətli idi. Digər dinə mənsub olan şəxslərə qarşı güzəştli idi. Heç kimsəyə musəvi və isəviləri narahat etməyə icazə vermirdi. Hətta o, zərdüstilərə əziyyət verilməməsi ilə bağlı fərman da vermişdir. Bu fərmandan sonra cahil şəxslər zərdüstiləri incitməyə, narahat etməyə, onların işlərinə mane olmağa cəsarət etmədilər" [2, s. 133].

XVIII əsrin yarısından etibarən 50 ildən artıq tarixi dövrü əhatə edən romanda həm Cənubi, həm Şimali Azərbaycanda, həm də Fars vilayətlərində olan siyasi və ictimai proseslərdən, ən əsası Nadir şah, Ağa Məhəmməd şah Qacar kimi şəxsiyyətlərdən bəhs olunur. Verilən bu nümunədən aydın olduğu kimi, dərslik və dərs vəsaitləri hazırlanarkən, tarix fənnini tədris edərkən bədii ədəbiyyat nümunələrindən istifadə etməyin vacibliyini, səmərəliliyini, üstünlüklerini dərk edən mütəxəssislər keçirilən mövzuya uyğun bu və ya digər əsərlərdən mətnlə bağlı hissələrə yer veriblər. Bununla da, təhsilalanlara öyrədilən mövzunu daha yaxşı dərk etməyə, mənimsəməyə şərait yaratmış olunur.

9-cu sinfin Azərbaycan tarixi dərsliyində 16. "Azadlıq Hərəkatının yeni mərhələsi" mövzusunda M.Ə.Sabirdən iki şeir parçası verilmişdir:

Fəhlə! Mənə bir söylə, nədən hörmətin olsun?
Axır nə səbəb söz deməyə quidrətin olsun?
Əl çək, bala, dövlətilərə xidmatın olsun,
Az-cox sənə verdiklərinə minnətin olsun!
Bu çərxi-fələk tərsinə dövran edirimdi,
Fəhlə də özün daxili-insan edirimdi [3, səh. 64].

Birinci şeirdə M.Ə.Sabir fəhlə həyatının ağırlığını özünəməxsus dillə əks etdirmişdir. Bəhs edilən dövrə Azərbaycanda, xüsusişə sənayenin mərkəzi hesab olunan Bakıda fəhlələrin vəziyyəti, mənzil şəraiti olduqca pis gündə idi. Onlar neft mədənlərində, zavod və fabriklərdə 12-14 saat ərzində çox ağır vəziyyətdə işləyirdilər. Qarşılığında aldıqları əməkhaqqı isə heç qənaətbəxş deyildir. Eyni zamanda iş yerlərində

fəhlələr demək olar ki, hər gün ölüm təhlükəsi ilə üzləşirdilər. Bəxti gətirənlər isə bu təhlükədən şikəstliklə, yaralarla ölüşürdülər. Əlbəttə ki, bunun nə dərəcədə şanslı vəziyyət olduğunu demək olmaz. Aydın məsələdir ki, tibbi siğortadan da bəhs etməyə dəyməzdi. Var olan bu həqiqətlər xalqa M.Ə.Sabir tərəfindən bədii sözün gücü ilə çatdırılır.

*İştə Səttarxan, baxız, İranı ihyə eylədi,
Türklük, iranlılıq təklifin ifa eylədi,
Bir rəşadət, bir hüñər göstərdi, dəva eylədi,
Dövlətin bir əynini dünyaya risva eylədi,
Qaçmayıb pərvənatək oddan, demə pərvənədir,
Afərinin himməti-valayı Səttarxanədir* [3, s. 67].

İkinci bədii ədəbiyyat nümunəsi Səttərxandan bəhs olunarkən verilmişdir. Burada şair Məhəmməd şaha qarşı mübarizə aparan Məşrutə inqilabının görkəmli şəxsiyyətlərindən, liderlərindən biri olan xalq qəhrəmanı Səttərxanı və onun fəaliyyətini xüsusilə dəyərləndirmişdir.

10-cu sinfin Azərbaycan tarixi dərsliyində **19. “Azərbaycan Atabayları dövləti”** mövzusunda Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasından bir parça verilmişdir. “Xosrov və Şirin” poemasi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə aid olan ikinci poemasıdır. Nizami Gəncəvi bu poemasını Atabay Cahan Pəhləvana ithaf etmişdir. “Xosrov və Şirin” poemasında Məhəmməd Cahan Pəhləvandan başqa, Qızıl Arslan və III Togrul haqqında da məlumat verilir:

*Dövrənanın hakimi Atabay bütün,
Kəsmişdir dünyadan kökünü zülmün* [4, s. 83].

Atabay Eldəniniz ölümündən sonra taxta onun böyük oğlu Cahan Pəhləvan keçdi. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti illərində Eldənizlər dövləti siyasi, mədəni və iqtisadi cəhətdən daha da gücləndi. Dərslikdə verilən bu tarixi məlumatları təhsilalanlara ötürərək istifadə olunan bədii ədəbiyyat nümunəsi vəsiti ilə Məhəmməd Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti illərindəki mövcud vəziyyətlə bağlı şagirdlərdə bu və ya digər dərəcədə təsəvvür formalıdır.

10-cu sinfin Azərbaycan tarixi dərsliyində **39. “Qarabağ xanlığı”** mövzusunda İbrahim Xəlil xanın qızı Ağabəyim ağanın şeiri mövzunun başlangıç hissəsində verilmişdir:

*Mən aşiqəm qara bağ,
Qara salxım, qara bağ,
Tehran cənnətə dönsə,*

Yaddan çıxmaz Qarabağ [4, s. 171].

Ağabəyim ağanın bayatlarında daim Vətən həsrəti, nisgili duyulur. Qürbətdə yaşayan Ağabəyim naz-nemət içərisində yaşasa da, ürəyi daim vətəni üçün yanır. Ağabəyim ağanın bu halını görən Fətəli şah onun arzusu ilə valehedici bağ saldırır. Tehran şəhərindəki bu bağın düzəldilməsində məqsəd Ağabəyim ağanın könlünü xoş etmək idi. Ağabəyimin üzündə təbəssüm yaratmaq üçün bu bağda Şuşada bitən, əkilən ağaclarдан, güllərdən, çiçəklərdən əkməyi tapşırır. Bəlkə Ağabəyimin Vətən həsrəti bir az azalar. Hətta bu bağın bağbanını da Şuşadan dəvət edirlər. Bağın adını “*Vətən bağı*” adlandırırlar. Lakin Ağabəyim ağanın reaksiyası Fətəli şahın düşündüyüün əksinə olur. Belə ki, o, bunu bağda gəzərkən ağlamağa başlayır. Bunun səbəbi isə bu bağda öz vətəninin, *doğma Qarabağının* ətri duyulurdu. Dərslikdə verilmiş bu nümunədə Ağabəyim ağanın hiss və düşüncələrini, Vətən həsrətini ifadə etməklə təhsilalanlara müsbət tərbiyəvi hislər, vətənpərvərlik hisləri aşilanır.

11-ci sinfin Azərbaycan tarixi dərsliyində **8. “Çarizmin milli qırğın siyaseti”** mövzusunda Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı illər” əsərindən bir parça verilmişdir:

“Novruz Kazım oğlu kəndi boşaltmaq məcburiyyətində qalanlara müraciət etdi: Biz onların önündən qaçıqla dəha çox cəsarətlənib, bizlərə qarşı amansız davranacaq, hörmət etməyəcəklər. Məhz onlar həmin ermənilər deyillərmi ki, keçən illərdə mən bir barmağımla göstəriş verəndə Qırxbulaq mahalına qaçanlar? Mən təkbaşına erməni alaylarının önündə dayanıb, müdafiə edib, lazım gələrsa, can verəcəyəm” [5, s. 52].

Dərslikdə təhsilalanlara aşağıdakı biliklər təlqin edilir. 1905-ci ilin ilk vaxtlarında daşnaklar Bakıdakı millətlər içərisində müsəlmanların vəhi insanlar olduqları fikrini iddia edərək təbliğatlar aparır, ortalığı qızışdırmağa çalışırılar. Hər kəs hiss edirdi ki, dəhşətli hansısa bir hadisə baş verəcək. Fevral ayının ilk günləri bir neçə azərbaycanlı milli müstəvi zəminində öldürüldü. Məhfizə işçiləri isə hadisələrə göz yumurdu. Bu da öz növbəsində, azərbaycanlıların silaha əl atması üçün təhrik planına uyğun hərəkət idi. Beləliklə, fevral ayının 6-da Bakı şəhərində qırğın başladı və fevral ayının 9-dək davam etdi. Hökumət tərəfindən silahla təmin

olunan daşnaklar yüzlərlə insanların qətlinə səbəb oldular. Evlər, mülklər qarət və talan edildi. Qubernator və mühafizə orqanları heç bir fəaliyyət göstərmədi. Əksinə, onlar qəsbkarların silahlanmasına kömək edir, imkan yaradırdılar. Bununla da heç bir şübhə qalmamışdır ki, bu hadisələr dövlətin əli ilə planlı formada baş vermişdir. Qırğın Bakı şəhəri ilə yanaşı, tez bir zamanda Azərbaycanın digər ərazilərinə də yayıldı. Ermənilər təkbaşına mübarizəni davam etdirmək iqtidarındə olmadıqlarını başa düşəndə rusların köməyi onlar üçün zərurətə çevrildi. Bu hadisələr zamanı ermənilərə qarşı mübarizə aparan igidlərimizdən biri də Novruz Kazım oğlu idi. 1905-ci ilin may ayının 31-də erməni dəstələri İrəvanın Gözəcik kəndindən hückumətləri zamanı o, erməni quḍurları ilə savaşmışdır. Hər kəs kəndi tərk etdiyindən bir o qalmışdır. O, isə öz el-obasını tərk etməyəcəyini bildirmiştir. Silah-sursatı bitənədək düşmənlə döyüşmüştür. Bu igid qoca erməni quḍurlarına əsir düşdü. Sonda isə erməni keşisi onu öldürdü [5, s. 51].

Keçən əsr Azərbaycan nasırları içərisində görkəmli yazıçı Məmməd Səid Ordubadi əhəmiyyətli mövqeyə sahibdir. Onun digər tarixi romanları kimi bu “Qanlı illər” adlı əsəri də tarixi faktların aydınlaşması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. 1911-ci ildə nəşr olunmuş bu tarixi roman XX əsrin ilk illərində baş verən hadisələrlə bağlı çox dolğun təsəvvür yaradır. Dərslikdə romanda haqqında bəhs olunan Novruz Kazım oğlundan da danışılır.

11-ci sinfin Azərbaycan tarixi dərsliyində **10. “Cənubi Azərbaycan XIX əsr”** mövzusunda iqtisadi vəziyyətdən bəhs edilərkən Zeynalabdin Marağayının “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” (Səyahətnaməyi İbrahim bəy) əsərindən bir hissə verilmişdir:

“Hər kəsə məlumdur ki, Marağa Azərbaycanın əsas, birinci şəhəridir. Marağa öz məhsuldarlığı ilə fərqlənir. Şəhərin dörd bir tərəfi iki-üç ağaç enində bağlarla əhatələnir. Həmin bağlarda ayrı-ayrı növləri olan meyva ağacıları və on əsasi üzüm vardır. Marağadan başqa ölkələrə çox miqdarda kişmiş, quru meyvə və s. göndərilir. Marağa vilayətinin əsas ticarət məhsulu quru meyvədir. Buranın əhalisi zəhmətkeş, tutumcul, əməksevər, əksəriyyəti isə düzgün insanlardır. Cığal, ziyanverən deyillər, bütün əhali qonaq-

pərvədir. İstər qadınların, istərsə də kişilərin namusuna, abır-həyasına söz yoxdur” [5, s. 59].

Z.Marağayının ədəbiyyat tarixində 33 cildlik “İbrahim bəyin səfərnaməsi” “Səyahətnaməyi İbrahim bəy” əsəri kimi qalıb. Əsərdə açıq şəkildə İranın daxili vəziyyəti, ictimai-siyasi həyatı ifşa edilir. Həmçinin İranın geri qalması, firıldaqçı mollalar, əhalinin savadsızlığı, onlar arasında yayılmış cəhalət, xürafat, məmər özbaşınlığı, onların əməlləri və s. kimi bu faktlar bütün əl-paqlıq ilə verilmişdir. Məhz ona görə də əsərin ilk nəşrlərində müəllifin adı çəkilmir. Əsərin adından da bəlli olduğu kimi əsas obraz İbrahim bəydir. Belə bir fərziyyədə vardır ki, İbrahim bəy bəlkə də Z.Marağayının özüdür. Belə ki, o, İranda gördükələrini, təcrübələrini əks etdirib. İbrahim bəy səyahətində İranın əyalətlərini, şəhərlərini gəzərkən gördüyü hadisələri, keçdiyi yerlərdəki vəziyyəti ifadə edir. Aydın məsələdir ki, burada əsas məqsəd tənqid yolla İran camaatını oyandırmaqdır. Bu əsər hərtərəfli qamus olaraq XIX əsr də İranın vəziyyətini, ümumi durumunu əks etdirir. Bütün bu xüsusiyyətlərinə görə əsər XIX əsər Cənubi Azərbaycanın konkret şəraitini, yaşayış tərzini öyrənmək üçün zəngin məlumatlarla təchiz olunmuş, tarixi mənbə olaraq istifadəyə uyğundur. Əsərin şəhərlərə yay tətilində oxunulmasını tapşırmaq da mümkündür.

11-ci sinfin Azərbaycan tarixi dərsliyində **11. “Cənubi Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Məşrutə hərəkəti”** mövzusunda Məmməd Səid Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanından bir hissə verilmişdir:

“Cənubi Azərbaycanın igid övladı Səttarxan ətrafindakılardan məsləhət gözləyərdi. O, heç vaxt özünü digərlərindən üstün tutmaz və heç zaman faytonla getməzdi. O, həmişə Bağırxanın hörmətini gözləyər, hər hansı bir məsləhət üçün yanına gedərdi. Mühüm məsələni həll etməyə başlamazdan, vacib cavabları deməzdən əvvəl əllərini bişərəna və başına çəkərdi. Heç bir qorxulu hadisələr belə onun təmkinini, ağırlığını pozmadı. Əhatəsində olanlara özünü dar gün dostu olduğunu daim xatırladı. Geyimi hər zaman təmiz və səliqəli olar, üzərində silah gəzdirərdi. Onun evinin görüntüsü olduqca sıradan və fəqir vəziyyətdə idi. Evi ilə birlikdə evdəki əşyaları da çox sadə idi. Səttərxanın bu sadəliyi

digər dövlətlərdən gəlmış qəzet işçilərini heyrətləndirirdi” [5, s. 64].

Bələliklə, bütün deyilənlərdən belə qənaətə gəlirik ki, bədii ədəbiyyatın cəmiyyət, eyni zamanda ictimai həyatın tərkib hissisi olmasını aydın başa düşən müəllimlər yeri göldikdə bədii ədəbi nümunələrdən məqsədə uyğun şəkildə faydalana bilərlər. Bu faktın fərqində olan dərslik müəllifləri də tarix fənn kitablarının hazırlanmasında bədii ədəbiyyat nümunələrindən istifadə etmişdir. Belə ki, tarix müəllimləri yalnız dərslikdə verilmiş nüüməmələrdən deyil, özü uyğun hesab etdiyi bu və ya digər bədii əsərdən faydalana bilərlər. Bu yolla müəllimlər təhsilalanları elmi faktlarla əhatələməkdən fərqli olaraq, həm də onlarda bəhs olunan hadisənin baş verdiyi dövrlə bağlı daha zəngin və aydın təsəvvür yaratmış olacaqdır. Dərslikdən kənar, əlavə nümunələrin çökilməsi zamanı riayət edilməli bəzi qaydalar da mövcuddur. Bununla da tarix dərslərində bədii ədəbiyyat nümunələrindən istifadə edilməsinin çoxsaylı müsbət cəhətlərini göz önüne alaraq tarix dərsliklərində yer alan örnəklərin zəruriliyini bir daha təsdiq etmiş olarıq.

ƏDƏBİYYAT

- Azərbaycan tarixi, ümumtəhsil məktəblərinin VII-XI sinifləri üçün dərslik. Bakı, 2017, 2018, 2019.
- Cəbrayılov İ. Azərbaycan tarixinin tədrisi metodikası. Bakı, 2006.
- Cəfərov N. Tarixin tərcüməyi-hali. Bakı, 2014.
- Cəlilov A. Azərbaycan tarixinin interaktiv təlim metodları ilə tədrisində şagirdlərdə tarixi anlayışların formalasdırılması. Bakı, Nurlan, 2006.
- Əmirov M. Orta məktəbdə tarixin tədrisinin aktual problemləri. Bakı, 2009.
- Əmirov M. Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal interaktiv təlim metodikası. Bakı, 2011.
- Fəal təlim (təlimatçılar və müəllimlər üçün vəsait). Azərbaycan Respublikası Təhsil Na-

zirliyi. Bakı, Təhsil, 2003.

8. İsayeva T. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixi fənninin tədrisində mətn üzərində işin təşkili (V-XI siniflər üzrə). Bakı, 2009.

9. Kərimov Y. Təlim metodları. Bakı, Çəşitlər, 2007.

10. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri. Bakı, Kövsər, 2008.

11. Quliyev M. Tarixin tədrisində problemlər. Bakı, Maarif, 1978.

12. Lisova K. Tarix dərslərində sənədlərdən istifadə. Xalq təhsili. 2001, № 5.

13. Mehdiyev Ə. Tarixin tədrisinin metodikasına dair. Bakı, Maarif, 1958.

14. Məlikov R., Nəzərli T. Tarixin interaktiv təlimi (müəllimlər üçün metodiki vəsait). Bakı, Çaşıoğlu, 2002.

15. Məmmədova M. Elektron mühazirə mətnləri. Mühazirə 11-13.

16. Məmmədova M. Tarixin tədrisinin aktual problemləri. Bakı, 2015.

17. Mərdanov M. Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah. Bakı, Təhsil, 2006.

18. N. Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi”. Bakı, 2004.

19. Ümumi tarixi (ümumtəhsil məktəblərinin VI-XI sinifləri üçün dərslik). Bakı, 2017, 2018, 2019.

20. Vaganov Y.V. Tarix dərslərində xatirələr. 1989, № 4.

21. Vagin A.A. Orta məktəbdə tarixin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 1973.

22. Veyisova Z. Fəal dərsin aparılması üzrə tövsiyələr. Bakı, Norveç Qaçqınlar Şurası, 2004.

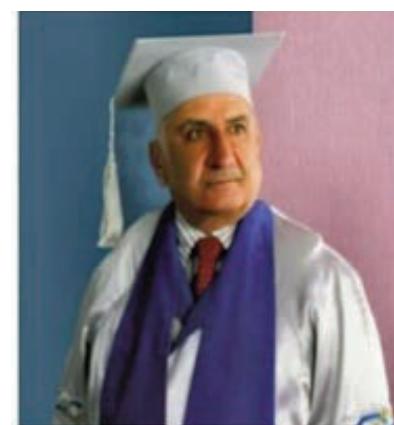
23. Veyisova Z. Fəal interaktiv təlim (müəllimlər üçün vəsait). Bakı, Unisef, 2007.

24. Veyisova Z. Məktəb müəllimləri üçün fəal təlim metodlarına giriş kursu (təlimçilər üçün metodiki vəsait). Bakı, Unisef, 2004.

25. Ziyadoglu R., Musayev D. Məktəbdə tarixin interaktiv təlim problemləri. Tarix, insan və cəmiyyət. 2006, № 1 (2).

ŞƏRƏFLİ ALİM ÖMRÜ

... Alim dedikdə, öncə gözlərimiz öündə təbiəti, kainati və burada baş verən hər cür prosesləri sistematiq şəkildə, elmi metodlardan yararlanaraq öyrənməyə çalışan insan canlanır. Alim elmlə məşğul olan yaradıcı təbəqənin nümayəndəsidir. Alimlərin cəmiyyətdəki rolü çox əhəmiyyətli və əvəzedilməzdir. Onlar digər insanlardan öz bacarıqları, savad və düşüncələri ilə fərqlənirlər. Alimlər bir tədqiqat sahəsi ilə sistematiq məşğul olaraq yeni biliklərin olda olunmasına çalışırlar və onların məqsədi mövcud iş şəraitində birbaşa və ya dolayı yolla insanların həyat tərzinin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Ona görə də tarix boyu alimlərin işləri söz sahibi olan şəxslər və dövlət qurumları tərəfindən dəstəklənmişdir. Biz də öz növbəmizdə, “Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalı olaraq belə tədqiqatçı, tanınan alimlərimizdən biri, jurnalımızın redaksiya heyətinin fəal üzvü, neçə illərdir redaksiya ilə six əməkdaşlıq edən professor Rasim Əlizadənin həyat yoluna qısaca da olsa nəzər salmağı özümüzə borc bildik.

Professor Rasim Əlizadə öz elmi ixtiyarları və kəşfləri ilə ölkəmizi dünyada tanınan alimlərimizdəndir. Sual oluna bilər ki, niyə məhz Rasim Əlizadə?... Elə isə professorun həyat yoluna nəzər salaq. Rasim Əlizadə Azərbaycanda (ilk dəfə və ən çox yazan) və dünyada aktual olan robot texnikasını tədqiq edən, elmi ixtiyarları və kəşfləri ilə sənayemizin inkişafına fayda verən alimlərdəndir. Onun bu sahədə yazdığı elmi məqalələri oxucular tərəfindən sevilə-sevilə oxunur. Rasim Əlizadə jurnalımızın redaksiya heyətinin ən fəal üzvləridəndir. Biz onuna daima əlaqəli çalışır və məsləhətlər alırıq. O da öz növbəsində, jurnalımızda çapı nəzərdə tutulan məqalələr haqqında fikir bildirir, rəy verir.

Rasim Əlizadə 1941-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. 1965-ci ildə Nəqliyyat Mühəndisləri Xarkov İnstitutunun mexanika fakültəsini, 1966-1968-ci illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Moskva Dövlət Məşinşünaslıq Institutunda avtomatik xətlərin mexanizmləri, ma-

şınları və nəzəriyyəsi ixtisası üzrə aspiranturani bitirmiş, 1968-ci ildə Moskvada dissertasiya işini müdafiə edərək texnika elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. 1973-cü ildə o, dosent vəzifəsinə təsdiq edilmiş və 1991-ci ildə ona professor elmi adı verilmişdir. 1992-ci ildə “Modul metodu ilə fəza lingli mexanizmlərin kinematik analizi və sintezi” mövzusunda doktorluq dissertasiya işini uğurla müdafiə etmişdir. 1968-ci ilin sentyabr ayından Azərbaycan Texniki Universitetində elmi-pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır: 1968-1969-cu illərdə assistent, sonra Maşın hissələri, maşın və mexanizmlər nəzəriyyəsi kafedrasının baş müəllimi, 1970-1978-ci illərdə Tekstil və qida maşınları kafedrasının müdürü, 1979-1987-ci illərdə mexanika, 1987-1990-ci illərdə robototexnika fakültəsinin dekanı, 1991-1992-ci illərdə Azərbaycan Texniki Universitetinin prorektoru, 2015-ci ildən isə Azərbaycan Texniki Universitetinin Maşın və mexanizmlər nəzəriyyəsi kafedrasının müdürü vəzifəsində çalışır. Maşın və Mexanizmlər Nəzəriyyəsi Beynəlxalq Elmin İnkışafı üzrə Azərbaycan Komitəsinin sədridir (Azərbaycan Texniki Universitetinin nəzdində AzCIFTOMM 1995-ci ildə yaradılan IFTOMM Assambleyası tərəfindən təsdiq edilmişdir). Hazırda Mexatronika və maşın dizaynı kafedrasının məsləhətçi professorudur.

Professor Rasim Əlizadə 1973-1974-cü illərdə Kolumbiya Universitetində, 1981-ci ildə ABŞ-in Florida Ştatı Universitetində, 1989-1990-ci illərdə Pekin Aeronavtika və Astro-

navtika Universitetində elmi fəaliyyətini davam etdirib. 1983-1988-ci illərdə elmi tədqiqatlarının nəticələri Moskvada tətbiq edilmişdir. 2002-2013-cü illərdə robototexnika sahəsində elmi-pedaqoji fəaliyyətini İzmir Texnologiya İnstitutunun Maşınşunaslıq kafedrasında davam etdirmişdir. Onun elmi fəaliyyəti sayesində Vintlər nəzəriyyəsi və approksimasiya kinematik həndəsəsinin tətbiqi ilə ötürücü və istiqamətləndirici fəza mexanizmlərinin kinematik sintezinin problemləri həll edilmiş, robototexniki sistemlərin qapalı konturlarının hərəkətliliyinin dəyişən dəyərləri ilə parallel strukturun manipulyatorları yaradılmışdır. Sonrakı elmi tədqiqatlar P.Çebişevin istiqamətverici mexanizmlərindən istifadə etməklə, marsaxodların yeni modellərinin işlənilməsi problemlərində, həmçinin kosmik aqreqatların birləşməsinin parallel strukturunun altı pilləli Evklid manipulyatorlarının struktur sintezində öz əksini tapmışdır. Hazırda onun rəhbərliyi ilə xalçacılıq (əl üsulu ilə) texnologiyası üzrə yeni robotlaşdırılmış dəzgahlar yaradılır.

Professor Rasim Əlizadənin elmi tədqiqatlarının nəticələri 8 müəlliflik şəhadətnaməsi və 120-dən artıq elmi məqalə ilə əhatə olunmuşdur. Elmi məqalələrin əksəriyyəti beynəlxalq impakt faktorlu jurnallarda (Tomson, Skopus), eyni zamanda Ümumdünya Konqreslərinin Maşın və mexanizmlər nəzəriyyəsi sahəsində (İFToMM) elmi əsərləri toplusunda, habelə professorun rəhbərliyi ilə keçirilmiş Beynəlxalq Simpozium-

larda (AzCİFToMM 2010, 2013, 2017-ci illər) elmi əsərlər məcmusunda nəşr olunmuşdur. Professor Rasim Əlizadə Maşın və mexanizmlər nəzəriyyəsi sahəsində robototexnikanın elmi istiqamətləri üzrə nəşrləri ilə tanınır. O, beynəlxalq jurnalların – "Mexanika problemləri" (İFToMM), "Maşınşunaslıq" və "Peşə təhsili və insan kapitalı" jurnallarının redaksiya heyətinin, Maşın və mexanizmlər nəzəriyyəsi elminin inkişafı üzrə Beynəlxalq Federasiyanın (TCIF-ToMM) Texniki Komitəsinin üzvüdür.

Rasim Əlizadə 2014-cü ildən bugündək Milli Aviasiya Akademiyasında da elmi-pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir, uçuş aparatları və aviasiya mühərrikləri kafedrasının professörudur. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycan və Türkiyənin 10 elmi işçisi dissertasiyasını Maşın və mexanizmlər nəzəriyyəsi ixtisası üzrə PhD müdafiə ediblər.

Bələ uğurları ilə istər ölkəmizin, istərsə də dünya elmi ictimaiyyətinin hüsn-rəğbətini qazanmış professor Rasim Əlizadəyə **80** illik ömür yolunda nail olduqlarına bundan sonra da yeni- yeni elmi nailiyyətlərlə imza atmağı arzulayıraq.

"Peşə təhsili və insan kapitalı" elmi-praktiki, metodiki jurnalının yaradıcı kollektivi

MƏQALƏLƏRİN TƏRTİBATI QAYDALARı

Dərc olunacaq məqalə redaksiyaya həm kağız, həm də elektron formada təqdim olunmalıdır. Məqalə hazırlanarkən aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

1. Məqalə azərbaycan, rus və ingilis dillərində birində hazırlanmalı, məqalənin adı, xülasə və aclar sözlər hər üç dildə təqdim olunmalıdır.
2. Məqalə Microsoft Word mətn redaktöründə A4 formatında (soldan, yuxarıda, aşağıdan və sağdan – 2 sm.), Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə, vahid sətirarası intervalla və mətn daxili yazida 1sm. abzas buraxmaqla hazırlanmalıdır və həcmində məhdudiyyət qoyulmur.
3. Məqalənin mətninin aşağıdakı bölmələrdən ibarət olması tövsiyə olunur:
 - giriş (məsələnin aktuallığı, problemin hazırkı vəziyyəti);
 - tədqiqatın məqsədi, məsələnin qoyuluşu;
 - məsələnin həll üsulları aprobasiyası;
 - alınan nəticələrin tətbiqi;
 - nəticə.
4. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla hazırlanmalıdır: UOT – soldan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə, sonda 6pt. interval; məqalənin adı – ortadan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə; müəlliflərin iş yeri, şəhər, ölkə və e-mail ünvanı – ortadan, sonda 6pt. interval; xülasə (mətn təqdim olunan dildə), sonda 6pt. interval; aclar sözlər – kursivlə, sonda 6pt. interval; giriş və digər alt başlıqlar – soldan, qalın şriftlə, əvvəlində və sonunda 6 pt. intervalla.
5. Ədəbiyyat siyahısı: hər bir istinad olunan mənbənin adı tərcümə olunmadan, məqalədə istifadə olunma ardıcılığına uyğun olaraq nömrələnir. Mənbənin bibliografiq təsviri Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiya işlərində mənbənin bibliografiq təsvirinə irəli sürdüyü tələblərə uyğun olaraq göstəriləməlidir.
6. Məqalədə cədvəl və şəkillər nömrələnir: cədvəl cədvəlin yuxarısında, kursivlə, ortadan, (məs., *Cədvəl I.*) şəkil şəklin altında, kursivlə, ortadan (məs., *Şəkil I.*) və mətn hissədən (yuxarıdan və aşağıdan) 1 boş sətir buraxmaqla göstəriləməlidir. Cədvəllər bilavasitə məqalənin mətnində yerləşdirilməlidir. Hər cədvəlin öz başlığı olmalıdır. Cədvəllərdə mütləq ölçü vahidləri göstəriləməlidir. Əlyazma mətndə şəkillər və cədvəllerin yeri göstərilir. Eyni bir məlumatı mətndə, cədvəldə və əlyazmada təkrarlamaq yovlurməzdir.
7. Düsturlar Microsoft Equation-də standart parametr ilə yığılın. Mətndə ancaq istifadə olunan düsturlar nömrələnir. Düsturun nömrəsi sağda mötərizədə yazılır.
8. Redaksiyaya məqalə göndərildikdə müəlliflər haqqında məlumat: soyadı, adı, elmi dərəcəsi, elmi rütbəsi, iş yeri, vəzifəsi, telefon nömrəsi, e-mail ünvanı da təqdim olunmalıdır.
9. Müəssisədə yerinə yetirilən tədqiqatın nəticələrini açıqlayan məqalənin çap edilməsi üçün müvafiq yazılı razılıq olmalıdır.
10. Məqalədə göstərilən məlumat və faktlara görə müəllif məsuliyyət daşıyır.
11. Redaksiyaya daxil olan məqalələrə rəy təqdim olunur və müsbət rəy almış məqalələr çapa tövsiyə olunur.
12. Redaksiya məqalənin əsas məzmununa xələl gətirməyən redaktə dəyişiklikləri və ixtisarları etmək hüququnu özündə saxlayır.
13. Məqalə çapa verilmədikdə redaksiya heyətinin qərarı barədə müəllifə məlumat verilir və əlyazma müəllifə qaytarılmır. Redaksiyanın məqaləni yenidən işləmək haqqında müraciəti, onun çapa veriləcəyini ehtiva etmir. Belə ki, ona əvvəl rəyçilər, sonra isə redaksiya heyəti yenidən baxır. Çap üçün məqbul sayılmayan məqalə müəllifinin məqalənin çapına yenidən baxılması xahişi ilə redaksiya heyətinə müraciət etmək hüququ var.
14. Məqalənin korrekturası müəllifə göndərilmir. Məqalə çap olunanından sonra redaksiya otiskləri yazışma üçün göstərilən ünvana göndərir.
15. Məqalə sadalanan tələblərə cavab verməzsə, baxılmaq üçün qəbul edilmir və müəllifə qaytarılır. Əlyazmanın daxil olduğu vaxt redaksiyanın mətnin son variantının redaksiyaya daxil olduğu gündən sayılır.
16. Redaksiyanın ünvanı: Bakı, AZ 1033, Ə.Orucaliyev 61. Tel. (+994 12) 566-09-67
Fax: (+994 12) 566-09-87; www.jurnal.vet.edu.az; e-mail: peshetehsili.jurnali@vet.edu.gov.az

PREPARATION RULES OF ARTICLES

Articles published in the paper, as well as in electronic form will be submitted. The following requirements must be taken into account while preparing the article:

1. Articles should be prepared in one of the languages-Azerbaijani, Russian and English, the name of the article, abstract and keywords should be submitted.

2. The articles should be submitted in the Microsoft Word text editor A4 format (from left, above, below and right-2cm.), with the font Times New Roman 12 font., 1 cm inter-text interval, remaining paragraphs and the scope of the article is not limited.

3. Article text consisting the following sections is recommended:

- introduction (the problem actuality, state-of-the-art of the problem);
- the purpose of the research, formulation of the problem;
- the problem solution methods and approbation;
- application of achieved results;
- result.

4. The articles must be prepared in the following sequence: The unified decimal qualification-from left bold, 6 font. interval; the name of the article-from the middle, capitalized, bold, 6 font, interval, initials and surname of authors-from the left and bold italic authors place of work city country and e-mail address-from the left in the end 6 font interval summary (in the language of the article)-italics in the end 6 font, interval; key words-italics, in the end 6 font, interval introduction and other sub-headings-from left, bold, and at the beginning end 6 font, interval.

5. List of bibliography each referred source must be numbered in accordance with the sequence used in the article and remained untranslated.

6. The table and pictures in the article must be numbered: Table – at the top of the table, from the right (eg, **Table 1.**), a picture-below the picture from the middle (eg **Picture 1.**) remaining parts (from the above and below) a blank line. Tables should be inserted into text and have titles. Units are required to be indicated in tables. The authors should mark in margins the location of illustrations and tables in the text. Please do not duplicate data in the text tables and figures. Captions should be supplied on a separate sheet.

7. Formulas must be assembled in standards parameter-Microsoft Equation. Only formulas used in the text must be numbered. The formula numbers must be written in brackets in the right.

8. Sending articles to the editorial office must contain information about the authors: surname, name, scientific degree, scientific rang, place of work, position, phone number, or e-mail address.

9. Articles stating results of researches, executed in establishments, have to have corresponding permission to publication.

10. The author is responsible for the information and facts mentioned in the article.

11. The articles received by the editorial office are presented for reference and the articles with positive references are recommended for publication.

12. The Editorial Board has the right to edit the manuscript and abridge it without misrepresenting the paper contents.

13. The Editorial Office informs the authors of paper denial and the reviewers conclusion without returning the manuscript. A request to revise the manuscript does not imply that the paper is accepted for publication since it will be reviewed and considered by the Editorial Board. The authors of the rejected paper have the right to apply for its reconsideration.

14. Proofs are not sent to the authors. Three offprints of each paper will be supplied free of charge of the corresponding author.

15. Papers not meeting the above requirements are denied and returned to the authors. The date of receipt of the final version by Editorial Office is considered as the submission date.

16. Editorial Office Address: AZ1033, Baku city, ave A.Orujaliyev 61. Phone (+994 12) 566 09 67; Fax (+994 12) 566 09 87; www.jurnal.vet.edu.az; e-mail: peshetehsili.jurnali@vet.edu.gov.az

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Публикуемая статья должна быть представлена в редакцию в бумажном и в электронном виде. При подготовке статьи должны быть выполнены следующие требования:

1. Статья должна быть подготовлена на одном из языков – азербайджанском, русском или английском. Название статьи, аннотация и ключевые слова должны быть представлены на трех языках.

2. Электронный вариант статьи должен выполняться в текстовом редакторе MicrosoftWord в формате А4 (поля: левое, правое, верхнее и нижнее – 2 см), шрифтом Times NewRoman размером 12 пт. Междустрочный интервал – одинарный, абзацный отступ – 1 см и не должен ограничиваться размером статьи.

3. Текст статьи рекомендуется составлять из нижеследующих разделов:

- введение (актуальность проблемы, нынешнее состояние проблемы);
- цель исследования, постановка задачи;
- методы решения и апробация задачи;
- внедрение полученных результатов;
- результат.

4. Статья должна быть подготовлена в следующей последовательности: УДЖ – слева, жирном шрифтом, в конце интервал 6 пт; название статьи – в центре, прописным и жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт; инициалы и фамилии авторов – в центре, прописным и жирным шрифтом; место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты – по центру, в конце интервал 6 пт; аннотация (на языке представленного текста) – в конце интервал 6 пт; ключевые слова – курсивом, в конце интервал 6 пт; введение и другие подзаголовки – слева, жирным шрифтом, в начале и конце интервал 6 пт.

5. Список литературы: название каждого источника не переводится и нумеруется в статье в соответствии с последовательностью использования. Библиографическое описание источников должны быть указаны в соответствии с требованиями, предъявляемыми ВАК к библиографическому описанию источников в диссертационной работе.

6. В статье нумеруются таблицы и рисунки: таблица – в верхней части таблицы, курсивом, в центре (например, **Таблица 1.**), рисунок – под рисунком, курсивом, в центре (например, **Рисунок 1.**) и, пропуская одну пустую строку от текста (из верхней и нижней частей).

Таблицы располагаются непосредственно в тексте статьи. Каждая таблица должна иметь заголовок. В таблицах обязательно указываются единицы измерения величин. В тексте рукописи на полях указываются место для рисунков и таблиц. Повторение одних и тех же данных в тексте, таблицах и рисунках недопустимо. К статье прилагается список подрисуночных подписей.

7. Формулы набираются стандартными параметрами в Microsoft Equation. Номер формулы пишется в скобках с правой стороны. В тексте нумеруются только использованные формулы.

8. При отправке статей в редакцию также должны быть представлены сведения об авторах: фамилия, имя, ученая степень, ученое звание, место работы, должность, номер телефона, адрес электронной почты.

9. Статьи, излагающие результаты исследований, выполненных в учреждениях, должны иметь соответствующее разрешение на опубликование.

10. Автор несет ответственность за информацию и факты, указанные в статье.

11. Статьи, поступившие в редакцию, направляются на отзыв; статьи, получившие положительные отзывы, рекомендуются к публикации.

12. Редакция оставляет за собой право производить редакционные изменения и сокращения, не искажающие основное содержание статьи.

13. В случае отклонения статьи редакция сообщает автору решения редколлегии и заключение рецензента, рукопись автору не возвращается. Просьба редакции о доработке статьи не означает,

Pəşə təhsili və insan kapitalı. Cild 4, №2, 2021 s.101-104

что статья принятa к печати, так как она вновь рассматривается рецензентами, а затем редакционной коллегией. Автор отклоненной статьи имеет право обратиться к редколлегии с просьбой повторно рассмотреть вопрос о возможности опубликования статьи.

14. Корректура авторам не высылается. После опубликования статьи редакция высыпает оттиски по адресу, указанному для переписки.

15. Статьи, не отвечающие перечисленным требованиям, к рассмотрению не принимаются и возвращаются авторам. Датой поступления рукописи считается день получения редакцией окончательного текста.

16. Адрес редакции: AZ1033, г. Баку, пр. А.Оруджалиев 61, Тел: (+994 12) 566 09 67;
факс: (+994 12) 566 09 87; www.jurnal.vet.edu.az; e-mail: peshetehsili.jurnali@vet.edu.gov.az

Yaradıcı heyət**Baş redaktor müavini**

Əfsanə Zülfüqarova

məsul katib

Afaq Xanpaşayeva

baş mühəsib

Kəmalə Bayramova

şöbə redaktorları

Fikrət Əhədov

Vüqar Səlimova

Sevinc Məmmədova

Günel Ələsgərova

Pərvanə İbrahimova

müxbir-redaktor

Rəna Rüstəmova

korrektor

Lalə Niyazqızı

Jurnal Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 23.11.2017-ci il tarixli,
416 №-li əmri ilə təsis edilmiş və dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Qeydiyyat № 2000314101

* * *

Jurnalın yaradıcı kollektivi Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin Həsən bəy Zərdabi adına
Diplomuna layiq görülmüş və jurnal Azərbaycan Mətbuat Şurasının üzvüdür.

* * *

“Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının TEXNİKA, İQTİSAD və PEDAKOGİKA elm sahələri üzrə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nöşrlərin
siyahısında yer almışdır.

Redaksiyanın ünvani: AZ 1033, Bakı şəhəri, Əlicabbar Orucəliyev 61;
Tel./Fax: 566-09-67; 566-09-87;

www.jurnal.vet.edu.az
E-mail: peshetehsili.jurnali@vet.edu.gov.az

R e k v i z i t l ə r

Müştəri: “Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalı	VÖEN: 1401555071
VÖEN: 2000314101	M/hesab: AZ41NABZ0136010000000003944
H/h: AZ36CTRE0000000000002167908	SWIFT: CTREAZ22
Bank: Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi	D3. Büdcə təsnifatının kodu: 142593
Kodu: 210005	D4. Büdcə səviyyəsinin kodu: 03

Çapa imzalanmışdır: 27.05.2021. Kağız formatı: 60x84¹/8.

Çap vərəqi: 13. Sifariş: 62.

“Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalı redaksiyasında yiğilib və
“İdeal-Print” MMC-nin mətbəəsində çap olunub.

ARXA TƏRƏF

297,00 MM

210,00 MM